

ISSN 2220-8089

Міністерство освіти і науки України

# **В І С Н И К**

**ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ**

**імені В.Н. КАРАЗІНА**

---

**Серія «Питання політології»**

**Випуск 31**

---

Заснована 1993 року

**Харків  
2017**

У Віснику розглядаються актуальні проблеми теорії та практики політичних процесів в умовах глобалізації.

Для викладачів, наукових працівників та всіх, хто цікавиться проблематикою політичної науки.

Вісник є фаховим виданням у галузі політичних наук (Наказ МОН України № 1328 від 21.12.2015).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (протокол № 10 від 27.06.2017 р.)

Редакційна колегія: **Фісун О. А.** – докт. політ. наук, професор, зав. кафедри політології ХНУ імені В.Н. Каразіна (відповідальний редактор); **Гейл Г.** – професор кафедри політології Університету Джорджа Вашингтона (Вашингтон, США); **Денисенко І. Д.** – докт. філос. наук, професор, зав. кафедри політології, соціології та культурології ХНПУ імені Г.С. Сковороди; **Дерлугьян Г. М.** – професор Нью-Йоркського університету (США); **Журженко Т. Ю.** – Інститут наук про людину у Відні (Австрія); **Завершинський К. Ф.** – докт. політ. наук, професор Санкт-Петербурзького університету (Російська Федерація); **Зегерт Д.** – професор Інституту політичних наук Віденського університету (Австрія); **Зеленько Г. І.** – докт. політ. наук, професор, провідний наук. співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України; **Карпенко І. В.** – докт. філос. наук, професор, зав. кафедри теоретичної та практичної філософії, декан філософського факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Круглашов А. М.** – докт. політ. наук, професор, зав. кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; **Півнева Л. М.** – докт. політ. наук, професор ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Розумний М. М.** – докт. політ. наук, зав. відділу політичних стратегій НІСД (м.Київ); **Романюк А. С.** – докт. політ. наук, професор каф. політології Львівського національного університету імені Івана Франка; **Сазонов М. І.** – академік АПН України, докт. філос. наук, професор ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Панченко Т.В.** – доктор політичних наук, доцент ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Шоповаленко М.В.** – доктор політичних наук, доцент ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Целуйко В. О.** – канд. політ. наук, доцент кафедри політології ХНУ імені В.Н.Каразіна (відповідальний секретар).

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, кафедра політології, тел. 707-51-63.

E-mail – [vp.kh@ukr.net](mailto:vp.kh@ukr.net), [politj@karazin.ua](mailto:politj@karazin.ua)

Адреса сайту Вісника: <http://periodicals.karazin.ua/politology/>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21570 – 11470Р від 21.08.2015

© Харківський національний університет  
імені В.Н.Каразіна, оформлення, 2017

## ЗМІСТ

### ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ

<b>Рубанов В.В.</b> Витоки харківської школи політичного аналізу та її вплив на формування теорії та методології політичної аналітики	5
<b>Баталов О.А.</b> Колонії в історико-політичній перспективі: спроба систематизації	12
<b>Біденко Ю.М.</b> Вплив громадянського суспільства та міжнародних організацій на формування державної гендерної політики в Україні	17
<b>Валесян С.В.</b> Основні тренди капіталізму «старого порядку»: дихотомія між промисловим і торговим капіталом	26
<b>Шаповаленко М.В.</b> Легітимація/делегітимація інституційних змін	30
<b>Запорожченко Р.О.</b> Держава vs імперія: влада та її реалізація в контексті глобалізації	33
<b>Kyselova V.</b> The Concept of Post-Soviet Habitus: Dimensions of Institutes and Values	41
<b>Попій І. В.</b> Політика академічної мобільності: спроба концептуалізації	47

### ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

<b>Batysukova S.</b> Characteristics of Advocacy in Lithuania. Results of expert interviews	55
<b>Бровко О.В.</b> Сучасні тенденції та перспективи розвитку місцевого самоврядування в Польщі: оцінка експертів (частина 2)	59
<b>Комарова Т.Г., Тихонова Л.А.</b> Трансформації демократичного методу управління в інформаційну епоху	68
<b>Зархіна М.О.</b> Прекаріат як соціально-політичний феномен: у чому загрози?	73
<b>Хорішко Л.С.</b> Загальні аспекти структурного підходу в дослідженні ролі еліт у процесах модернізації політичної системи	78
<b>Целуйко В.О.</b> Роль іррегулярних збройних формувань у збільшенні бойової могутності держави у сучасних збройних конфліктах на території Сирії та України	83
<b>Младьонова О.Д.</b> Інформаційна безпека як складова національної безпеки України	87

### ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

<b>Rabotyagova I.</b> National Security and Discourse Framing in Post-Soviet Space	93
<b>Osadcha Y.</b> Cultural Approach to Analyzing State Building in the Middle East	96

<b>Пак Н.А.</b> Міжнародне співробітництво Європейського Союзу у сфері трудової міграції в умовах глобалізації	100
<b>Целуйко М.Є.</b> Зовнішня стратегія ІДІЛ. Частина 2.	105
<b>Люба О.О.</b> Становлення інституту парламентаризму на постюгославському просторі	111
<b>Гарбар О. О.</b> Права людини як складова частина національних інтересів держави у постбіполярній системі міжнародних відносин	122
<b>Сутула О.А.</b> Геополітичні складові української кризи	126

## ПОЛІТИЧНА ТЕОРІЯ

УДК 32.303.442.3

**Рубанов В.В.**

Харківський національний  
університет імені В.Н.Каразіна

### **ВИТОКИ ХАРКІВСЬКОЇ ШКОЛИ ПОЛІТИЧНОГО АНАЛІЗУ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ФОРМУВАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДОЛОГІЇ ПОЛІТИЧНОЇ АНАЛІТИКИ**

*На прикладі аналізу наукових праць та теоретико-прикладних проектів учених Харківського університету здійснена одна з перших спроб наукової оцінки рівня розвитку вітчизняної школи політичного аналізу XIX ст. Доведено, що в питаннях наукового дослідження політики вона повністю відповідала найкращим його загальноєвропейським зразкам того часу, а, дякуючи професійним зусиллям харківських учених, успішно розвивалась на національному рівні і, тим самим, позитивно впливала на світовий процес формування теорії та методології політичної аналітики в цілому.*

**Ключові слова:** Харківський університет, політичні арифметики, українська школа політичного аналізу, теорія та методологія політичної аналітики.

**Рубанов В.В.**

### **ИСТОКИ ХАРЬКОВСКОЙ ШКОЛЫ ПОЛИТИЧЕСКОГО АНАЛИЗА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ТЕОРИИ И МЕТОДОЛОГИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ АНАЛИТИКИ**

*На примере анализа научных работ и теоретико-прикладных проектов ученых Харьковского университета осуществлена одна из первых попыток научной оценки уровня развития отечественной школы политического анализа XIX ст. Доказано, что в вопросах научного исследования политики она полностью соответствовала самым лучшим общеевропейским образцам того времени, а, благодаря профессиональным усилиям харьковских ученых, успешно развивалась на национальном уровне и, тем самым, позитивно влияла на мировой процесс формирования теории и методологии политической аналітики в целом.*

**Ключевые слова:** Харьковский университет, политические арифметики, украинская школа политического анализа, теория и методология политической аналітики.

**Rubanov V.**

### **THE ORIGINS OF THE KHARKIV SCHOOL OF POLITICAL ANALYSIS AND ITS INFLUENCE ON THE FORMATION OF THE THEORY AND METHODOLOGY OF POLITICAL ANALYTICS**

*Based on critical reviews of scholarly works as well as theoretical and applied projects of the Kharkiv University professors, the article constitutes one of the first attempts at academic estimation of Ukrainian school of political analysis and its development back in the 19<sup>th</sup> century. The author maintains that the school, as far as academic research of politics concerns, was not inferior to the highest contemporary European standards, and was successfully developing on the national level through the efforts of scholars of Kharkiv. Thus it had clear positive impact on the global process of framing up the theory and methodology of political analytics in general.*

**Keywords:** the Kharkiv University, political arithmetic, Ukrainian school of political analysis, theory and methodology of political analytics.

Прийнято вважати, і це вже стало аксіомою, а тому увійшло у відповідні навчальні посібники з політичних наук, що першочергову роль у становленні політичної аналітики як суспільно-політичного явища і наукового поняття відіграли представники не вітчизняної, а виключно західної наукової еліти XIX ст. [1, с. 36; 2, с. 52].

Однак, як буде доведено нами у цій роботі, подібні твердження є не зовсім вірними, оскільки вже на початку XIX ст. у Харківському університеті, а також, як і в західних вищих навчальних закладах того часу, поруч з іншими структурними підрозділами, реально функціонував і спеціалізований етико-політичний факультет. Завдяки цьому саме тут були підготовлені і оприлюднені одні з перших у світі професійних праць з політичних наук, які не лише заклали основи харківської школи політичного аналізу, але й суттєво вплинули як на процес диференціації, так і інтеграції політичних наук, а отже, й формування політичної аналітики як цілісної системи політико-управлінського наукового знання.

**Мета** статті якраз і полягає в тому, щоб на прикладі конкретного аналізу документів того часу, наукових і навчальних політологічних праць і відповідних теоретико-прикладних проектів учених Харківського університету аргументовано довести ту позитивну роль, яку вони реально відіграли не тільки в становленні й розвитку харківської школи політичного аналізу, але й в формуванні теорії та методології політичної аналітики взагалі.

Пристаючи до реалізації поставленої мети дослідження, зразу ж відзначимо, що Україна ніколи не була винятком в європейському цивілізаційному просторі стосовно закономірних процесів генезису та еволюції політичної науки. Вже з моменту виникнення на її території перших державних утворень і протягом історичного періоду, що розглядається, вітчизняна політична думка розвивалася в загальному руслі світової наукової традиції [див.: 3, с. 31]. Відповідно, як в Україні, так і інших країнах світу, простежується чітка закономірність взаємозв'язку та взаємозумовленості процесів генезису й еволюції не тільки політології, але й основних структурних елементів політичної аналітики як суспільно-політичного явища і наукового поняття: виникнення політичного аналізу зумовило формування політичного прогнозу, що, у свою чергу, дало потужний поштовх активному процесу формування політичного

консультування і теорії прийняття політичних рішень, професійні основи яких було закладено вже в античності. Саме в ті часи в політичній аналітиці було вперше запроваджено порівняльний аналіз та ідеальне моделювання; логічні прийоми (методи) власне аналітики та герменевтики; започатковано основи порівняльної політології; сформовано першу універсальну технологію політичного аналізу, яка дає змогу спостерігати динаміку державного будівництва та здійснювати прогнози щодо його результатів [4, с. 56].

Безумовно, питання політичного аналізу і прогнозування, політичного консультування та прийняття політичних рішень досить плідно досліджували мислителі Відродження (Н. Макіавеллі, Ж. Боден й ін.) та доби Просвітництва (Т. Гобс, Б. Спіноза, Ж.-Ж. Руссо й ін.), але саме «антична політична думка, за оцінками сучасних дослідників цих питань, є компендіумом політичних ідей і теорій, від яких відштовхувались теоретики всіх подальших епох» [5, с. 35].

Разом із тим, згадуючи значний внесок античних мислителів у розвиток політичної аналітики, не слід недооцінювати (що, на жаль, можна побачити у працях із політичних наук, а надто вітчизняних) і той безпосередній вплив, який мали на її становлення в XVII столітті англійські, а на початку XIX століття українські «Політичні арифметики». Насамперед йдеться про однойменні праці англійських дослідників Джона Граунта (1620-1674) і Вільяма Петі (1623-1687) [див.: 6, с. 188-189; 7, с. 260-268], а також їхніх послідовників в Україні, зокрема, Йосипа Матвійовича Ланга – екстраординарного професора Імператорського Харківського університету [8, с. 733], які в період їхньої активної професійної діяльності створили самостійний науковий напрям у передісторії емпіричного соціально-політичного пізнання. «Імовірнісні та статистичні докази, писав з цього приводу британський історик науки Роджер Сміт, стали технічними засобами, за допомогою яких дослідники виявили порядок – і, отже, зробили можливою науку – у сфері політико-економічній і соціальній» [6, с. 187].

Якщо говорити про український контекст цього процесу, то він найбільш рельєфно проявився саме на прикладі активної професійної діяльності вже згаданого нами Й. Ланга, який у своїх наукових та навчальних працях того часу широко користувався як алгебраїчними, так і арифметичними формулами для вивчення та

тлумачення проблем соціально-політичного життя. В зв'язку з цим сучасні науковці справедливо вважають професора Й. Ланга не тільки видатним економістом того часу, але й фундатором математичної школи в дослідженні соціально-політичних процесів [9, с. 28]. Красномовним тому підтвердженням є те, що у період активної професійної діяльності в Харківському університеті Й. Ланг у 1807 і 1811 рр., відповідно, видав два окремі твори: 1) з основ політичної економії (Ueber den obersten Grundsatz der politischen Oeconomie, von Ioseph Lang. – Riga, 1807) и 2) з основ політичних арифметик (Grundlinien der Politischen Arithmetik. – Charkow. Universitats – Buchdruckerei, 1811). Це було спричинено тим, що політичну економію він розглядав як суто теоретичну науку, прикладною частиною якої є наука про державне господарство (Statwirthschaft). На його особисте переконання, між цими науками існує таке ж співвідношення, як між чистою і прикладною математикою. Саме тому «Політичні арифметики», вважав Й. Ланг, є складовою частиною політичної економії, завдання яких – вивчення специфіки таких явищ господарського обігу як, наприклад, кількість вироблених продуктів, ціни та вартість виробництва, співвідношення між чистим і валовим доходом, тобто ті, які мають *кількісний* вимір [8, с. 271-272].

Отже, роль і значимість політичних арифметик у формуванні теорії та методології політичної аналітики полягає, на наш погляд, перш за все в тому, що лише фактом свого виникнення вони вже означили формування іншого, порівняно з «державознавством», самостійного спеціалізованого напрямку соціально-політичного пізнання. Якщо наукова мета державознавців обмежувалась простим описом фактів (особистих спостережень, офіційних документів і поодиноких числових даних), то політичні арифметики, починаючи від найпершого його представника Джона Граунта, мали на меті спостерігати в соціальних фактах порядок, послідовність із подальшою перспективою передбачення подій, які ще не відбулись і не були досліджені. Тобто саме так, як це відбувається і в сучасному науковому політичному моніторингу, який здійснюється сьогодні з метою забезпечення, з одного боку, перевірки методологічної надійності інструментів політичного аналізу, а з іншого – інформаційно-аналітичної допомоги державним органам та органам місцевого самоврядування в реалізації вже

прийнятих та підготовці нових легітимних політичних рішень.

Таким чином, емпірики обох напрямів не лише досягали у своїх дослідженнях об'єктивних і достовірних результатів праці, насамперед, за допомогою методу неупередженого спостереження природного руху, життєдіяльності суспільства, але й формували та апробували необхідний для цього методологічний інструментарій. Тим самим готувалась основа для якісно нового – кількісного етапу в розвитку емпіричного знання про суспільні явища. Проте лише від початку доби Просвітництва та індустріальної революції в Європі з кінця XVIII ст. продукування політично значущого знання як наукової основи прийняття політичних рішень набуває характеру самостійного виду діяльності. Виклики доби, пов'язані з індустріалізацією, урбанізацією, масовими міграціями населення тощо, вимагали точніших, ніж раніше, соціально-політичних, управлінських рішень, заснованих на правдивій економічній і соціальній інформації, що, в свою чергу, дало потужний поштовх розвитку емпіричних і статистичних методів аналізу політики. Відповідно, думка про те, що традиційна політична аргументація повинна підкріплюватися емпіричними даними, стала домінуючою [10, с. 159; 11, с. 231]. До того ж, не тільки серед американських і західноєвропейських дослідників, але і й серед вітчизняних учених, на що ми звертаємо особливу увагу, оскільки, на наш погляд, саме їхні праці дещо по-іншому, ніж прийнято було досі вважати, дають змогу побачити й адекватно оцінити не тільки український і загальноєвропейський, але й світовий процес становлення та розвитку політичної аналітики в зазначений період часу. Ідеться про той безпосередній і, на жаль, забутий і малодосліджений теоретико-прикладний внесок у її формування та розвиток, який зробили українські науковці. Яскравий тому приклад – теоретико-методологічна розробка професора політичної економії і дипломатії Імператорського Харківського університету, а разом із тим і його колишнього випускника Тихона Федоровича Степанова (1795–1847) «Мова про сутність, важливість і призначення політичних наук», оприлюднена ним у 1833 р. на щорічних урочистих зборах колективу викладачів університету. Виступаючи перед колегами, вчений, по-перше, зазначив, що «одна тільки взаємна згода теоретиків і емпіриків може сприяти швидкому й правильному розвитку науки, у той

же час може оберегти долю людей і народів від несприятливих, раптових змін» [12, с. 31]. По-друге, що не менш важливо, вказував на ту обставину, що «нині в освічених державах звернено найбільшу увагу на статистику, науку, що містить у собі дорогоцінні факти політичного життя держав» [12, с.33]. «Уже в новітні часи дослідження про народонаселення, – говорив він, – вона проникла у сферу політичної економії» [12, с. 37]. Учений зауважує, що сам Адам Сміт мало говорить про це у своєму творі, хоча цей предмет, на думку Т. Степанова, належить також до сфери іншої важливої науки – «це є, у вузькому сенсі розуміння, політика!» [12, с. 37].

Більше того, у своїй знаменній для того часу промові, яка не втратила своєї актуальності й сьогодні, вчений звертав особливу увагу слухачів на те, що «стародавні народи взагалі обмежувалися слабкими, недостатніми поняттями про науки політичні. Греки й римляни мали багатьох учених мужів, які прославилися в різних галузях наук; але ці вчені ледь осягали життя політичних суспільств» [12, с.22]. «Тут вважаю за потрібне додати, – вказував Т. Степанов, – що оскільки суспільства мають подвійне життя, то й закони для них підлягають дослідженню двох наук: це політична економія і політика. Перша відкриває закони життя фізичної держав, тобто закони багатства, а друга показує закони їх морального життя, чи освіченості взагалі» [12, с. 23].

Разом із тим учений відзначає й те загальне, що об'єднує аналізовані ним дисципліни: «Справа політичної економії, так само як і політики, полягає в тому, щоб розгадати основні стихії двоїстого народного життя й відкрити спільні для них закони. Однак ці дві науки мають між собою найтісніший зв'язок і мають одна на одну корисний або шкідливий вплив. З цієї ж причини в політичній економії іноді торкаються предметів політики, а в політиці згадують про предмети, що становлять власне сферу політичної економії» [12, с. 39].

Учені, відзначає Т. Степанов, «усе частіше змішували цю науку з політичною економією, стверджуючи, що остання має своєю метою розкривати закони всього політичного організму, але таке поняття надзвичайно плутане. Оскільки ми вище показали, що як життя приватних людей фізичне і моральне, кожне, має свої особливі закони, які викладають особливі науки, так і для двоякого життя політичного організму,

яке є нічим іншим, як сукупним життям нерозділених, повинні бути два роди окремих законів і, отже, дві науки. Порівнюючи їх між собою, не можна не помітити, що друга наука, тобто політика, важча і важливіша за політичну економію» [12, с. 37].

Цю думку підтримав і розвинув у своїх працях «Погляд на історію політичних наук в Європі» (1859) і «Про сучасний стан політичних наук на заході Європи і в Росії» (1862) інший, не менш відомий на той період часу професор Імператорського Харківського університету Дмитро Іванович Каченовський (1827–1872) – провісник позитивного напрямку в методології наукового пізнання політичних явищ і процесів [13, с. 46]. Будучи активним прихильником цього напрямку в науковому пізнанні, він звертав особливу увагу дослідників на той факт, що нова позитивна філософія «вийшла безпосередньо з вимог життя, була підготовлена попередніми подіями і була природним, необхідним знаряддям суспільного прогресу» [14, с. 104]. Саме тому за кожної нагоди, у всіх своїх працях того часу Д. Каченовський не переставав повторювати, що «всяка наука повинна мати об'єктивний зміст, тобто розглядати явища, які відбуваються в царині дійсного світу» [15, с. 51], що кожна наука повинна розвиватися «у міру накопичення матеріалів і засобів або способів до їх розробки» [15, с.42], що «ніщо так не рухає її вперед, як свобода розуму і неупередженість в судженнях» [16, с. 57].

На думку вченого, цим вимогам обов'язково повинні відповідати також і політичні науки, які «охоплюють не всі людські дії, а тільки ті, що мають вплив на публічні інтереси» [16, с.40]. «Після цього, – зазначає Д. Каченовський, – легко погодитися з тим, що державний устрій і управління слугують головним предметом політичних наук, що вони розглядають всі акти поставлених у суспільстві влад, законотворчі, виконавчі та судові» [16, с.41]. Відповідно, «політичні науки, за їхнім призначенням, природою предмету не можуть бути чисто описовими науками, як зоологія, або ботаніка» [16, с.55]. «Вони повинні пояснювати нам, – вважав Д. Каченовський, – як реалізується думка про народну єдність серед різноманітних інтересів і прагнень суспільства, і серед фізичних умов (земля, клімат та ін.) [16, с.121]. І в цьому плані саме «статистика є невичерпним джерелом живого досвіду; вона дає дорогоцінний посібник для перевірки панівних понять і теорій, без неї важко досягти достовірних висновків щодо



успіху або невдачі нових законодавчих заходів і реформ. Спираючись на факти, здобуті історією і статистикою, можна вивчати політичний світ та окремі його частини до подробиць» [16, с. 49].

Таким чином, резюмує вчений, «політичні науки, не наближаючись до математики за точністю, заслуговують, принаймні, назви достовірних, керівницьких, практичних наук» [16, с.71].

Отже, для Д. Каченовського, «як і для Монтеск'є і, беручи ще вище, як для Макиавеллі та самого Аристотеля, політика, а не економіка, була головним фактором усього суспільного укладу і всіх змін, що відбуваються в ньому» [17 с. 29]. А тому, за оцінками його сучасників, Д. Каченовський уже в указаний період «сміливо вибивається на широкий шлях вивчення фактів, роздумів над ними, а не над утопіями державної романтики. Шлях указало природознавство» [13, с.47]. «Прочитайте уважно все ним написане, не виключаючи його курсів, – говорив у своїх спогадах про Д. Каченовського його учень Максим Ковалевський, – і ви обов'язково винесете те враження, що всякому твердженню у Каченовського передусе найретельніший і, можливо, найповніший огляд добре обстежених фактів, на цих фактах він вибудовує свій подальший емпіричний висновок, з якого робляться потім часткові висновки; останні визнаються обґрунтованими лише в тому разі, коли назустріч їм ідуть факти дійсності або минулого; а що все це по суті, як не метод зворотної дедукції, тобто той, який, згідно з Міллем, один є запорукою науковості побудов у сфері суспільствознавства?» [17, с. 30].

Більше того, головне переконання Д. Каченовського полягало в тому, що внутрішньою причиною змін політичного життя є «властиве розумним істотам прагнення до прогресу» [14, с. 22]. Отже, «науки політичні тільки тоді відповідають своєму призначенню, коли вони відштовхуються від явищ дійсності життя, опрацьовують цей багатий і вічно мінливий матеріал, керуючись розумом і справедливістю, і вносять здобуті результати в життєву круговерть для керування та перевірки» [18, с. 9].

Як бачимо, серед учених того часу, в тому числі й вітчизняних, поступово стало складатися досить обґрунтоване переконання, що політичний феномен відрізняється від сфери соціального та економічного. А тому необхідно, а головне – реально можливо отримати за допомогою спеціальної науки – політичної, яка використовує

такі ж, як і природничі науки, статистичні та інші суворо формалізовані методи і процедури дослідження, саме наукові уявлення про політичні явища і процеси. З середини XIX століття поширенню і зміцненню цього переконання серед політичних дослідників сприяли активні творчі відрядження вітчизняних науковців за кордон з метою обміну досвідом щодо створення спеціалізованих кафедр і факультетів із підготовки фахівців у галузі політичних наук. Так, згаданий уже нами професор Д. Каченовський у своєму звіті про поїздку до західної Європи в 1858-1859 роках вказував: «Мета подорожі, здійсненої мною, з Найвеличнішого дозволу, в січні 1858 із самого початку була визначена твердо і ясно. Маючи на увазі потреби університетського викладання, я поставив для своєї поїздки два головні завдання. Перше з них полягало в тому, щоб ознайомитися із сучасним станом науки міжнародного права; друга в тому, щоб доповнити мої відомості в державних науках взагалі. До цих двох завдань швидко приєдналося третє. У березня 1858 р. Рада університету повідомила мені, що викладання державного права європейських країн буде передано мені після повернення з-за кордону. Щоб приготувати себе до виконання цього нового обов'язку, я повинен був розширити коло моїх занять, а саме: вивчати політичне життя, робити спостереження над установами принаймні передових народів Західного світу» [18, с.1-2]. «У Англії я стежив за політичною практикою; у Франції постійно відвідував засідання Академії моральних і політичних наук» [18, с. 23]. «З відкриттям публічних курсів у листопаді 1858 я почав щодня відвідувати лекції в Ecole de droit, у Сорбонні і в College de France. Крім юридичних лекцій, я вважав обов'язком слухати в Парижі філософію, історію, навіть літературу [18, с. 25].

«Політична освіта, – підкреслював Д. Каченовський, – мала і має ціну в моїх очах як приготування до громадської діяльності; ті народи, які використали її на користь свого державного побуту, я вважаю передовими. Ось причини, через які я вивчав більше Англію і Францію, ніж Німеччину» [18, с.42]. «Поїздка моя з Франції до Ірландії була, як я зауважив вище, наслідком запрошення товариства, заснованого в Англії для розвитку соціальної науки (National association for the promotion of social science). Ще в 1859 році воно обрало мене своїм членом-кореспондентом. У 1860 р. я надіслав із Харкова лист на ім'я секретаря товариства, в якому між

іншим доводив необхідність заснувати при ньому міжнародний департамент. Лист цей було прочитано на з'їзді в Глазго. Думка моя знайшла підтримку і співчуття між багатьма членами» [19, с. 10].

Отже, є всі підстави стверджувати, що вітчизняна політична аналітика активно розвивалася в цей період у загальному руслі світової наукової традиції, до того ж не тільки на теоретичному, але й практично-прикладному рівні. Підтвердженням тому, крім вже сказаного, є хоча б той незаперечний факт, що вже на початку XIX ст. в структурі Імператорського Харківського університету поряд із медично-хімічним та словесним функціонував і спеціалізований «етико-політичний факультет, який охоплював і юриспруденцію» [20, с. 78].

Варте уваги й те, що і в американських університетах і коледжах цього періоду, про що свідчать дослідження Девіда Річчі, політичні питання також обговорювалися в межах таких навчальних дисциплін, як «моральна філософія», а типовий професор коледжу мав академічний ступінь «моральної і ментальної філософії, політичної економії та політичної літератури» [21, р.58].

У контексті цього, вже в 1812 р. при Імператорському Харківському університеті було засновано спеціальне «Товариство наук», що ставило перед собою мету видавати праці його заслужених професорів [22, с. 19].

Того ж року в міністерство народної освіти було представлено проект заснування спеціалізованого «Статистичного комітету», членами якого були б професори етико-політичного факультету. На превеликий жаль, планований ученими університету комітет заснований не був, оскільки проти його створення активно виступив у міністерстві освіти академік Паррот, який вважав «небезпечним для університету заснування подібного комітету; що ця установа суперечить ідеї університету та обов'язкам професорів; професор повинен жити наукою, а не витрачати час на цю безплідну цифрову роботу, яку можна доручити кожній грамотній людині» [22, с. 19]. Таке ставлення до творчих ініціатив професорського корпусу в той період часу було, на превеликий жаль, звичним явищем, оскільки при імператорі Миколі I проти учених-вільнодумців урядом уживались спеціальні захисні заходи. А саме: з 2(14) квітня 1848 р. і до 1856 р. діяла подвійна державна цензура: крім офіційного цензурного відомства, було створено особливий комітет із 5 осіб, який

додатково контролював друковані праці, що видавалися на той період, в тому числі, і в університетах [23, с.162].

Тим не менш, незважаючи на вказані обставини, на переломі 30-40-х років у Харківському університеті цілком зникла тенденція енциклопедичності освіти, натомість панувала все більша спеціалізація, диференціація наук [23, с.169]. У 1835 році створюється окрема кафедра політичної економії, економіка починає вивчатися як самостійна наукова дисципліна. Значимість цієї події для подальшого розвитку процесу диференціації соціально-політичних наук і формування теоретико-методологічних засад політичної аналітики не можна недооцінити хоча б тому, що самостійне викладання економіки на той час було всього лише в чотирьох університетах світу – Колумбійському, Оксфордському, Паризькому та Неаполітанському [9, с. 17]. Все це наочно свідчило про те, що вже до середини 60-х рр. XIX ст. Харківський університет з підготовки науково-педагогічних кадрів впритул «наблизився до класичної західноєвропейської моделі, хоча так і не набув системи «свободи викладання і навчання» [23, с. 240].

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна зробити такі узагальнюючі висновки.

Безапеляційні твердження деяких дослідників про те, що в XIX ст. першочергову роль у становленні політичної аналітики як суспільно-політичного явища і наукового поняття відіграли представники суто західної наукової еліти, – безпідставні. Безпідставні, хоча б тому, що саме в цей період часу в Україні вже реально функціонувала і харківська школа політичного аналізу, яка в питаннях наукового дослідження політики цілком відповідала найкращим його європейським та американським зразкам. А, дякуючи професійним зусиллям та активній громадянській позиції найбільш яскравих її представників – учених Харківського університету Й. Ланга, Т. Степанова і Д. Каченовського, – ця школа успішно розвивалась на національному рівні і тим самим забезпечувала її позитивний вплив на світовий процес формування теорії та методології політичної аналітики як такої. Переконливим тому підтвердженням є, поперше, той факт, що протягом XIX ст. українські вчені, як і закордонні їх колеги, були активними прихильниками ідей актуалізації розвитку політичного знання на основі політичного реалізму. Для них він означав, насамперед, відкритість політичної реальності та її принципову пізнаваність, що

не тільки сприяло диференціації та спеціалізації, але й інтеграції політичних наук, а відтак і формуванню політичної аналітики як суспільно-політичного явища та наукового поняття.

По-друге, спільне, що їх об'єднувало в цей період часу було те, що як перші, так і другі прагнули строго наукового визначення предметних меж політичних наук та їх інструментальних можливостей у теоретико-прикладному дослідженні публічної політики, що, в свою чергу, забезпечувало системний розвиток всіх структурних елементів політичної аналітики як відносно самостійних політико-управлінських наукових дисциплін.

І, по-третє, – всі вони пристрасно вірили в те, що саме природничо-наукова методологія якнайкраще підходить для аналізу соціально-політичного життя. А адекватне застосування цих методів і процедур може привести до формування таких наукових законів, які матимуть не тільки пояснювальну, але й прогностичну та практично-творчу політичну силу, здатну забезпечити науковий механізм підготовки та прийняття легітимних політичних рішень.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Семке Н. М. Політологія. Модульний курс: навч. посібник / Н. М. Семке. – Х.: Торсінг плюс, 2009. – 384 с.
2. Туронок С. Г. Политический анализ: Курс лекций: Учеб. пособие. – М.: Дело, 2005. – 360 с.
3. Політична аналітика в державному управлінні: навч. посіб. / С.О. Телешун, Ю.Г. Кальниш, І. В. Рейтерович, О. Р. Титаренко. – К.: НАДУ, 2012. – 228 с.
4. Кальниш Ю. Г. Політична аналітика в державному управлінні: теоретико-методологічні засади: моногр. / Ю.Г.Кальниш. – К.: НАДУ, 2006. – 272 с.
5. Політологія: підручник для студентів вищих навчальних закладів / І. М. Коваль (керівник авт. колективу), Л. А. Ануфрієв, О. І. Брусилівська та ін. – Х.: Фоліо, 2012. – 414 с.
6. Смит Р. История гуманитарных наук / Роджер Смит; [пер. с англ.]; под. науч. ред. Д. М. Носова: Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – 2-е изд. – М.: Изд. дом ГУВШЭ, 2008. – 392 с.
7. История теоретической социологии. Предыстория социологии: учебное пособие для вузов. - Изд. 3-е, перераб. и доп. – М.: Академический проект; Гаудеамус, 2010. – 274 с.
8. Багалеї Д. І. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Том 1-й (1802-1815г.) / Д. И. Багалеї. – Х., 1894-1898. – 1204 с.
9. Економічна наука в Харківському університеті: колективна монографія / кол. авт.; відп. ред. В. В. Глущенко. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 372 с.
10. Дегтярев А. А. Политический анализ как прикладная дисциплина: предметное поле и направления развития / А. А. Дегтярев // Полис. – 2004. – № 1. – С. 154-168.
11. Ващенко К. О. Историчний генезис прикладного політичного аналізу й прогнозу / К. О. Ващенко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України: зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. 35. – С. 227-241.
12. Степанов Т. «Речь о сущности, важности и назначении политических наук, произнесенная в Торжественном Собрании Императорского Харьковского университета. э. о. профессором Политической экономии и Дипломатии Тихоном Степановым 30 августа 1833 года» / Т. Степанов. – Х.: Университетская типография, 1833. – 64 с.
13. Фатеев А. Идея личности в политико-философских сочинениях Д. И. Каченовского / А. Фатеев // Памяти Д. И. Каченовского. Торжественное заседание Юридического общества при Императорском Харьковском университете 22 ноября 1903 г. – Х.: Типо-Литография Н. В. Петрова. – 1905. – С. 43-54.
14. Каченовский Д. И. Взгляд на историю политических наук в Европе / Д. И. Каченовский. – М.: Тип. Каткова, 1859. – IV, 142 с.
15. Каченовский Д. И. Курс международного права проф. Д. Каченовского / Д. И. Каченовский. – Х.: Универс. тип. – ч. 1. - 1863. - 120 с.
16. Каченовский Д. И. О современном состоянии политических наук на Западе Европы и России. Речь, написанная для произношения в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, 1862 года, ординарным профессором Д. Каченовским. – Х.: В университетской типографии. – 1862. – 172 с.
17. Ковалевский М. Характеристика Д. И. Каченовского в связи с личными о нем воспоминаниями / М. Ковалевский // Памяти Д. И. Каченовского. Торжественное заседание Юридического общества при Императорском Харьковском университете 22 ноября 1903 г. – Х.: Типо-Литография Н. В. Петрова. – 1905. – С. 23-42.
18. Каченовский Д. И. Отчет о путешествиях по Западной Европе профессора Д. Каченовского в 1858-59 годах / Д. И. Каченовский. – Х.: В университетской Типографии. – 1860. – 48 с.
19. Краткий отчет о занятиях профессора Императорского Харьковского университета Д. И. Каченовского за границею с июня по октябрь 1861 г. / Д. И. Каченовский. – Х.: В университетской Типографии. – 1862. – 12 с.
20. Соловьев И. М. Русские университеты в их Уставах и воспоминаниях современников / И. М. Соловьев. – Вып. 1. Университеты до эпохи шестидесятых годов. – С.-Петербург: Книгоиздательство «Энергия», 1913.- 208 с.
21. Ricci D.M. The Tragedy of Political Science / D.M. Ricci. – New Haven: Yale Univ. Press, 1984. – XIII, 395 p.
22. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905). – Х.: Печатное Дело. – 1908. – 333 с.
23. Куліш С. М. Традиції та новачі у процесі підготовки науково-педагогічних кадрів Харківського університету ХІХ – початку ХХ с.: монографія / С. М. Куліш. – Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2013. – 552 с.

УДК 325:316.323.82

**Баталов О.А.**

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

### **КОЛОНИЇ В ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНІЙ ПЕРСПЕКТИВІ: СПРОБА СИСТЕМАТИЗАЦІЇ**

*Завдяки порівняльному аналізу колоній в історико-політичній перспективі виокремлено ознаки колонії, сформульовано нове визначення колонії та запропонована авторська типологія колоній. Зроблено висновок, що запропонована типологія колоній надає нові можливості для аналізу сучасних постколоніальних суспільств і держав.*

**Ключові слова:** колонія, метрополія, колоніальна політика, імперія, постколоніальні суспільства і держави.

**Баталов А.А.**

### **КОЛОНИИ В ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПЕРСПЕКТИВЕ: ПОПЫТКА СИСТЕМАТИЗАЦИИ**

*Посредством сравнительного анализа колоний в историко-политической перспективе были выделены признаки колонии, сформулировано новое определение колонии и предложена авторская типология колоний. Сделан вывод, что предложенная типология колоний предоставляет новые возможности для анализа современных постколониальных обществ и государств.*

**Ключевые слова:** колония, метрополія, колониальная политика, империя, постколониальные общества и государства.

**Batalov O.**

### **COLONIES IN THE HISTORICAL AND POLITICAL PERSPECTIVE: THE ATTEMPT OF SYSTEMATIZATION**

*In the article, through the comparative analysis of the colonies in the historical and political perspective, the features of the colony were singled out and the new definition of the colony was formulated and the author's colonies typology was proposed. It reaches the conclusion that the proposed typology of colonies provides new opportunities for analysis of modern postcolonial societies and states.*

**Keywords:** colony, metropoly, colonial policy, empire, postcolonial societies and states.

Дослідження проблематики (пост-, нео-) колоній у сучасній політичній теорії продовжує лишатись актуальною. Наприклад, школа постколоніальних досліджень (Е. Саїд, Е. Вульф, Е. Томпсон та ін.) акцентує увагу перш за все на культурних наслідках колоніальної політики.

© Баталов О.А., 2017.

Більша частина українських дослідників (Г. Сивокінь, Н. Шумило, О. Юрчук та ін.) схильна працювати в межах методології саме цієї школи. Наприклад, М. Рябчук та І. Гісем застосовують зазначену методологію для дослідження російсько-радянської спадщини України. Канадський дослідник українського походження С. Величенко, замислюючись над питанням про те, чи були українські території у складі Російської імперії та СРСР колонією, доходить висновку про подібність української ситуації до ірландської, алжирської або корейської [1]. Представники

неомарксистської школи не тільки продовжили розробку проблематики центр-периферії у капіталістичному світі (тобто відносин колишніх імперських метрополій зі своїми (пост-, нео-)колоніями, і тут заслуга належить перш за все таким представникам світ-системного аналізу, як А. Франк, І. Валлерстайн, Дж. Аррігі, Б. Кагарлицький та ін.), але й забезпечили подальші дослідження феномена «внутрішньої колонізації» (термін вперше був використаний В. Ульяновим-Леніним у роботі «Розвиток капіталізму у Росії» [2] для пояснення феномена експлуатації центром держави власних периферійних регіонів, зокрема, Санкт-Петербургом та Москвою територій Сибіру та Середньої Азії). Наприклад, М. Гектер визначив, що внутрішній колоніалізм передбачає підпорядкування периферійних культурних груп центру, що спричинює виникнення різноманітних конфліктних ситуацій [3, с. 15].

Однак, незважаючи на значний масив наукових напрацювань, у політологічній літературі спостерігається значна плутанина із визначенням тих або інших сучасних держав і суспільств постколоніальними. Це пов'язано із тим, що не всі держави і суспільства, що нині схильні вважати себе постколоніальними, і на підтвердження цього наводять конкретні факти, у минулому офіційно називались колоніями. Відповідно, одні дослідники вважають колоніями лише ті території, що мали офіційну назву «колонія», другі дослідники колоніями називають всі залежні «заморські території», населені соціокультурно відмінним від метрополії населенням, треті – на підставі проведення специфічної колоніальної політики (перш за все у культурній сфері) схильні вважати колоніями навіть залежні від державного центру європейські території (наприклад, Ірландія у складі Великої Британії, Галичина у складі Австро-Угорської імперії і т.д.), четверті – використовують поняття «колоніалізм» і у випадку колонізації та експлуатації державою своїх внутрішніх територій (феномен внутрішнього колоніалізму).

Отже, виникає нагальна потреба у систематизації типів колоній, що мали місце в історії. Зазначимо, що деякі спроби систематизації дослідниками вже було здійснено. Так, Д. Мур зазначав, що майже всі народи світу у той або інший період власної історії зазнавали колонізації з боку інших народів і держав [4]. Ю. Остергаммель надав класичне для Західної Європи

визначення колоніалізму як панування меншості іноземних загарбників над більшістю автохтонного населенням, при цьому «фундаментальні рішення, що впливають на життя колонізованих народів, розробляють і впроваджують колоніальні правителі, маючи на меті інтереси, що часто формуються у далекій метрополії» [5, с. 16-17]. У науковій літературі часто зустрічається розрізнення двох типів колоній: поселенські (виникають внаслідок переселення частини метропольного населення на нові території) та експлуатаційні (захоплення розвинутих іноземних територій з метою їх експлуатації). С. Величенко зазначає, що «історики зазвичай виокремлюють чотири типи колоній, всередині яких відносини між землею, капіталом, місцевим населенням та поселенцями відрізняються: адміністративні (Південна Азія), плантаційні (Вест-Індія), змішані поселенські (Латинська Америка), поселенські (Канада, США)» [6]. Д. Мур виокремлює такі типи колонізації (відповідно, колоній та колоніальної політики): «класичний» тип, що характеризується політичним, економічним, військовим і культурним контролем над «заморським», соціокультурно відмінним від метрополії населенням, що на дискурсивному рівні піддається «орієнталізації» (наприклад, Індія як колонія Великої Британії, В'єтнам як колонія Франції і т.д.); «поселенський» тип, коли колонізатори оселяються на землях, населених менш розвиненим (часто без власної держави) населенням, яке витісняють у резервації (Австралія, США, Південна Африка і т.д.); «династичний» тип, що виникає внаслідок захоплення імперією сусідніх, соціокультурно близьких до метрополії народів і держав, які знаходяться на приблизно тому ж рівні розвитку (Греція та Болгарія у складі Османської імперії, Сербія та Чехія у складі Австро-Угорської імперії і т.д.); «обернено-культурний» тип, коли метрополія захоплює народи, які перебувають на більш високому рівні розвитку (Прибалтика у складі Російської імперії та ЄСРР, Центральна Європа у складі Ради економічної взаємодопомоги та Варшавського договору) [4]. Зазначимо, що вищезазначені спроби систематизації типів колоній не виглядають остаточно переконливими і тому потребують доопрацювання.

Метою статті є спроба завдяки порівняльному аналізу колоній в історико-політичній перспективі виокремити ознаки колонії, сформулювати нове визначення колонії та запропонувати авторську типологію колоній.

Колонія у перекладі з латинської мови («colonia») означає поселення громадян будь-якої держави поза межами власної метрополії. Саме у такому, первинному, значенні колоніями були поселення фінікійців за межами Фінікії, греків за межами «Малої» Греції (тобто Балканського півострова), римлян, венеціанців та генуезців за межами Італії. Зазвичай ці колонії були тою або іншою мірою залежними від метрополії (отримували з метрополії керівників, платили данину, давали обов'язок не вступати у ворожі до метрополії воєнно-політичні союзи та не отримувати цілковитої незалежності, населення колоній мало менші політичні права і т.д.), а їхні відносини зазвичай розглядались як аналог стосунків між батьками та дітьми. Цікавим є те, що термін «колон» (лат. «colonus», «coloni»), який, звичайно, не є тотожним поняттю «колоніст», у Римській імперії III-IV ст. н.е. означав напівзалежного селянина, який був зобов'язаний платити орендну плату за користування землею. Колоніальна політика метрополії по відношенню до такої колонії передбачала: управління міграційними потоками (перш за все з метрополії до колоній), утримання колоній у власній сфері впливу, економічну політику (імпорт з колоній переважно сировини та продуктів харчування, експорт до колоній ремісничих виробів); культурну політику (сприяння поширенню серед автохтонного населення колоній метропольної культури).

Під час епохи Великих географічних відкриттів з'являється поняття колонії в іншому значенні – як заморської території, населеної переважно неметропольним населенням, позбавленим політичної та економічної незалежності від метрополії. Початком виникнення колоній такого типу можна вважати захоплення Португалією порту Сеута в Північній Африці у 1415 р. Протягом наступних більш ніж 500 років більша частина Земної кулі стала залежною від країн Європи, а європейський колоніст все частіше починав розумітися як «колонізатор».

Можна констатувати, що під час колонізації європейцями територій поза межами Європи використовувались одночасно дві колоніальні політики. Перша, класична (за аналогією з колоніальною політикою фінікійців, греків, римлян і т.д.), – по відношенню до територій, автохтонне населення яких перебувало у додержавному стані (Північна та Південна Америка, Південна і Центральна Африка, Австралія і

т.д.). Права корінного населення цих територій, їхня культура штучно принижувались, подекуди це населення виселяли у резервації (як це було, наприклад, у США). Одночасно у такі колонії відбувалась масова міграція людей з метрополії та інших країн Європи. Інша (модерна) колоніальна політика використовувалась по відношенню до територій, що до потрапляння в колоніальний статус вже мали власну державність (країни Індії, Індокитаю, Індонезії і т.д.). У такі колонії значної міграції з метрополії не було, місцеві еліти зазвичай не втрачали свого привілейованого статусу, але державне управління (прямо або опосередковано) здійснювала адміністрація з метрополії. Внаслідок двох колоніальних політик й виникли колонії різних типів.

Колонії другого типу виникали таким чином. Спочатку приватні торговці майбутньої метрополії, шукаючи заморські ринки збуту для товарів, виготовлених за допомогою механізації виробництва (тобто на мануфактурах і заводах), засновували торгові факторії на території розвинутих (на той час) неєвропейських держав. Поступово, внаслідок торгових операцій, втручання європейців у внутрішньополітичний процес і т.д., заморські держави поступово ставали все більш залежними, перетворювались на аграрно-сировинний придаток метрополії з обмеженим суверенітетом. Остаточним елементом, що закріплює за такою територією статус колонії, було запровадження прямого управління з метрополії завдяки колоніальній адміністрації.

Показовим є приклад острова Ява [7]. Починаючи з XVI ст. голландці приблизно сто років обмежувались монополією на торгівлю прянощами. Воювали вони лише для придушення торговельних конкурентів (наприклад, молуккські війни). Потім, внаслідок втручання у громадянську війну в Матарамі, було створено дві нові держави, опосередковано підконтрольні голландцям. У цих державах було змінено правлячу верхівку, а для селян примусово запроваджено натуральні податки (на рис, перець, хлопок) та монокультури для вирощування (кава). У XVIII ст. вже було запроваджено пряме управління колонією. Англійці, що захопили Яву у 1816 р., почали нові, більш глибокі зміни у структурі колоніального суспільства. Мешканців Яви закріпачили й змусили вирощувати монокультури (від сер. XIX ст. – цукор), або взагалі не сплачуючи їм за працю, або сплачуючи в знеціненій мідній монеті. Земельні податки

рік від року збільшувались. Місцева еліта фактично перетворилась на частину колоніальної адміністрації. У другій пол. XIX ст. на Яві звичним явищем стали голод і масова втеча селян. Подібна ситуація приблизно у той самий історичний період відбувалась й в Індії [8, с.24].

Необхідно підкреслити, що не всі залежні заморські території офіційно називались колоніями, але по відношенню до всіх них застосовувалась колоніальна політика, і більшість із них внаслідок такої політики перебувала на деградаційному шляху до отримання офіційного статусу колонії. Залежно від рівня автономії, яку їм дозволяла метрополія, ці території могли називатись: домініонами (наприклад, домініонами Великої Британії були Канада, Австралія, Нова Зеландія, Ірландія, Шрі-Ланка), протекторатами (у Великій Британії протекторатами вважались Імперія Великих Моголів, Бахрейн, Уден, Уганда), мандатними територіями (по завершенню першої світової війни Ліга Націй видавала мандат на зовнішнє управління такими територіями, що раніше входили до складу Османської та Німецької імперій, як Месопотамія, Палестина, Сирія, Руанда-Урунді, Камерун, Німецька Нова Гвінея, Того, Науру і т.д.).

Навіть у наш час існують залежні від метрополії держави, що не мають повного суверенітету, і на території яких діє метропольна юрисдикція. Наприклад, це Пуерто-Ріко та Американське Самоа (залежні від США), Гренландія (залежна від Данії), Британські Віргінські та Бермудські острови (залежні від Великої Британії). У Франції існують заморські департаменти (Гваделупа, Гвіана, Мартініка, Майотта і Реюньон), у Великій Британії – коронні землі (острови Джерсі, Гернсі та Мен).

Також подекуди дослідниками використовується поняття «внутрішня колонія» як результат політики внутрішньої колонізації, коли відбувається жорстка викачка ресурсів з периферії (експлуатація дешевої робочої сили, видобуток корисних копалин і т.д.) на потреби центру держави. Прикладами може бути колонізація Аляски США, становище села у внутрішній політиці СРСР («ножиці цін», колективізація і т.д.). Цікавим є дослідження питання РРФСР як внутрішньої колонії у кремлівській політиці СРСР.

Отже, поняття «колонія» в сенсі «залежна від метрополії територія», є більш широким, ніж звичайно використовуване значення «територія, на якій діє колоніальна адміністрація», і охоплює не тільки ті

держави (території), що офіційно називаються колоніями (до речі, аналогічно і з імперіями, – коли імперіями виявляються держави, які себе так не називають і навпаки [докладніше див. 9]). У такому значенні термін «колонія» дещо наближається до «периферії», але не є йому тотожним. Наприклад, поселення варварів-федератів на кордонах Римської імперії були імперською периферією, але не колоніями (зокрема, масове навернення варварів у християнство відбувалось пізніше, у процесі завоювання ними Західної Римської імперії). Для Османської імперії Кримське ханство було периферією, але не колонією (зокрема, рід Гераїв вважався другим за родовитістю після Османів). З військової та економічної точки зору, Південна Корея, Японія та навіть країни ЄС є периферією США, але, звісно, не колоніями (стосовно Японії цікавим є дослідження того, чи є культурний вплив США на Японію більшим, ніж Японії на США). Греція у складі ЄС з політичної точки зору є периферією по відношенню до Брюсселю або Берліну, але не колонією.

**На підставі вищевикладеного порівняльного аналізу пропонуємо такі ознаки колонії:**

- обмежений суверенітет колонії;
- різні права населення метрополії та колонії (де-юре або де-факто);
- експлуатація колонії шляхом перерозподілу ресурсів на користь метрополії (що досягається економічними та / або адміністративними заходами);
- політика культурного колоніалізму (поширення серед мешканців колонії метропольної культури, перш за все мови);
- поширення серед населення колонії офіційної ідеології, що легітимізує панування метрополії.

Таким чином, колонію можна визначити як територію, що має обмежений на користь метрополії суверенітет і є об'єктом специфічної колоніальної політики (зокрема, економічної надексплуатації та культурної колонізації).

Для виокремлення типів колоній пропонуємо використати такий критерій, як соціокультурна близькість / відмінність колонії від метрополії. Зокрема, цей критерій вже відіграв важливу роль при нашому дослідженні феномена імперії. Так, головною функцією імперії було визначено інтеграцію соціокультурного розмаїття: «Імперія виникає тоді, коли в її складі внаслідок інтеграції виникає, крім метрополії, принаймні дві периферії, що раніше були іншими типами соціально-історичної організації» [9, с. 11].



Звичайно, колонії можуть мати не тільки імперії, але тільки імперії можуть мати соціокультурно відмінні від метрополії колонії.

**Пропонуємо нову типологію колоній:**

1. *Соціокультурно близькі до метрополії колонії.* Можуть існувати у двох видах:

- класичні колонії як поселення громадян будь-якої держави поза межами власної метрополії. Приклади: від колоній фінікійців і греків до колонізації європейцями обох Америк, Австралії, Нової Зеландії і т.д.;

- некласичні колонії як залежні від метрополії території, населені соціокультурно близьким до метрополії населенням, але не тотожним йому. Зазвичай вони не були відокремлені від метрополії значними відстанями, не мали офіційної назви колоній, але були об'єктом колоніальної політики (перш за все культурної та економічної). Іноді по відношенню до таких територій використовується не зовсім коректний термін «колонія європейського типу». Приклади: Ірландія у складі Великої Британії, Французький Алжир у складі Франції.

2. *Соціокультурно відмінні від метрополії колонії,* тобто колонії, більшість населення яких значно відрізняється від населення метрополії. Можуть існувати у двох видах:

- заморські колонії, що мали офіційний статус колонії. Приклади: Британська Індія, В'єтнам, Ява і т.д.;

- залежні від метрополії заморські території, що не мали офіційного статусу колонії, але були об'єктом колоніальної політики, перш за все економічної. Приклади: Китай, Іран, значна частина арабських країн.

3. *Внутрішні колонії* – периферійні території держави, що є об'єктом політики економічної надексплуатації, але населені переважно представниками метрополії. Приклади: Сибір у складі Російської імперії та СРСР, Аляска у складі США.

Останнім важливим моментом є визначення того, коли колоніальна політика метрополії по відношенню до колоній може бути позитивною, а коли – негативною. Судячи з усього, колоніальна політика є однозначно негативною у випадку колоній, соціокультурно відмінних від метрополії, оскільки культурний колоніалізм руйнує місцеві неповторні культури. Політика економічної надексплуатації також не може мати суттєвих позитивних наслідків. Якщо культурний колоніалізм поєднується з жорсткою економічною експлуатацією соціокультурно відмінних від метрополії колоній,

то наслідком буде важка колоніальну спадщина у багатьох сьогоденних країнах Африки та Азії. У випадку ж колоній, населених переважно метропольним населенням (тобто за нашою класифікацією це «класичні колонії»), ми можемо говорити про поєднання позитивних та негативних наслідків колоніальної політики.

У якості висновку зазначимо, що вищезапропонована типологія колоній надає нові можливості для аналізу сучасних постколоніальних суспільств і держав [Див.: 10]. Однак це стане основою для подальших досліджень.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Величенко С. Після 1991 року колоніалізм видозмінився у так званий неокolonіалізм: [Електронний ресурс] / Степан Величенко. – Режим доступу: [http://shron.chtyvo.org.ua/Velychenko\\_Stepan/Pislia\\_1991\\_roku\\_kolonializm\\_vydozminyvsia\\_u\\_tak\\_zvanyi\\_neokolonializm.pdf](http://shron.chtyvo.org.ua/Velychenko_Stepan/Pislia_1991_roku_kolonializm_vydozminyvsia_u_tak_zvanyi_neokolonializm.pdf).
2. Ленин В.И. Развитие капитализма в России // Ленин В.И. ПСС. – Т. 3. – М.: Изда-тельство политической литературы, 1971. – 792 с.
3. Hechter M. Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536-1966 / Michael Hechter. – London: Routledge and Kegan Paul, 1975 – 361 p.
4. Moore D. Is the Post- in Postcolonial the Post- in Post-Soviet? Toward a Global Postcolonial Critique [Електронний ресурс] / David Moore. – Режим доступу: <http://monumenttotransformation.org/atlas-of-transformation/html/p/postcolonial-post-soviet/is-the-post-in-postcolonial-the-post-in-post-soviet-toward-a-global-postcolonial-critique-david-chioni-moore.html>.
5. Osterhammel J. Colonialism: A Theoretical Overview / J. Osterhammel; trans. from German by Shelley L. Frisch. – Princeton, N.J.: Markus Wiener and Kingston Ian Randle Publishers, 1997. – 147 p.
6. Величенко С. Питання російського колоніалізму в українській думці. Політична залежність, ідентичність та економічний розвиток [Електронний ресурс] / Степан Величенко. – Режим доступу: <http://worldrepublic.info/2015/09/03/pitannya-rosiyskogo-kolonializmu-v-ukrayinskiy-dumtsi-politichna-zalezhnist-identichnist-ta-ekonomichniy-rozvitok/>.
7. Тюрин В. А. Колониализм и традиционное общество: яванский вариант / В. А. Тюрин // Восток. – 1993. – № 1. – С. 21-31.
8. Гайдар Е. Т. Гибель империи. Уроки для современной России / Гайдар Е. Т. – М.: РОССПЭН, 2006. – 448 с.
9. Баталов О.А. Імперія як тип соціально-історичної організації: автореф. дис. ... канд. філос. н.: 09.00.03/ Олексій Анатолійович Баталов; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2010. – 20 с.
10. Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні / Олександр Фісун // Віче. – 2008. – № 17. – С. 4-7.



УДК 327.3;321.8:323.2(477)

**Біденко Ю.М.**

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

### **ВПЛИВ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА МІЖНАРОДНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ГЕНДЕРНОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ**

*Аналізується розвиток гендерної політики в Україні в контексті міжнародних зобов'язань і стимулів, а також участі громадянського суспільства. Показано, що в той час, коли громадські об'єднання є доволі активними в актуалізації та реалізації гендерних проєктів, на відміну від політичних партій та медіа, вони не мають регламентованих інструментів впливу на державну політику, яка не є послідовною та пріоритетною в питаннях забезпечення гендерного балансу.*

***Ключові слова:** гендерна політика, міжнародні організації, громадські організації, політичні партії, медіа.*

**Біденко Ю.М.**

### **ВЛИЯНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И МЕЖДУНАРОДНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ НА ФОРМИРОВАНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГЕНДЕРНОЙ ПОЛИТИКИ В УКРАИНЕ**

*Анализируется развитие гендерной политики в Украине в контексте международных обязательств и стимулов, а также участия гражданского общества. Показано, что в то время, когда общественные объединения довольно активны в актуализации и реализации гендерных проектов, в отличие от политических партий и медиа, они не имеют регламентированных инструментов влияния на государственную политику, которая не является последовательной и приоритетной в вопросах обеспечения гендерного баланса.*

***Ключевые слова:** гендерная политика, международные организации, общественные организации, политические партии, СМИ.*

**Bidenko Yu.**

### **CIVIL SOCIETY AND INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IMPACT ON GENDER POLICY IN UKRAINE**

*The article analyzes the development of gender policy in Ukraine taking in the context of international commitments and incentives, as well as the participation of civil society. It is shown that while civil society organizations are rather active in updating and implementing gender projects, unlike political parties and media, they do not have regulated instruments for influencing public policy that is not consistent or prioritize the issues of gender balance achievement.*

***Keywords:** gender policy, international organizations, civil society organizations, political parties, media.*

Процеси демократизації та гуманізації в сучасному українському суспільстві передбачають створення широких можливостей для самореалізації особистості незалежно від її соціального походження, віку, статі, національності, релігії тощо. Проголошуючи високі ідеали демократії, верховенства права і громадянського суспільства, Україна взяла на себе зобов'язання відносно рівноправності громадян, у першу чергу за статевою ознакою, і визнала необхідність проведення гендерних змін, інтеграції гендерної перспективи у всі напрями розвитку сучасного українського суспільства на принципах справедливості, толерантності, свободи, рівності тощо [1, с. 84].

Проте гендерне питання в сучасній Україні є одним із каменів спотикання не лише між політичними силами, а й певним «подражнювачем» для представників громадськості. З визнанням європейського вектору демократичний рух України актуалізує необхідність вжиття державою значних кроків задля утвердження гендерної рівності та недискримінації. З одного боку, протягом останніх десятиліть в українському суспільстві відбуваються суттєві зміни в осмисленні та легітимації гендерних відносин, постійно робляться кроки із запровадження інституційного механізму забезпечення гендерної рівності. Успішне впровадження і регулювання гендерних відносин у суспільстві передбачає утвердження цінності гендерної рівності як у суспільстві загалом, так і різних його інституціях зокрема. Це, насамперед, недопущення гендерної дискримінації, забезпечення рівної участі жінок і чоловіків у прийнятті суспільно важливих рішень (у першу чергу, у сфері політики та загалом на ринку праці), забезпечення рівних можливостей для жінок і чоловіків щодо поєднання професійних і сімейних обов'язків, унеможливлення проявів гендерного насильства тощо.

З іншого боку, ціла низка чинників від патріархальності певних шарів суспільства до тінізації громадянських об'єднань та економіки змушує певні суспільні групи (у тому числі й жінок) стверджувати, що гендерна дискримінація не є надважливою проблемою на тлі військового конфлікту на Сході країни та окупації Криму, а її актуалізація розхитує традиційні підвалини українського суспільства.

Тому метою цієї статті є розгляд впливу недержавних акторів – громадянського суспільства та міжнародних організацій – на формування та реалізацію гендерної

політики в Україні, а серед її завдань: ідентифікація місця України в міжнародних рейтингах, визначення найбільш проблемних сфер із досягнення відносного балансу статей, періодизація та характеристика етапів формування гендерної політики в державі та оцінка впливу недержавних акторів на цей процес.

Серед міжнародних рейтингів та індексів, що використовуються для оцінки проблем гуманітарного розвитку (у т.ч. освітньої, економічної, гендерної нерівності) найбільш усталеним є Індекс людського розвитку, що складається Програмою розвитку ООН (ПРООН) та використовується в межах спеціальної серії доповідей ООН про людський розвиток. Індекс розраховується щорічно на підставі національних і міжнародних статистичних даних щодо тривалості життя, кількості років, які витрачаються на освіту та ВВП на душу населення. Схожим за методологією є Індекс гендерної нерівності, призначений для виявлення ступеня відриву середніх по країні досягнень у сфері гендерної рівності. Значення ГІ коливаються від 0 (повна рівність жінок і чоловіків) до 1 (абсолютна нерівність у всіх вимірах). Інше джерело глобальних рейтингів – експертні оцінки, які також можуть фокусуватись на кабінетних дослідженнях законодавства, загальному аналізі соціального середовища та часто відображають позицію самих експертів. До таких рейтингових оцінювань відносять Індекс економічних можливостей жінок, рейтинг журналу the Economist, Індекс соціальних інститутів і гендеру (Social Institutions and Gender Index, SIGI) Центру Розвитку ОЕСР. Слід зазначити, що значна кількість інструментів оцінювання будь-яких проявів нерівності в глобальному масштабі є не до кінця досконалыми або валідними, адже найчастіше вони ґрунтуються на результатах національних статистичних даних, методологія збору та узагальнення яких може різнитися від країни до країни. Наприклад, український Державний комітет статистики взагалі не збирає даних щодо часу, що витрачається представниками кожної статі на ведення домашнього господарства, а у даних Єдиного державного реєстру юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (ЄДРПОУ) не маркується статева приналежність керівників, що обтяжує аналіз економічної та громадської активності за гендерним критерієм. Однак більшість таких рейтингів, якщо не покаже точно, чим

Україна є кращою або гіршою за своїх сусідів, то принаймні дозволяє виявити проблемні точки в державній політиці та суспільних умовах.

У Звіті із глобального гендерного розриву 2016 р. (Global Gender Gap Report 2016) [2], що готується Світовим економічним форумом, на основі статистичних даних вимірюється величина гендерного розриву (gender gap) у чотирьох важливих сферах нерівності між чоловіками та жінками: 1) економічна участь і кар'єрні можливості; 2) освіта; 3) здоров'я і виживання; 4) політичні права і можливості

У топ-10 країн за індексом гендерної рівності увійшли Ісландія, Норвегія, Фінляндія, Швеція, Ірландія, Руанда, Філіппіни, Швейцарія, Словенія та Нова Зеландія. Україна зайняла в 2016 р. 69 місце серед 142 країн, а в 2015 р. – 67, погіршивши власний рейтинг 2014 року на 13 пунктів, коли вона посідала 56 місце. Десять років тому (2006 р.) Україна займала 48 місце – по деяких з цих чотирьох параметрів наближаючись до позначки 1.00, що означає повну гендерну рівність в цій сфері.

Таблиця 1.

Порівняння гендерного розриву України за базовими сферами у 2006 та 2016 рр.

Складено автором на основі [2; 3]

Global Gender Gap Report Сфера	2016 р.		2006 р.	
	Ранг	Бали (0.0 – повна нерівність, 1.0 – повна рівність)	Ранг	Бали (0.0 – повна нерівність, 1.0 – повна рівність)
Охопленість освітою	26	1.000	25	0.998
Охорона здоров'я та виживаємість	40	0.979	1	0.980
Економічна участь та можливості	40	0.722	24	0.691
Політична участь	107	0.098	97	0.050
<b>Загальний рейтинг</b>	69 зі 144	0.700	48 зі 115	0.680

Найкращі показники Україна має в галузі доступу до освіти – зокрема звітується про майже повну охопленість первинним і вторинним рівнями освіти (початкова та повна середня освіта) обох статей, а відносно вищої освіти жінки навіть кількісно переважають у співвідношенні 88 до 77.

Так само очікувана тривалість життя у жінок в Україні вища (67 років проти 59), на тлі нижчих показників захворюваності раком, серцево-судинними або хронічними респираторними захворюваннями та ВІЛ/СНІД. Наявність законодавчого регулювання домашнього насильства та абортів за медичними показниками забезпечують нашій країні 40 місце за показниками гендерних аспектів системи охорони здоров'я в рейтингу зі 144 країн.

Економічна участь має такий саме рейтинг, адже на законодавчому рівні врегульована заборона трудової дискримінації, доволі близькою є участь у ринку праці, а серед кваліфікованих і технічних працівників жінки навіть переважають (62 до 38) [3, с. 47-51]. Проте серед керівників і менеджів

співвідношення є зворотнім (40 на 60), а на кожні 6,6 доларів що заробляє жінка, випадає 11 доларів платні чоловіка. На 6 чоловіків, які офіційно працюють неповний день припадає 14 жінок із такою самою регламентацією праці (цей показник не означає реальної кількості годин, що віддається роботі), у той час коли на 5 безробітних жінок припадає 7 чоловіків [2], а серед тих, кого соціологи називають «безнадійними безробітними» (тобто тих, хто припинив пошуки роботи, тривалий час є безробітним), на 46 жінок припадає 54 чоловіка.

Найбільші проблеми гендерного дисбалансу Україна демонструє в галузі політичної участі та управління. Зокрема наднизькою є кількість жінок-депутаток (12%) національного парламенту та місцевих представницьких органів по всій країні, участь на вищих постах виконавчої влади, або в органах управління на місцях.

Однак жінки в середньому по світу посідають лише 22% місць у національних парламентах. Згідно із дослідженням «Women in decision making roles in European

Union» [4], що присвячено аналізу впливу жінок на політику ЄС та опубліковано організацією OpenPolis у березні 2016 р., в парламентах 17 держав-членів представництво жінок нижче 30%, а в інших – кращий показник не перевищує 42% (у Швеції). Там також існує гендерний паритет на рівні керівних кадрів Уряду, і лише 2 країни – Франція та Словенія мають співвідношення уряду 50:50. У Греції, Словаччині та Угорщині жінки в уряді відсутні, а також в жодній європейській країні немає жінки-міністра економіки. Згідно з дослідженням, найчастіше жінки очолюють міністерства, пов'язані із соціальною політикою та працею (50 %), сім'єю, молоддю та спортом (43%), освітою та культурою (40 %), у той час, коли 14 % європейських міністрів юстиції і 7 % міністрів закордонних справ – є жінками [4]. Отже, з одного боку, Україна не дуже відрізняється від своїх сусідів по Східній Європі, з іншого – її розвиток часто пов'язаний із зовнішніми зобов'язаннями та стимулами, деларативністю законодавчої бази та її слабким впливом на реальні політичні та економічні практики.

Серед нормативно-правових актів найбільш важливим було приєднання України ще у 1980 р. до найвідомішого міжнародного документу стосовно забезпечення прав жінок – Конвенції Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок (CEDAW) [5]. Україна зобов'язана періодично (раз на чотири роки) звітувати Комітету Конвенції про виконання своїх зобов'язань. У результатах попереднього Державного та Альтернативного звітів про виконання в Україні Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації зазначено, що «питання забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок в Україні є суперечливими. З одного боку, в Україні зроблені реальні кроки для створення механізму забезпечення прав і свобод жінок згідно із загальними міжнародними нормами забезпечення прав людини. З іншого – в країні ще не відбулася зміна ідеології відносно проблеми становища статей у суспільстві відповідно до світових тенденцій розвитку цього питання» [6, с. 44-45].

Україна стала першою пострадянською державою, яка у 1998 р. встановила кримінальну відповідальність за торгівлю людьми (ст. 149 Кримінального кодексу України) та першою, яка прийняла Закон «Про попередження насильства в сім'ї» (2001 р.), який визначає правові й організаційні засади запобігання насильству в сім'ї та органи й

установи, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї. У 2008 р. до закону було внесено зміни: він поширюється на відносини між особами, які перебувають у шлюбі, проживають однією сім'єю, але не перебувають у шлюбі між собою, їхніх дітей, осіб, які перебувають під опікою чи піклуванням, є родичами прямої або непрямої лінії споріднення за умови спільного проживання [3, с. 23].

Відповідно до Цілей Розвитку Тисячоліття, визначених на Саміті Тисячоліття ООН у вересні 2000 р., які є обов'язковими до виконання до 2015 р., Україна серед шести своїх цілей визначила також «забезпечення гендерної рівності». У рамках цієї цілі Завданням № 1 є до 2015 р. «Забезпечити гендерне співвідношення на рівні не менше 30 до 70 тієї чи іншої статі у представницьких органах влади та вищих щаблях виконавчої влади», а Завданням №2 – «Скоротити наполовину розрив у доходах жінок і чоловіків» до 2015 р. Перераховані цілі мають на меті забезпечити гендерну рівність у політичній сфері та на ринку праці в Україні [7]. Таким чином, Україна позначила дві конкретні проблеми у сфері гендерних відносин і визначила 4 конкретні показники для їх розв'язання, які були затверджені у 2003 р. та оновлені у 2010 р. Вони мали забезпечити гендерне співвідношення на рівні не менше 30 до 70 % представників тієї чи іншої статі у представницьких органах влади та на вищих щаблях виконавчої влади й скоротити наполовину розрив у доходах жінок і чоловіків. На регіональному рівні було прийнято Цілі розвитку тисячоліття для кожного конкретного регіону, і забезпечення гендерної рівності стало складовою цих документів. На їх основі мали розроблятися програми соціально-економічного розвитку регіонів, проводиться моніторинг та готуватися огляди діяльності.

Базовий у цій галузі Закон України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» (2005 р.) було ухвалено лише з восьмої спроби. Верховна Рада спромоглася прийняти його лише після того, як з тексту було вилучено положення про позитивні дії. Після ухвалення закону в 2005 р. набуває розвитку *національний механізм забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків*, який складається із законодавчого, центральних органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, інституту радників з гендерних питань та Уповноваженого Верховної Ради

України з прав людини і передбачає співпрацю з громадськими організаціями. Склад і основні функції національного механізму було визначено у Законі України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» та в Указі Президента України «Про вдосконалення роботи центральних і місцевих органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків». Протягом 2006–2007 рр. у центральних органах виконавчої влади й обласних державних адміністраціях створено гендерні робочі групи та координаційні ради, при Кабінеті Міністрів створено Міжвідомчу раду з питань сім'ї, гендерної рівності, демографічного розвитку, запобігання насильству в сім'ї та протидії торгівлі людьми, у структуру Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини ввелась посада Представника Уповноваженого з питань дотримання прав дитини, недискримінації та гендерної рівності, а також Сектор з питань гендерної рівності, у 2010 р. створено Експертну раду з питань розгляду звернень за фактами дискримінації за ознакою статі.

Крім того, на основі Закону України «Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків» та Постанови КМУ від 12 квітня 2006 р. [8] вводилась гендерно-правова експертиза законодавства, результатом якої мав стати висновок про відповідність принципу забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у законопроектах, який стає обов'язковою складовою пакета документів, що подаються разом із проектом нормативно-правового акта до розгляду. Однак, як показує практика, гендерна експертиза охоплює в середньому шість законодавчих актів щорічно. У 2015 р., наприклад, такими актами стали закони «Про курорти», «Про туризм», «Про інноваційну діяльність», «Про індексацію доходів» тощо [9], а критичні або негативні висновки експертизи не призводять до зняття проекту НПА з розгляду чи ускладнень у голосуванні за нього.

Новий виборчо-політичний цикл 2010–2013 рр. вивів гендерне питання з фокусу нової влади – під час оптимізації адміністративного апарату наприкінці 2010 р. центральний орган виконавчої влади, який відповідав за реалізацію гендерної політики, був скорочений, що загальмувало та призупинило на певний час функціонування важливих складових національного механізму. Міністерство у справах сім'ї, молоді та спорту було розформоване, а його функції

передані до інших центральних органів виконавчої влади. Хоча формально підрозділ, відповідальний за гендерну політику, було збережено, його статус та функції до листопада 2011 р. залишалися невизначеними. Лише у вересні 2013 р. було прийнято Державну програму забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків на період до 2016 р., а фінансування її заходів з державного бюджету розпочалося у 2014 р.

Забезпечення рівних можливостей жінок і чоловіків та боротьба з дискримінацією є цілями співробітництва, визначеними в Угоді про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, «політична частина» якої була підписана у березні 2014 р. Обмін досвідом і використання найкращих практик ЄС дали змогу підготувати орієнтовану на результат Державну програму забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків на період до 2016, а в 2016 р. проблематика гендерного балансу державного управління була включена у Стратегію його розвитку на 2016–2020 рр. Також у серпні 2016 р. Міністерство соціальної політики оприлюднило проект *Концепції Державної програми забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків на період до 2021 року*, однак Кабінетом Міністрів до весни 2017 р. не схвалена, й, відповідно, нова Державна програма не розроблена.

Позитивним кроком стало розроблення Міністерством освіти і науки України Стратегії упровадження гендерної рівності та недискримінації у сфері освіти «Освіта: гендерний вимір – 2020». Однак за півроку з моменту її оприлюднення на сайті міністерства (липень 2016 року) вона так і не була схвалена Кабінетом Міністрів України. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 24.02.2016 р. № 113-р був затверджений *Національний план дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року*. Однак прийняття Плану не викликало суто позитивних оцінок експертів через низку обставин:

1) План не має обов'язкового характеру, оскільки зазначена постанова Кабміну тільки рекомендує органам місцевого самоврядування, Державній судовій адміністрації, Службі безпеки забезпечити його виконання;

2) у тексті Постанови відсутня вимога оприлюднювати щорічні результати його виконання, тому може скластися ситуація, що у Мінсоцполітики та Кабінеті Міністрів ці звіти залишаться лежати «мертвим вантажем»;

3) Планом передбачено виконання 49 заходів, однак оскільки серед визначених джерел фінансування є вельми загальна категорія «інші джерела», виникають сумніви щодо їхнього виконання;

4) ці сумніви стають ще більш обґрунтованими, якщо поглянути на співвідношення ресурсів, які повинні надійти з кожного джерела: з державного бюджету – 3,2%, з місцевих бюджетів – 29,75%, з інших джерел – 67,05% [9].

Якщо ж звернутись більш докладно до Постанови КМУ «Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року» [10], то побачимо, що фінансування оцінки впливу конфліктів на національну систему забезпечення прав людини, зокрема щодо захисту, надання допомоги та реабілітації постраждалих від гендерно-зумовленого насильства, участі жінок у встановленні миру та запобіганні конфліктам повністю передбачається з «інших джерел», проведення ж оцінок потреб населення у соціальних послугах покладено на місцеві бюджети із прогнозованим фінансуванням 97 тис. грн. у 2017 р. та 27 тис. грн. у 2017. Аналіз та розроблення рекомендацій щодо створення необхідної інфраструктури з урахуванням потреб дівчат і хлопців, жінок та чоловіків, зокрема осіб з інвалідністю також покладаються на обласні адміністрації та місцеві бюджети із фінансуванням 15 тис. грн. 2016-2017 рр. (у той час, коли 1 378 000 грн. передбачається залучити на ці завдання з «інших джерел»). Для реалізації програм і проектів у сфері протидії гендерно-зумовленому насильству, надання допомоги постраждалим від конфліктів, забезпечення гендерної рівності під час ліквідації наслідків конфлікту, які покладені на обласні організації передбачається фінансування 1087,5 тис. грн. у 2016 р., 261, 5 тис. грн. у 2017 та 260,5 тис. у 2017 р. [10]. Також 175 тис. грн. у 2017 та 65 тис. грн. у 2017 р. залучать з місцевих бюджетів на проведення навчань для посадових осіб місцевого самоврядування та державних службовців з питань запобігання та врегулювання конфліктів, порядку взаємодії з надання допомоги постраждалим, а ще 484 тис. грн. у 2016, 134 тис. грн. у 2017 та 75 тис. грн. у 2018 р. з місцевих бюджетів виділять на проведення навчань для соціальних працівників, психологів, юристів, медичних працівників, представників громадських організацій, волонтерів з питань надання

гендерно-чутливих соціальних послуг, запобігання та протидії всім формам насильства щодо жінок, надання допомоги постраждалим від конфліктів.

У порівняльній перспективі набагато вагомішу фінансову, технічну та експертну допомогу Україні у цій сфері надають Агентство США з міжнародного розвитку, Ізраїльське агентство міжнародного розвитку, Канадське агентство міжнародного розвитку, Шведське агентство міжнародного розвитку, Швейцарське бюро співробітництва, посольства Австрії, Великої Британії, Данії, Королівства Нідерланди, Норвегії, Федеративної Республіки Німеччина, Фінляндії і Японії, а також недержавні фонди: Фонд імені Гайнріха Бюлля, Фонд імені Фрідріха Еберта та ін. Протягом 1995–2014 рр. ЄС надав найбільший обсяг технічної допомоги, спрямованої на досягнення цілей гендерної рівності. Так, у 2008-2011 рр. ЄС надав ПРООН, МОП, ЮНІСЕФ та Раді Європи 14 млн євро для реалізації проектів, що мали на меті забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у різних сферах.

Тож і в Національному Плані дій 2016-2020, саме ці організації та фонди найчастіше фігурують як «інші джерела», фінансування від яких набагато більше, ніж те, що передбачено державним або місцевими бюджетами на вирішення чи просування гендерних питань. Наприклад, на розроблення тематичних програм і соціальної реклами для розміщення у засобах масової інформації щодо гендерних аспектів запобігання та врегулювання конфліктів, державним бюджетом передбачено витрати у розмірі 98 тис. грн протягом 2016-2017, у той час, коли від «інших джерел» на те саме завдання передбачено 685 та 585 тис. грн у 2016 та 2017 рр. відповідно [10].

Так само багато конкретних заходів на національному рівні та на місцях реалізуються організаціями громадянського суспільства у партнерстві з міжнародними організаціями або органами влади. Незважаючи на те, що вітчизняна статистика не обліковує окремо гендерні організації або жіночі рухи та консорціуми, згідно з дослідженнями, серед усіх громадських організацій, тих, що позиціонують себе як «жіночі» від 2 до 4 % [11, с. 7-10; 12, с.1-2 ]. Однак вважаємо, що в актуалізацію та реалізацію гендерно-орієнтованих програм здійснюють внесок і інші ОГС – аналітичні центри та організації громадянської освіти, бізнес-асоціації, професійні спілки, органі-

зації, що досліджують медіа-простір, виборчі та парламентські процеси. При цьому набагато менш значним і відповідальним є вплив таких інституцій, як партії та медіа.

Зважаючи на результати попередніх виборів до Верховної Ради у 2012 р., де жінок-депутаток виявилось лише 9,4 %, на позачергових виборах до парламенту 2014 р. та місцевих виборах 2015 р. вперше була задекларована необхідність гендерної квоти для списків політичних партій. Однак відсутність прямого припису для партій розташування жінок у «прохідній» частині списку, а також реальних санкцій за недотримання квоти зумовили незначний прогрес – поява 12% жінок у Верховній Раді, обраної 2014 р. [13]. Наразі лише одна парламентська партія отримує додаткові кошти від держави на фінансування статутної діяльності в результаті дотримання гендерної квоти у виборчих списках, однак цільові витрати навіть цієї статті бюджетної підтримки партій на проведення інформаційної, просвітницької роботи або розробку відповідної політики та проектів рішень в галузі гендерного балансу не передбачені законодавством.

Місцеві вибори 2015 р. оцінювались як більше поле можливостей для жінок бути обраними, адже набагато меншою була «ціна мандату» порівняно із парламентськими виборами, крім того, припис 30% гендерної квоти списку містився безпосередньо в Законі «Про місцеві вибори» 2015 р. (Ст.4 «Рівне виборче право»). В середньому, за даними ВГО «Комітет виборців України», рівень представництва жінок у списках до обласних рад по всій Україні дорівнював 29,6%, а до міських – 32,1%. Однак поріг у 30% було подолано лише в одній міській раді та – в жодній з обласних рад. Найбільший рівень представництва жінок – у Сумській обласній раді – 21,9%. 14 з 64 новобраних депутатів цієї ради – жінки. У Хмельницькій обласній раді рівень представництва жінок досяг 21,4%, з 84 новообраних депутатів, 16 є жінками. Найнижче представництво жінок – у Одеській обласній раді (9,5%), де серед 84 депутатів тільки 8 жінок [14]. За даними 22 обласних рад жінки у них склали 15%, а у міських радах – 18,1%, у районних радах 24%, і найбільше жінок зосереджено на найнижчому щаблі прийняття рішень – у сільських та селищних радах (46 та 56 % відповідно) [14].

Означена інерційність політичних партій щодо досягнення гендерного балансу підсилюється тим, що більшість медіа-

структур України схильні висвітлювати жінок в якості жертв, підкреслювати їхні сімейні ролі, ніж представляти їх в якості експертів, законодавців, активісток або військовослужбовців. Цю тезу підтверджує дослідження Індексу гендерної чутливості українських медіа, що було проведено ВОГО «Гендерний центр» у партнерстві з Незалежною громадською мережею прес-клубів України та за підтримки програми «У-Медіа» та МГО «Інтерньюс». Упродовж лютого 2017 року у 22 областях України було проведено моніторинг публікацій у 220 медіа, які пишуть на суспільно-політичні та соціальні теми. Згідно з результатами моніторингу, регіональні медіа лише третину жінок залучають як експертку і героїнь журналістських матеріалів. Гендерний розрив між експертками і експертами у журналістських матеріалах регіональних видань становить 42% (2,4 раза), тобто медіа залучають до коментарів або експертної оцінки 29% експерток і 71% експертів. Середній показник героїнь у політичній тематиці складає 17%, в економічній – 23 %, в сфері спорту – 29 %, а культури – 35 %. У матеріалах журналістських видань зустрічаються 29% героїнь і 71% героїв [15].

Новим перспективним кроком у галузі гендерної політики України стало нещодавнє запровадження інституту *Урядового уповноваженого з питань гендерної політики*, що відбулось 7 червня 2017 р. на засіданні Кабінету Міністрів із затвердженням відповідного Положення [16]. За задумом уряду, цей захід має на меті сприяти вдосконаленню механізму здійснення повноважень у сфері забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків, а також підвищенню ефективності здійснення заходів з утвердження гендерної рівності у суспільстві та розвитку культури гендерної рівності. Ідея запровадження посади Урядового уповноваженого з питань гендерної політики належить представницям парламентського міжфракційного об'єднання «Рівні можливості» і була підтримана виконавчою владою.

Основними завданнями *Урядового уповноваженого* є:

1) сприяння забезпеченню реалізації єдиної державної політики, спрямованої на досягнення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства;

2) участь відповідно до компетенції у координації роботи міністерств, інших центральних і місцевих органів виконавчої

влади щодо забезпечення рівних прав і можливостей жінок і чоловіків;

3) проведення моніторингу щодо врахування Кабінетом Міністрів України принципу гендерної рівності під час прийняття нормативно-правових актів;

4) участь у здійсненні Прем'єр-міністром України представництва Кабінету Міністрів України у міжнародних зустрічах і форумах, у тому числі з Комісією ООН із статусу жінок, Радою безпеки ООН на сесіях з порядку денного «Жінки, мир, безпека», Ради Європи, ОБСЄ тощо;

5) співпраця та взаємодія з громадянським суспільством з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у всіх сферах життя суспільства [16].

Таким чином, включення громадянського суспільства передбачене вже як механізм формування урядової політики з гендерних питань, однак серед механізмів впливу новоствореного інституту – здебільшого інформаційні та експертні функції, зокрема одержання інформації від посадових осіб та організацій, підготовка запитів та звітів, інформування громадськості через засоби масової інформації про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, право ініціювати створення експертних груп та скликати наради, а також брати участь у засіданнях КМУ та інших урядових структур з правом дорадчого голосу. Більш того, заснування посади не тягне автоматичного збільшення бюджетного фінансування державних програм або кількості заходів, адже Постановою передбачено зміну видатків лише на Секретаріат Кабінету Міністрів, структурною ланкою якого стає офіс нового Уповноваженого.

Таким чином, ми солідаризуємось із висновком фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, що «з одного боку, відбувається розширення спектру інструментарію впливу громадянського суспільства на формування та реалізацію державної політики та вносяться зміни у відповідні нормативно-правові акти. З іншого боку, як і в попередні роки, залишається відкритим питання ефективності нових інституційних та процедурних можливостей суб'єктів громадянського суспільства для здійснення контролю за органами влади» [17, с. 35]. Не регулюючи чітко повноваження нових інституцій, так само як і обов'язковість виконання рішень або рекомендацій у сфері гендерних питань цієї інституції іншими органами влади, українська держава ставить ефективність

гендерної політики у залежність від політичної кон'юнктури. Зважаючи на вкрай низьку частку державного фінансування проектів і програм, а підтримку лише бюрократичного функціонування офісу в Секретаріаті Кабінету Міністрів, ми доходимо до невтішних прогнозів регіональної нерівномірності гендерного балансування та залежності просування паритетної демократії від доброї волі місцевих рад та адміністрацій, а також завзятості конкретних організацій громадянського суспільства та оптимізму зовнішніх партнерів.

В якості *висновків* можемо зазначити таке. Згідно з тенденціями багатьох країн пострадянського та Східноєвропейського простору, майже порівну наповнюючи ринок праці та державний сектор, жінки, однак, найменше представлені на тих щаблях, де є максимальною концентрація фінансових і владних ресурсів. Постійне сповзання України у світових рейтингах гендерного розриву свідчить не стільки про катастрофічне погіршення політики недискримінації в середині країни, скільки про її відставання від загальносвітових тенденцій і зусиль інших держав. Порівняно із Європейськими країнами в Україні зберігається найнижчий рівень гендерного балансу політичного представництва та керівництва державними та економічними процесами.

Законодавче декларування гендерної рівності, заборона дискримінації за ознакою статі в українському випадку не веде до реальних зрушень у цій сфері – вони вимагають коригування значної кількості інших законодавчих актів і сталості інституційного забезпечення із відповідальними інституціями, нормативними санкціями та стимулами Запровадження посади Урядового уповноваженого з питань гендерної політики із 7 червня 2017 р. є позитивним кроком, проте воно не веде до збільшення кількості або ефективності гендерно-орієнтованих державних програм та не збільшує фінансування або ресурсів проектів, що реалізуються. Найбільш перспективними партнерами держави у розробці та реалізації політики гендерного балансування є організації громадянського суспільства, на відміну від політичних партій, релігійних громад і медіа. Проте значним недоліком є незакріпленість конкретних механізмів взаємодії ОГС з органами влади, а також інструменти експертизи, врахування позицій громадськості та профільних організацій при прийнятті політичних рішень.



## ЛІТЕРАТУРА

1. Бреус С. М. Міжнародно-правові стандарти і зарубіжний досвід у сфері гендерної ідентичності / С. М. Бреус // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2014.– № 3. – С. 83-87.
2. Global Gender Gap Report 2016. World Economy Forum [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://reports.weforum.org/global-gender-gap-report-2016/economies/#economy=UKR>
3. Гендерна політика та інституційні механізми її реалізації в Україні. Національний огляд виконання Україною Пекінської декларації та Платформи дій і заключних документів Двадцять третьої спеціальної сесії Генеральної Асамблеї ООН / Уклад. М. Крюкалов. – К., 2014. – 122 с.
4. Women in Decision making Roles in European Union. March 18, 2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://blog.openpolis.it/2016/03/18/women-decision-making-roles-european-union/6686>
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок / ООН, Конвенція, Міжнародний документ від 18.12.1979 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995\\_207](http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_207)
6. Доклад о выполнении в Украине Конвенции ООН о ликвидации всех форм дискриминации в отношении женщин / Руков. авт. кол. Л.Е. Леонтьева, А.В. Толстокурова. – Х.: Фолио, 2008. – 51 с.
7. Цілі розвитку Тисячоліття ООН: Україна 2015. Ціль № 6 «Забезпечення гендерної рівності» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukraine2015.org.ua/tsil6>
8. Про проведення гендерно-правової експертизи. Постанова Кабінету Міністрів України № 504 від 12 квітня 2006 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/504-2006-%D0%BF>
9. Блага А. Права жінок в Україні / А. Блага, О Уварова // Українська Гельсінська спілка з прав людини 07.03.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://helsinki.org.ua/prava-zhinok-bлага-uvarova-o/>
10. Про затвердження Національного плану дій з виконання резолюції Ради Безпеки ООН № 1325 «Жінки, мир, безпека» на період до 2020 року. Постанова КМУ від 24 лютого 2016 р. № 113-р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/113-2016-%D1%80/page>
11. Стан та динаміка розвитку організацій громадянського суспільства України 2002 – 2013 роки: Звіт за даними дослідження / Упоряд.: Любов Паливода. – К.: Творчий центр ТЦК, 2014. – 88 с.
12. Діяльність громадських об'єднань в Україні ; [Доповідь]. / Державна служба статистики України; 2014 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: [https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat\\_u/publpolit\\_u.htm](https://ukrstat.org/uk/druk/publicat/kat_u/publpolit_u.htm)
13. Гендерний моніторинг парламентських виборів 2014 року: Порівняльний аспект виборів 2012 і 2014 років / Проект ВГО «Жіночий Консорціум України» і Міжнародної жіночої мережі (WDN) «Гендерний моніторинг парламентських виборів 2014» [Електронний ресурс]. – К.: Міжнародна жіноча мережа, 2014. – 8 с. // [http://wcu-network.org.ua/public/upload/files/1421248450\\_%D2%90enderniy\\_monitoring\\_A5\\_dlya\\_druku.pdf](http://wcu-network.org.ua/public/upload/files/1421248450_%D2%90enderniy_monitoring_A5_dlya_druku.pdf)
14. Фінальний звіт за результатами гендерного моніторингу на місцевих виборах 2015 року в Україні. / Комітет виборців України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cvu.org.ua/nodes/view/type:news/slug:finalnyi-zvit-za-rezultatamy-gendernogo-monitoryngu-2015>
15. Жінки VS чоловіки: хто коментує тематичні новини у регіональних медіа? / Інститут масової інформації. 19 квітня 2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://volynpressclub.org.ua/index.php?option=com\\_content&view=article&id=700:-vs-&catid=10:2013-01-21-00-00-17&Itemid=21](http://volynpressclub.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=700:-vs-&catid=10:2013-01-21-00-00-17&Itemid=21)
16. Про Урядового уповноваженого з питань гендерної політики Постанова Кабінету Міністрів України від 07.06.2017. № 390 / Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=250049925>
17. Розвиток громадянського суспільства України в умовах внутрішніх і зовнішніх викликів / В. М. Яблонський, О. М. Балакірева, Т.В. Бельська [та ін.]; за ред. О. А. Корнієвського. – К.: НІСД, 2016. – 72 с.

УДК 330.113.4

Валесян С.В

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

### ОСНОВНИ ТРЕНДИ КАПІТАЛІЗМУ «СТАРОВОГО ПОРЯДКУ»: ДИХОТОМІЯ МІЖ ПРОМИСЛОВИМ І ТОРГОВИМ КАПІТАЛОМ

*Розглядаються основні сутнісні характеристики капіталізму доіндустріальної епохи, сфери його обороту та логіки накопичення прибутку з точки зору світ-системного аналізу. Досліджуються базові стратегії капіталізму впродовж останніх п'ятисот років, роль накопичення капіталу у формуванні сучасних міжнародних відносин та аналізуються функції ринкових інститутів у сучасній світ-системі.*

*Ключові слова:* світ-система, накопичення капіталу, індустріальна революція, ринкова економіка, світовий порядок.

Валесян С.В.

### ОСНОВНЫЕ ТРЕНДЫ КАПИТАЛИЗМА «СТАРОВОГО ПОРЯДКА»: ДИХОТОМИЯ МЕЖДУ ПРОМЫШЛЕННЫМ И ТОРГОВЫМ КАПИТАЛОМ

*Рассматриваются основные сущностные характеристики капитализма доиндустриальной эпохи, сферы его оборота и логики накопления прибыли с точки зрения мир-системного анализа. Исследуются базовые стратегии капитализма на протяжении последних пятисот лет, роль накопления капитала в формировании современных международных отношений и анализируются функции рыночных институтов в современной мир-системе.*

*Ключевые слова:* мир-система, накопление капитала, индустриальная революция, рыночная экономика, мировой порядок.

Valesyan S.

### MAIN TRENDS OF «OLD ORDER» CAPITALISM : THE DICHO TOMY BETWEEN INDUSTRIAL AND COMMERCIAL CAPITAL

*The article examines the main essential characteristics of capitalism of pre-industrial era, the spheres of its turn over and profit accumulation logic in terms of world-system analysis. The basic strategies of capitalism over the past five hundred years are studied as well as the role of capital accumulation in the formation of international relations; market institutions functions in the modern world-system are analyzed.*

*Keywords:* world-system, capital accumulation, industrial revolution, market economy, world order.

Історія сучасних економічних відносин, орієнтована перш за все на відношення між економічною політикою держави та стратегією розвитку приватного капіталу, дуже рідко порівнюється з економічними системами доіндустріальної Європи. Хоча ми і знаємо цілу низку відмінностей між економікою до промислової революції XVIII ст. та індустріальною економікою XIX ст., все ж треба вказати на причини, через які економіка «старого порядку» не мала тих

можливостей, які б сприяли швидкому зростанню накопичення промислового капіталу. Аналіз економіки в історичному розрізі буде спрямований на перш за все на капіталізм як конкретну історичну систему: «це конкретний, обмежений у часі та просторі цілісний локус виробничої діяльності, в якому безкінечне накопичення капіталу є економічною ціллю, законом, керуючим або переважаючим в основних формах економічної діяльності. Це соціальна система, в якій саме ті, хто діє за її правилами, здійснюють вплив на соціальне поле та задають деякі умови, а всі інші або пристосовуються, або нарікають на себе» [1, с.80].

Модус, якого слід дотримуватись, полягає в тому, що накопичення капіталу як самоціль є атрибутом як доіндустріального капіталізму, так і економіки «старого порядку». Важливо розуміти, що сфера накопичення капіталу може бути різною. У цьому сенсі Ф.Бродель виділяв капіталізм «у себе вдома» та капіталізм «у гостях» [2, с.221], у чому й полягає різниця між найприбутковішими сферами накопичення (місце, де оборот капіталу отримує найбільші прибутки) та більш маргінальними сферами обороту, які пов'язані з меншим прибутком та більшим ризиком для безпеки самого капіталу: «Перед обличчям малорухливих структур матеріального життя (і не меншою мірою – звичайного економічного життя) йому було дано вибирати сферу, куди він хоче або може вторгнутися, а також ті сфери, які він залишить на власну долю, без кінця відтворюючи із своїх первинних елементів свої особливі структури та мимохідь трансформуючи інші» [2, с. 598].

Ф.Бродель, аналізуючи економіку «старого порядку» та виходячи з позицій безпеки, прибутковості та фактору часу, доходить висновку, що основною сферою капітальних оборотів були торговельні операції та фінансові спекуляції. Вторгнення капіталізму в чужу для нього сферу рідко відбувалося заради самого цього вторгнення. У виробництво він включався настільки, наскільки, його до того спонукали потреби торгівлі або торговельний прибуток. Капіталізм вторгнеться в виробничі сектори тільки в час промислової революції, коли введення машинного виробництва таким чином трансформує умови виробництва, що промисловість стане сектором зі зростаючою нормою прибутку.

Однак якщо капіталізм у сфері обміну товарів почуває себе, як у себе вдома, це не означає, що він займав весь простір у цій сфері. Зазвичай свої найприбутковіші місця капіталізм старого порядку знаходив у секторах з найшвидшим товарним обміном: «Капіталізм мало цікавився традиційними обмінами, ринковою економікою з коротким радіусом дії. Навіть у найрозвиненіших регіонах існували окремі види діяльності, які капіталізм брав на себе, інші ділив з іншими, а до третіх – зовсім не мав бажання мати до них відношення, рішуче залишаючи їх в стороні. За такого вибору держава була або його помічником, або його обмежувало. Держава була єдиним докучливим діючим агентом, яка здатна іноді навіть зайняти

місце капіталізму, відсторонити його або ж, навпаки, нав'язати йому таку роль, яку він би не хотів грати» [3, с. 370]

Отже, сфера обміну була найбільш прибутковою для накопичення капіталу. Але в чому причина небажання купця XVI–XVII ст. інвестувати кошти в сектор товарного виробництва та в чому полягає суть промислової трансформації в Європі кінця XVIII ст.?

На декількох прикладах ми покажемо перші спроби інвестування коштів у промислову галузь, а саме: видобуток корисних копалин та текстильну промисловість, починаючи з XIV ст. Саме ці дві галузі мали найкращі показники прибутковості на перших етапах свого розвитку. Важливо оцінити шанси успішного інвестування у промисловість і продемонструвати неможливість промислової революції в Європі на ранніх етапах становлення капіталізму.

Гірська промисловість була свого роду першим кроком на шляху до того, що ми називаємо капіталізмом. Саме тут торговельна система заволоділа виробництвом та сама його реорганізувала. У цій галузі перші нововведення відносяться на кінець XV ст. Звичайно, ми не можемо сказати, що саме в цей період була винайдена гірнична справа, але можна говорити, що саме в цей період були введені нові умови експлуатації рудників та праці. Перші офіційні гірняцькі асоціації робітників у Європі відносяться до XII ст. Стан справ таких асоціацій був задовільний до тих пір, поки видобуток корисних копалин відбувався на земній поверхні та не потребував серйозних технічних нововведень і фінансових вливань: «с того часу, коли експлуатація родовищ потребувала проходження за рудою в глибину, вона поставила важкі завдання: проходку та кріплення довгих штолень, підйомні пристрої над глибокими шахтами, відкачку незмінно присутньої в штольнях води». [3, с.316]. Однак рішення таких завдань викликало труднощі не стільки в технічному сенсі (нові прийоми зазвичай вироблялись самі собою під час праці), скільки в фінансовому аспекті. Віднині видобування корисних копалин потребувало встановлення та оновлення відносно масштабних технічних приладів. «У кінці XV ст. такі зміни відкрили двері для заможних купців. Здалеку, однією лише силою своїх капіталів, вони заповняють родовища та пов'язані з ними промислові підприємства» [3, с.316]. Як то буває, кожен гравець ринку ставить своєю метою

монополізувати ринок та встановити єдину цінову політику, але ринок може бути набагато ширше амбіцій одного гравця. Так, починаючи з XVI ст., декілька фінансових груп (Фуггери, Хехштетгери) так і не змогли встановити монополії на мідь та ртуть відповідно. Замість цього більш поширеними були свого роду акціонерні товариства, які дозволяли диверсифікувати фінансові ризики та залучити до підприємства більше активів: «право власності на гірничі розробки ділилося на частки (Кухен), доволі часто – на 64 та навіть 128 таких Кухен. Таке роздроблення дозволяло залучити до видобутку завдяки кільком даровим акціям самого Государя, який до того ж зберігав фактичне право власності на надра. Август I Саксонський володів в 1580 р. 2822 частками (Кухен). В силу цього факту держава завжди брала участь в гірничих підприємствах» [3, с.317].

Як було сказано вище, розробка надр потребувала все більших інвестицій через подорожчання технологій видобутку. Така тенденція може бути виражена через закон спадної віддачі, суть якого полягає в тому, що він описує технологію взаємозв'язку одного або декількох факторів виробництва з остаточною кількістю продукції, яка спочатку збільшується, потім поступово зменшується [4, с.72].

Робітничі страйки у Нижній Угорщині, починаючи з 1525-1526 рр., були, без сумнівів, ознакою занепаду гірничої справи у цьому регіоні та відтоку капіталу з цього сектора виробництва. Інакше кажучи, з подорожчанням засобів виробництва, норма прибутку мала тенденцію до зниження і врешті решт гірнича справа перейшла до державних монополій: «Відомі родовища були надані державі; вже тоді невдалі ділові підприємства залишали на його долю. Якщо Фуггери залишались у Шваці, в Тіролі, то це тому, що одночасний вміст в руді міді та срібла ще дозволяв отримувати значні прибутки. На угорських мідних родовищах їх змінили інші аугсбурзькі фірми: Лангнауери, Хауги, Лінки, Вайси, Паллери, Штайнигери та, щоб закінчити, Хенкелі фон Доннерсмарки та Релінгери. Всі вони поступляться місцем італійцям. Така послідовна зміна власників змушує думати про невдачі та промахи, щонайменше – мізерні доходи, від яких найчастіше в один прекрасний день ... відмовитись» [3, с. 318].

Отже, ми маємо приклад сировинного сегменту економіки та наочну ілюстрацію закону спадної віддачі, але чи не в відмові

від інвестування полягає основний принцип мобільності капіталу і сьогодні? Якщо приклад з сировинним сектором економіки продемонстрував неминучий відтік капіталу, то чи були схожими тенденції в ще більш технологічних сферах виробництва? Сьогоднішня криза на ринку нафти добре ілюструє відтік спекулятивного капіталу в більш прибуткові сектори для інвестицій, наприклад: альтернативна енергетика, IT-технології тощо. Якщо у минулому десятилітті найбільш капіталізованими компаніями були перш за все енергетичні корпорації, то сьогодні найприбутковішими секторами є IT-компанії.

Повертаючись до інвестиційного клімату економіки старого порядку, слід зазначити, що найтехнологічніші виробництва, на зразок мануфактурного виробництва текстилю, потребували не тільки ще більшої диверсифікації ризиків, але й державних субсидій та пільгових кредитів.

Для аналізу доіндустріального мануфактурного виробництва буде доречним проаналізувати його згідно з класичною економічною традицією, з точки зору розділення капіталу на оборотний та основний. Суть цього розділення полягає в діленні капіталу, одна частка якого призначена для довгострокових внесків у засоби виробництва (верстати, будівлі, об'єкти інфраструктури), а друга – для всіх швидкоплинних витрат (заробітна плата, податки, кредитні зобов'язання): «Отже, та частина капіталу, яка перетворюється на засоби виробництва, інакше кажучи: сирій матеріал, допоміжні матеріали і засоби праці, в процесі виробництва не змінює величини своєї вартості. Тому я називаю її постійною частиною капіталу, або, коротше, постійним капіталом. Навпаки, та частина капіталу, яка перетворена в робочу силу, в процесі виробництва змінює свою вартість. Вона відтворює свій власний еквівалент і понад те надлишок, додаткову вартість, яка, в свою чергу, може змінюватися, бути більше або менше. З постійної величини ця частина капіталу безперервно перетворюється в змінну. Тому я називаю її змінною частиною капіталу, або, коротше, змінним капіталом. Ті самі складові частини капіталу, які з точки зору процесу праці розрізняються як об'єктивні і суб'єктивні чинники, як засоби виробництва і робоча сила, з точки зору процесу збільшення вартості розрізняються як постійний капітал і змінний капітал» [5, с.220].

Аналізуючи мануфактурне виробництво у доіндустріальну епоху, слід зазначити, що постійний капітал мав дуже нестабільну структуру, пов'язану з технологічною недосконалістю та недовговічністю засобів виробництва, звідси й постійна необхідність у залученні додаткових трудових сил для компенсації. Наприклад, земля – це капітал дуже нестабільний. Її родючість падає із року в рік – звідси і необхідність добрив та все більших фізичних затрат на обслуговування цієї землі. Повертаючись до проблеми постійного капіталу в мануфактурному виробництві, виникає аналогічний ряд проблем, пов'язаний зі швидкою зношеністю засобів виробництва: «Будівлі, мости, зрошувальні канали, знаряддя та всі машини, які винайшла людина задля полегшення своєї праці та використання види енергії, які були в його розпорядженні, – все це було недовговічним. І у цьому зв'язку мені не здається зовсім не заслуговуючим уваги той незначущий факт, що порт міста Брюгге ремонтувався в 1337 – 1338 рр., за тим був перебудований у 1367 – 1368 рр., перебудований у 1385, 1392 та 1433 рр., а далі заново перебудований у 1615 р.; дрібні факти, що не заслуговують уваги, заповнюють повсякденне життя, створюють його структуру» [3, с. 237].

Але це не дає підстав вважати, що мануфактурне виробництво було повністю збитковим та неперспективним. Навпаки, ринковий попит диктував свою волю та стимулював виробництво. Навіть за середньої якості, текстиль залишався популярним тільки серед найвищих прошарків населення, бідняки ж віддавали перевагу самостійному виробництву тканини. Лише з появою англійської промисловості та, зокрема, бавовняних тканин в кінці XVIII ст. з'явився широкий попит серед народу. Тим не менш, домінування текстильного виробництва містить у собі певну парадоксальність. Адже текстиль має більше відношення до середніх віків, аніж до індустріальної епохи: «Якщо судити по обсягу текстильного виробництва, по його просуванню на ринку, то текстильний сектор витримував порівняння з вугільною промисловістю, яка була сферою сучасною, або ще того краще, з металургійними заводами Франції, результати аналізу яких в 1772 та 1788 рр. виявляють навіть зворотний рух. На сам кінець, головний аргумент, на якому немає потреби наполягати: бавовна була вона першопрі-

чиною (*primum mobile*) чи не була, зіграла дуже велику роль у наданні початкового імпульсу промислової революції в Англії» [3, с.307].

Як було зазначено, одним із головних факторів, що стояли на заваді промислової революції, був значний розрив між попитом і пропозицією у сфері промислового виробництва. Ф. Бродель називає перехід до індустріальної економіки «революцією попиту» [3, с. 172], суть якої полягала у здешевленні текстильної продукції до такого рівня цін, що навіть найнижчі прошарки населення мали можливість купляти нову чисту білизну, текстильні предмети інтер'єру. Така революція попиту і стала виконувати роль трампліну для інвестування капіталу у фабричне виробництво.

Повертаючись до питання дихотомії торгового капіталу та промислового, слід зауважити, що нестабільність торговельних зв'язків, політична кон'юнктура та технологічна дискретність дозволяли в повному обсязі розвиватися капіталізму лише у низці торговельних центрів, на зразок італійських міст-держав XV-XVI ст., або Нідерландів XVII ст., які створювали цілу низку економічних умов задля забезпечення капіталу найбільш комфортних умов для накопичення прибутку. Капіталізм «вдома», тобто у сфері обороту товарів та фінансових послуг був найбільш прибутковим до промислової революції та не дуже активно долучався до реального сектора виробництва. Світ-системний аналіз у цілому підкреслює ідентичність накопичення та логіки поведінки мобільного капіталу, як до промислової революції, так і після неї.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Валлерстайн И. Исторический капитализм. Капиталистическая цивилизация / И. Валлерстайн. – М.: Товарищество научных изданий КМК, 2008. – 176 с.
2. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV– XVIII вв.: В 3-х т. Т. 1: Структури повседневности / Ф.Бродель. – М.: Прогресс, 1988. - 623 с.
3. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV– XVIII вв.: В 3-х т. Т. 2: Игры обмена / Ф.Бродель. – М.: Прогресс, 1988. - 633.
4. Блауг М. Закон убывающей отдачи. Экономическая мысль в ретроспективе / М. Блауг. — М.: Дело, 1994. – 627 с.
5. Маркс К. Капитал // К. Маркс, Ф. Энгельс: Собр. Соч. изд. 2. – Т. 23. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1960 – 920 с.

УДК 316.3.21

Шаповаленко М.В.  
Харківський національний  
університет ім. В.Н.Каразіна

### ЛЕГІТИМАЦІЯ/ДЕЛЕГІТИМАЦІЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ЗМІН

*Низка «кольорових революцій» на пострадянському просторі, події «арабської весни» сприяли встановленню нового політичного порядку. Змінювалися політичні інститути і вводились в дію нові політичні процедури та механізми функціонування політичного режиму. Новий політичний порядок мав себе легітимізувати, але для цього потрібно було вирішити ті кризові проблеми, які дали поштовх радикальним змінам у суспільстві. Як правило, низка чинників викликають кризові явища і для подолання кризи потрібно запровадити систему заходів, які й забезпечать інституціональну легітимацією. Водночас поряд із легітимацією можуть відбуватися й процеси делегітимації.*

**Ключові слова:** легітимність, легітимація, революційні події, політична криза, постреволуційний порядок.

Шаповаленко М.В.

### ЛЕГІТИМАЦІЯ/ДЕЛЕГІТИМАЦІЯ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИХ ИЗМЕНЕНИЙ

*Ряд «цветных революций» на постсоветском пространстве, события «арабской весны» способствовали установлению нового политического порядка. Менялись политические институты и вводились в действие новые политические процедуры и механизмы функционирования политического режима. Новый политический порядок должен был себя легитимизировать, но для этого надо было решить те кризисные проблемы, которые дали толчок радикальным изменениям в обществе. Как правило, ряд факторов вызывают кризисные явления и для преодоления кризиса нужно ввести систему мер, которые и обеспечат институциональную легитимацию. В то же время наряду с легитимацией могут проходить процессы делегитимации*

**Ключевые слова:** легитимность, легитимация, революционные события, политический кризис, постреволуционный порядок.

Shapovalenko M.

### LEGITIMATION/DELIGITAMATION OF INSTITUTIONAL CHANGE

*A series of «color revolutions» in the post-Soviet space, the events of «Arab Spring» set a new political order. Political institutions have changed and new political procedures and mechanisms for the functioning of the political regime have been put in place. The new political order had to be legitimized, but for this it was necessary to solve those crisis problems that gave impetus to radical changes in society. Typically, a number of factors are causing crises and overcoming the crisis, it is necessary to introduce a system of measures that will provide institutional legitimacy. At the same time, along with legitimation, processes of de-legitimation may take place.*

**Key words:** legitimacy, legitimation, revolutionary events, political crisis, post-revolutionary order.

Легітимація нових політичних режимів, що виникають внаслідок кризи, державного заколоту, усунення керівників держави у неправовий спосіб завжди викликає питання у практичній і теоретичній площині. З точки зору політичної теорії, поняття «легітимність», «легітимація», «делегітимація» мають певну розмитість понять, що значно ускладнює визначення їхніх складових,

особливо в умовах перехідного періоду, нестабільності політичної системи.

Феномен політичної легітимації та делегітимації знайшов своє висвітлення у фундаментальних дослідженнях таких зарубіжних учених, як Д. Бітхем, М. Вебер, Р. Далтон, М. Доган, Д. Істон, С. Ліпсет, П. Розанвалон, Е. Тоффлер, Ю. Габермас, С. Гантінгтон, Д. Хелд. У рамках російського наукового дискурсу досліджуваної проблематики вагомий внесок належить В. Ачкасову, С. Єлісєєву, О. Вертешину, А.-Н. Дібірову, К. Завершинському, С. Ланцову, О. Скіперсько-

му. Сутності делегітимаційних феноменів присвячено ґрунтовні праці вітчизняних дослідників: Є. Бистрицького, О. Висоцького, В. Волинця, Є. Головаху, М. Ільїна, В. Горбатенка, Г. Зеленько, В. Крем'яна, А. Романюка, О. Фісуна, В. Якушика, О. Дащаківської, Г. Почепцова, С. Рябова, Т. Кузьменко, Є. Цокура та ін.

У працях М. Догана, Д. Істона, Ю. Габермаса досліджуються складові легітимності, в першу чергу легітимності стабільних політичних систем з усталеними політичними інститутами. Проблема легітимаційної кризи і процеси делегітимації політичних інститутів після проведення певних реформ стають предметом наукових розвідок представників як вітчизняних, так і зарубіжних політологічних шкіл. Але системних досліджень щодо легітимації та легітимності постреформаційних і постреволюційних порядків і сучасній західній та вітчизняній літературі замало.

Якщо взяти практичні аспекти цієї проблеми, то слід зазначити, що саме нові політичні інститути потребують легітимності і тому їх треба легітимувати. Як зазначає С. Гантінгтон у своїй монографії «Політичний порядок у суспільствах, що змінюються» понад 60 років тому, політичні інститути виникають із взаємодії та конфліктів між соціальними акторами, наслідком чого є поступовий розвиток процедур та організаційних механізмів їхнього вирішення [1, р.12]. Тому важливість політичних інститутів зростає в умовах подолання кризових явищ, запровадження демократичних реформ [2].

У цьому напрямку досить цікавими є положення теорії американського політолога Ч. Тіллі щодо демократизації політичного режиму. Він визначає особливості процесів демократизації та дедемократизації, причому, зокрема, виділяє процес розвитку потенціалу держави, процес участі громадян в ухваленні політичних рішень та процес перебігу публічної політики (сфери взаємодії держави, державних інституцій, громадян і об'єднань громадян). У цих сферах учений виділяє низку критеріїв, які свідчать про демократичність або недемократичність режиму, його рух у напрямі демократизації чи дедемократизації: «Режим є демократичним, якщо політичні відносини держави з громадянами характеризуються широкими, рівноправними, захищеними й взаємозобов'язувальними процедурами обговорення політичних призначень і визначення політичного курсу. Демократизація в такому випадку означає простий рух до більш

широкого представництва, більш рівної, захищеної й обов'язкової процедури обговорення політичних призначень і визначення політичного курсу. Демократизація – рух до менш широкого представництва, нерівноправної, слабо захищеної та не зобов'язувальної процедури обговорення політичних призначень і визначення політичного курсу» [3, с. 79-80].

Основні політичні процеси, згідно з Ч. Тіллі, визначають напрям руху держави і діляться на чотири групи:

- **поширеність** – розширення (звуження) забезпечених законом інструментів обов'язкової реалізації прав громадян добиватися від влади дотримання суспільних інтересів;
- **рівність** – збільшення (зменшення) кількості рівноправних категорій, що визначають права та обов'язки різних сегментів суспільства та їх відносини з державами;
- **захищеність** – зменшення (збільшення) частки населення, яке зазнає утисків чи переслідування, чи недостатнього захисту держави;
- **взаємозобов'язаність** – розширення (звуження) участі всіх громадян у процесі вимоги та отримання законно встановлених послуг і благ від держави.

Наступним етапом аналізу є виділення механізмів, які визначають перебіг демократизації та дедемократизації: «Демократизація та дедемократизація залежать від повторюваних причинних механізмів, що породжують певні процеси. Під механізмами я маю на увазі події, що роблять той самий негайний ефект за широкого діапазону обставин. Під процесами я маю на увазі комбінації й послідовності механізмів, які ведуть до певних результатів. Демократизація й дедемократизація є масштабними процесами» [3, с. 40].

Прикладом такого механізму є, наприклад, *механізм формування коаліції* – створення нової форми координації між автономними політичними акторами. «Нова коаліція своїм існуванням не робить демократизацію, проте вона часто сприяє просуванню до демократії, поєднуючи тих політичних акторів, які зацікавлені в демократичних результатах, але колись не погоджували свої зусилля» [3, с. 40].

Також дослідник Ч. Тіллі виділяє три основні групи змін, за якими здійснюється аналіз процесів демократизації та дедемократизації:

- посилення або ослаблення зв'язків між особистісними мережами довіри (родинних,

соціальних, економічних) та державною політикою;

- зміцнення чи ослаблення ізоляції державної політики від основних аспектів суспільної нерівності (гендерних, расових, національних, етнічних, релігійних, класових, кастових), з якими стикаються в повсякденному житті громадяни;
- зростання чи зменшення автономності (незалежності) у державній політиці різних центрів влади (особливо тих, які мають у своєму розпорядженні засоби насильства та примусу), зокрема патронажно-клієнтських мереж, організованих злочинних і корупційних угруповань, армії, релігійних організацій, партій тощо.

Будь-які події, пов'язані зі зміною політичного режиму, тягнуть за собою низку наслідків і проблем, а саме, яким чином легалізувати свій стан новим політичним елітам, у який спосіб організувати довіру в ефективність нових інститутів і лідерів, як отримати зовнішньополітичну підтримку (з боку головних геополітичних акторів, міжнародних інституцій). А якщо пам'ятати, що легітимність є результат, а легітимація – процес, то виникають питання щодо ресурсозабезпеченості цього процесу та його тривалості.

Необхідно відзначити такі фактори делегітимації як наслідок кризи легітимності:

- 1) протиріччя між універсальними цінностями, які панують у суспільстві, і егоїстичними інтересами панівного політичного класу;

- 2) протиріччя між ідеєю демократії та соціально-політичною практикою; це, зокрема, проявляється у спробах розв'язувати проблеми силовим шляхом, тиском на засоби масової інформації, використання неформальних правил;

- 3) відсутність у політичній системі механізмів захисту інтересів народних мас;

- 4) наростання бюрократизації та корумпованості;

- 5) націоналізм і сепаратизм;

- 6) втрата правлячою елітою віри в правомірність своєї влади, виникнення всередині неї гострих соціальних протиріч, зіткнення різних гілок влади [4].

В умовах постреволюційної ситуації, питання (де)легітимації стає вкрай важливим. Фактично революція, згідно з теорією революції, означає розкол еліт та деградацію силових структур (неспроможність виконувати свої обов'язки із захисту існуючого конституційного ладу) в умовах кризи. Але це є наслідком низки чинників: обмаль

ресурсів у правлячого класу для виконання своїх обов'язків, формування незадоволеної еліти, делегітимація правлячої групи, поява альтернативних центрів впливу, формування альтернативного проекту майбутнього, «бунт регіонів», втрата державою могутності на міжнародній арені, підтримка впливовими державами контреліти [5, с. 443-444]. А це означає радикалізацію настроїв у суспільстві, консолідацію певних соціальних груп. Це сприяє формуванню чіткої та жорсткої лінії розколу суспільства на «свій» та «чужий». Як писав відомий політолог і юрист К. Шмітт, «Будь-яка протилежність – релігійній, моральній, економічній або етнічній – перетворюється на протигагу політичній, якщо вона досить сильна для того, щоб ефективно розділяти людей на групи друзів і ворогів. Політичне є не в самій боротьбі, яка знову-таки має свої власні технічні, психологічні і військові закони, але, ... в обумовленій цій реальній можливості поведінці...» [6, с. 45]. Тому активізація революційної практики широких прошарків населення стимулює становлення постреволюційного порядку, формування стабільної політичної системи може розтягнутися на довгий термін (від трьох років до десятиліть).

Поява політичної опозиції фактично є потенційною загрозою для правлячого політичного класу. Інституалізація включає нових авторів у політичний процес. Але для демократичних режимів це стимулює вирішення конфліктної ситуації, в умовах недемократичних або перехідних режимів конфлікт не вирішується, а нейтралізується. В українській практиці саме стійка мережа патрон-клієнтських відносин [7, с. 13] створює систему «політичної гойдалки» від посилення авторитарних тенденцій через низку революцій до посилення демократичних тенденцій. Фактично слід легітимізувати новий правлячий політичний клас на міжнародній арені, отримати підтримку серед населення, подолати «бунт регіонів», подолати інерційність протестних настроїв, провести системні реформи. Тому легітимація постреволюційного порядку потребує кропіткої і професійної роботи з політиків, експертів, різноманітних інноваційних фондів, зацікавлених у функціонуванні легітимного демократичного політичного режиму.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Huntigton S.P. Political Order in Changing Societies./ Samuel P. Huntigton. – New Haven: Yale University Press, 1968. – 488 p.



2. Шаповаленко М.В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: Монография / М.В. Шаповаленко. – Х.: Изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007. – 340 с.
3. Тилли Ч. Демократия/ Ч.Тилли – М.: Институт общественного проектирования, 2007. – 263 с.
4. Делегитимация [Электронный ресурс]. - Режим доступа: [http://mirslouvrei.com/content\\_pol/DELEGITIMACIJA-4698.html](http://mirslouvrei.com/content_pol/DELEGITIMACIJA-4698.html)
5. Розов Н. Теории политической динамики Рендалла Коллинза и российская динамика/ Н. Розов // Коллинз Р. Макроистория: очерки социологии большой длительности/ Пер с англ./ Послесл. Н.С.Розов. – М.:УРСС:ЛЕНАНД, 2015. – 504 с.
6. Шмитт К. Понятие политического / К. Шмитт // Вопросы социологии. – 1992. – № 1. – С. 37-67.
7. Фісун О. Неформальні інститути та неопатримоніальна демократія в Україні / Олександр Фісун // Агора. – Вип.17. – К., 2016. – С.9-13.

УДК 321.01:316.32

**Запорожченко Р.О.**  
Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

### **ДЕРЖАВА VS ІМПЕРІЯ: ВЛАДА ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ**

*Аналізуються теоретико-методологічні концепції державного володарювання крізь призму категорії суверенітету. Визначено основні підходи до трактування суверенітету, а також порівнюється влада та її реалізація в державі та імперії на основі розроблених структурно-функціональних параметрів. Розглядається вплив глобалізаційних процесів на трансформацію системи володарювання в сучасності.*

**Ключові слова:** імперія, держава, суверенітет, глобалізація, глобальне управління.

**Запорожченко Р.А.**

### **ГОСУДАРСТВО VS ИМПЕРИЯ: ВЛАСТЬ И ЕЁ РЕАЛИЗАЦИЯ В КОНТЕКСТЕ ГЛОБАЛИЗАЦИИ**

*Анализируются теоретико-методологические концепции государственного властвования сквозь призму категории суверенитета. Определены основные подходы к трактовке суверенитета, а также сравнивается власть и ее реализация в государстве и империи на основе разработанных структурно-функциональных параметров. Рассматривается влияние глобализационных процессов на трансформацию системы властвования в современности.*

**Ключевые слова:** империя, государство, суверенитет, глобализация, глобальное управление.

**Zaporozhchenko R.**

### **STATE VS EMPIRE: POWER AND ITS IMPLEMENTATION IN THE FRAMEWORK OF GLOBALIZATION**

*In the present paper, we analyze theoretical and methodological concepts of state power through the prism of the category of sovereignty. The main approaches towards defining sovereignty are outlined. The implementation of power is compared in the state and in the empire based on chosen structural and functional parameters. The influence of globalization processes on the transformation of power systems nowadays is studied.*

**Key words:** empire, state, sovereignty, globalization, global governing, modern empire.

У сучасному світі глобалізація все більше проникає в політичну сферу. Відбуваються зрощення економічної та політичної еліти, інтеграція держав до міжнародних об'єднань, удосконалення системи глобального управління, напрацювання нормативно-правової бази для співіснування держав, продовжується домінування економічно потужних країн у світовій політичній практиці, вплив інформаційних технологій на політичну кон'юнктуру, тощо. Проте всупереч глобалізації активно розвиваються антиглобалізаційні процеси, в державах стають потужними політичні сили націоналістичного спрямування, масово використовується популізм як інструмент політичної боротьби, зростає хвиля соціальних рухів (протести, акції непокори, громадянські війни). Оскільки держава модерну втрачає ефективність як модель політичної організації суспільного життя, а суверенітет більше не розглядається як форма монополізації влади в межах конкретної території, необхідним вбачається пошук нових підходів для пояснення впливу глобалізації на державу та виявлення нових форм володарювання в системі глобального управління.

Проблематику глобалізації та глобалізаційних процесів активно досліджують як зарубіжні (У. Бек, А. Дігнам, Р. Маркетті), так і українські вчені (Н. Вінникова, Р. Войтович, В. Кравченко). Особлива увага приділяється проблемам інституціоналізації владних відносин у рамках глобального управління (Т. Гутнер, М. Карнс, Д. Хелд) та розробці методологічного інструментарію дослідження трансформації влади під впливом глобалізації («мережевий підхід» М. Кастельса). Особливо варто виділити спроби впровадження в спектр наукових досліджень глобалізаційних процесів, і глобального управління зокрема, категорії «імперії» як політичної форми володарювання (А. Негрі і М. Хардт, Г. Мюнклер, С. Гальперін, Р. Палан).

Однак дослідження глобальних форм управління залишають поза фокусом такий важливий аспект, як структурні характеристики сучасних форм імперського володарювання, принципи і механізми здійснення влади. Крім того, сучасні концепції глобального управління здебільшого зосереджені на західних моделях управління, не беручи до уваги арабські та азіатські форми володарювання.

**Метою** статті є визначення структурно-функціональних характеристик імперських форм володарювання. Для реалізації мети

зазначимо такі завдання: розкриття теоретико-методологічних підходів до обґрунтування державного суверенітету в класичних і сучасних концепціях; проведення компаративного аналізу структурних параметрів державної та імперської моделей володарювання. Методологічною основою роботи є *класичні* (Ж. Боден, Т. Гоббс, М. Фуко) та *сучасні* (У. Бек, Д. Хелд, Е. МакГрю, М. Кастельс, М. Хардт, А. Негрі) концепції володарювання, в яких досліджується процес державотворення, роль та значення суверенітету, вплив глобальних процесів на трансформацію системи володарювання в світі.

**Класичні інтерпретації державного суверенітету.** Уперше концепцію державного суверенітету було запропоновано французьким філософом Жаном Боденом [1] в контексті досліджень виникнення та розвитку політичних організацій.

Ж. Боден виокремлює суверенітет як специфічний атрибут держави. Суверенітет є абсолютною, безмежною і постійною владою над підданими і громадянами. Він дає право видавати, скасовувати, трактувати закони, формувати і змінювати систему збору податків, оголошувати війни та укладати мир. Нічого не може бути вище за суверенітет, ніщо не може існувати всупереч суверенітету, і він не може бути розділений між кимось. Держава, у трактуванні Жана Бодена, має першочергові завдання, досягнення яких необхідно для створення «блаженного життя». Серед таких завдань: забезпечення на території держави внутрішньої безпеки, охорона кордонів (захист від зовнішніх ворогів), слідкування за порядком і дотриманням законів, охорона правосуддя та розвиток чеснот. Ідея суверенітету апелює до захисту монархії – як єдиної форми державного управління, яка здатна стримувати суспільний розбрат і непокору, які являють собою загрозу для існування держави. Монархія здатна створити умови для внутрішнього миру і добробуту, захистити територію від зовнішніх загроз і виробити чітку структуру взаємодії між суспільством і владою. Власне, монархія і є абсолютизація влади, адже вона є неподільна, постійна і суверенна за своїм природним характером.

Подальша концептуалізація проблематики суверенітету пов'язана з ідеями Томаса Гоббса щодо виникнення держави [2, с. 227-235]. У додержавному стані люди були рівні між собою, проте їхня природа і бажання домінувати один над одним провокували

«війну всіх проти всіх», що загрожувало людському існуванню. Для того, щоб створити безпечний простір, подолати страх можливої «війни проти всіх», необхідно було створити державу. Її було створено на основі суспільного договору, який передбачав «індивідуальну відмову від абсолютних прав» і передачу їх суверену – суб'єкту з необмеженими правами на необмежений термін. У гоббсівському трактуванні суверен – це той, хто «має верховну владу, а будь-який інший є підданим» [2, с. 235].

Кожна людина, віддаючи частину своїх прав суверену, визнає його як свого представника і захисника, і в такому випадку дії суверена не можуть бути незаконними. Суспільний договір також стає своєрідним контрактом, який повинні виконувати всі, а суверен відповідає за дотримання положень контракту, отримуючи при цьому абсолютні права й можливості та концентруючи у своїх руках усю повноту влади. У гоббсівському розумінні держава концентрує у своїх руках необмежені повноваження заради підтримки безпеки всередині і недопущення війни. Держава контролює все і всіх, причому зворотного контролю від суспільства не може бути. Держава виступає «єдиним обличчям», квінтесенцією соціального благоденства, миру й безпеки в межах своєї території.

Модель авторитарної держави Гоббса орієнтована на соціальний добробут, створення безпекового простору і концентрацію в руках суверена необмеженої влади. Олександр Фісун називає таку модель «авторитарною модернізацією», коли відбувається жорстке обмеження політичної свободи за збереження і гарантування свободи економічної [3, с. 42]. Суверенітет, якщо розглядати його крізь призму означеної теорії, апелює до двох основних категорій: «територія» та «безпека». «Левіафан» є однією з моделей *поліцейської держави*, у якій досягнення миру і безпеки невіддільне від жорстоких методів контролю за суспільством з боку суверена та абсолютизація його прав.

Мішель Фуко [4] визначав здійснення суверенітету як множину (підданих або народу), яка реалізується в межах якоїсь території. Суверенітет і територія є взаємодоповнюючими елементами побудови держави. Адже суверену потрібна територія, яка має варіативну просторову композицію, а для території важливим є розміщення суверена – як джерела влади, незалежно від

того, індивідуальне це джерело чи колективне. У державах модерну це ілюструється розташуванням столиці в межах території та розташуванням суверена в межах столиці; зручністю та компактністю території в межах регіону; її просторове охоплення, адже із цього витікає питання захисту кордонів від зовнішніх загроз, тобто – захист суверенітету.

У роботах Фуко спостерігається еволюція розуміння суверенітету. Якщо Гоббс і Боден розуміли суверенітет як всеосяжну і абсолютну владу суверена над підданими, то Фуко намагається відокремити владу від суверенітету. Його концепція біовлади (влада над тілом індивіда і над його життям) є однією з форм суверенної влади в державах модерну. Влада трансформується із тотально-репресивної в дисциплінарну, що означає більш широкий асортимент управління суспільством. Тобто «суверенітет здійснюється в межах певної території, дисципліна реалізується на тілесності індивідів, а безпека охоплює множину населення» [4, с. 26-27].

У класичних концепціях суверенітет змістовно представлений крізь категорії *протекціонізму* (захист внутрішнього ринку, економіки), *етатизму* (суверенітет розглядається як одна з форм поліцейської держави, задля забезпечення внутрішньої безпеки), *охорони кордонів* (територія є найважливішим фактором існування держави, суверенітет визначається територією, її кордонами). Влада поширюється в межах конкретної території.

**Трактування категорії «суверенітету» в теоріях глобалізації.** У сучасних концепціях володарювання суверенітет трактується крізь призму глобальних трендів і процесів. Німецький дослідник Ульріх Бек [5] пропонує концепцію володарювання, яка будується на засадах глобалізації, космополітизації та модернізації. Він зазначає, що внутрішня політика, яка раніше була зосереджена в рамках суверенної держави, трансформується у політику транснаціонального рівня. Відтепер відбувається відхід від традиційних постулатів суверенітету в трактуванні модерністів, тобто монополізації силових відомств, елементів поліцейської держави, охорони і збереження кордонів.

Відбувається переосмислення політики кордонів, орієнтованої на інтеграцію держави в регіональне, міжрегіональне або глобальне об'єднання для створення загального безпекового простору. Стирається протистояння між національним та

інтернаціональним, що є наслідком впливу глобалізації на державу. Якщо раніше суверенітет визначався контролем кордонів і невтручанням інших держав у внутрішню політику конкретної держави, то зараз ситуація зворотна. Значну роль відіграють міжнародні об'єднання, норми та правила які держава повинна визнавати. В умовах глобалізації боротьба за владу відбувається не тільки на державному, а й на глобальному рівні управління, в якому з'являються нові ресурси та можливості.

Девід Хелд та Ентоні МакГрю [6; 7] вважають, що суверенітет і державна автономія все більше знищуються під впливом глобалізації. Глобальні процеси призвели до інтернаціоналізації економік більшості країн світу, а створення і розвиток інформаційних технологій створили умови для проникнення товарів всередину держави, не порушуючи її територіальних кордонів, які є базисом суверенітету в державі модерну. Як зазначають автори: «навіть там, де суверенітет держави ще не порушили, він більше не має монопольно і виняткового права розпоряджатися тим, що відбувається в межах його власних територіальних кордонів» [7, с. 23]. Він існує в рамках глобалізації – динамічного, складного і непередбачуваного історичного процесу, який може призвести до становлення нового світового порядку. Суверенітет у такому випадку намагається трансформуватися, залишаючись важливим елементом державного володарювання.

Іспанський соціолог Мануель Кастельс [8] висунув концепцію «мережевої держави», яка характеризується розділенням суверенітету. Мережева держава є трансформацією суверенної держави, де збільшується ефективність останньої, проте зростає і криза її легітимності. На мережеву державу впливають глобальні процеси, інститути, актори, які інтегрують її в глобальний мережевий вимір. У добу глобалізації, коли держава втрачає суверенітет у вигляді кордонів, оптимальним варіантом її збереження є трансформація кордонів реальних у кордони віртуальні – мережеві. «Мережі не мають фіксованих меж; вони відкриті і багатогранні, а їх розширення або стиснення залежить від сполучуваності або конкуренції інтересів і цінностей» [8, с. 36].

У розглянутих концепціях увагу зосереджено на дослідженні суверенітету як виключного атрибуту держави. «Альтернативну» візію володарювання, де ключовою категорією є імперія – нова форма існування

держави, структурний елемент у системі світового домінування, запропоновано американськими дослідниками Майклом Хардтом і Антоніо Негрі [9]. Вони вводять поняття «імперського суверенітету», який «завжди повинен долати бар'єри та обмеження як в своїх володіннях, так і на кордонах» [9, с. 165]. За такого постійного подолання широкий імперський простір стає відкритим. Для імперії важливе питання, чи може суспільство існувати, розвиватися, постійно удосконалюватися і створювати нове в умовах обмеженого простору, тобто території.

Негрі і Хардт аналізують суверенітет як постійну кризу між іманентними силами бажання (тобто масами, суспільством) і трансцендентною владою, яка намагається взяти під контроль ці сили і нав'язати їм свій порядок. У такому випадку імперський суверенітет формується навколо не одного конфлікту, як це відбувається в системі державного володарювання, а навколо множини мікроконфліктів. Імперський суверенітет – це концепція розкладання в множині мікроконфліктів.

Проте «альтернативна» концепція має свої недоліки. По-перше, розвиток імперії в історичному ракурсі показаний авторами лише на прикладі Європи та Америки, не беручи до уваги існування та розвиток Китайської й Російської імперій. По-друге, імперія виникає сама по собі, і жодна з держав не може бути центром імперського проекту. Утім, імперія є однією з форм еволюції політичної організації, і протягом свого історичного розвитку мала різні види (класична, колоніальна, дуалістична, династична, тощо). На нашу думку, імперія не може з'являється сама по собі, вона створюється шляхом постійної експансії (військової, культурної, економічної) і розбудови системи влади на основі вже існуючої політичної організації. По-третє, імперія є універсальним світовим порядком. Вона одна і не може існувати в множині. Авторі не допускають існування декількох (чи більше) імперій у глобальному середовищі.

«Імперія» Хардта і Негрі – це намагання створити універсальну форму існування суспільства в майбутньому. Такий підхід є утопічним і не життєздатним, оскільки передбачає зникнення приватної власності, появу «нового пролетаріату», який стане двигуном становлення імперського порядку, руйнацію капіталізму і створення альтернативних шляхів соціальної організації.

Для сучасних концепцій характерним є розуміння суверенітету як елементу, що розкладається, розділяється, розмивається, або зовсім зникає. Суверенні держави, які існують в нормативно-закріплених кордонах, і для яких суверенітет – це захист кордонів, території, і створення системи влади в рамках внутрішнього простору, стають залежними від глобалізації, яка створює умови для інтеграції економічного і культурного середовищ держав у світову площину.

Перед сучасними державами постає дилема: або захищати свій суверенітет та протистояти глобалізації, або пожертвувати ним заради продовження існування. Леонід Грінін, досліджуючи зміну суверенітету в епоху глобалізації, вказує на таке явище, як «добровільне зменшення суверенітету», яке характерне для країн із демократичними режимами і є трансформацією світової політичної системи, формуванням наднаціонального управління [10, с. 91-92]. Глобалізація намагається асимілювати систему владних відносин у державах таким чином, щоб внутрішній простір суверенних держав став частиною внутрішнього простору регіональних/глобальних об'єднань.

Суверенітет втрачає монопольне право розпоряджатися усім, що є на його території, і вимушений делегувати ці права на вищий рівень – наддержавний. Відбувається делегітимація державного суверенітету, наслідком чого стає і делегітимація політичної влади на території держави модерну. Як зазначає Наталія Вінникова: «якщо конкретна держава не в змозі реалізувати та утилізувати свій суверенітет як ресурс, то в принципі вона може бути ліквідована, поглинена іншими державами або замінена на нове» [11, с. 60]. Тож, актуальною є пропонування нами концепція «імперського володарювання» [12].

У класичній формі імперію можна визначити як сукупність територій, об'єднаних в одну державу з єдиним політичним центром; це уніфікована, монополістична, ієрархічна структура, яка використовує адміністративно-силові ресурси для підтримки цілісності та інтегрує економіки, культуру, політичні інститути об'єднаних територій в єдину імперську систему володарювання.

Сучасні імперії є гнучкими динамічними системами управління, які вибудовують площину домінування в глобальному середовищі шляхом експансії власного впливу. Опорними точками, або ж струк-

турними одиницями сучасних імперій, є *домени* – економічно і культурно залежні території (у тому числі і держави). Імперії екстраполюють систему владних відносин на домени, інтегрують їхні ресурси та можливості в загальноімперські виробничі потужності, проводять інвестиційну політику.

Розвиток імперської моделі володарювання відбувався протягом століть і є циклічним. Держави модерну сформувались протягом XIX-XX ст., коли відбувались процеси розпаду імперій, деколонізація, світові війни, формування системи світового господарства, початок глобалізаційних процесів, створення об'єднань наднаціонального рівня (НАТО, ООН, ЄС). Держави модерну виникають на основі розпаду імперій.

Виникнення модерних держав унаслідок розпаду імперій є закономірним циклічним процесом. Наприклад, розпад Римської імперії у V ст. н.е. став основою виникнення політичних організацій на території тогочасної Європи (франкська, вестготська протодержави). Розвиток таких протодержавних утворень, поширення християнства, формування стійких кордонів призвело до створення нової імперії – Франкської (кінець V ст. н.е. – 843 р.), яка також недовго проіснувала і в результаті була поділена. Пізніше почалося формування як територіальних імперій: Російська (1721 – 1917 рр.), Османська (1299 – 1922 рр.), Імперія Наполеона (1804 – 1815 рр.), так і колоніальних: Іспанська (1492 – 1898 рр.), Британська (1497 – 1997 рр.), на зміну яким приходили національні держави або держави модерну. Тенденції циклічності збереглися і відтворюються поступово протягом довготривалого історичного розвитку. І такий стан існування суспільства в площинах «держава – імперія – держава – імперія» є цілком закономірним процесом. Тому доцільним уявляється порівняння влади та її реалізації в імперії та модерній державі на основі пропонованих параметрів, серед яких: мета існування, просторове охоплення, структурні характеристики, загрози, побудова, суверенітет (див. табл. 1).

**Держава VS імперія: компаративний аналіз.** У моделі держави модерну влада розуміється як можливість створення *безпекового виміру* для суспільства. Створення держави можна трактувати як намагання суспільства створити систему безпеки і контролю над територією. Держава існує до тих пір, поки забезпечується

внутрішня безпека, існують адміністративно-силові ресурси для охорони і контролю кордонів, наявна громадянська дисципліна – дотримання норм і законів, необхідних для створення безпечного існування. Держава залежна від території та кордонів – національно-територіальних, які є інституційно закріпленими в рамках внутрішнього законодавства, визнаними на міжнародному рівні і гарантують суверенітет. Тому, влада існує в рамках кордонів, не виходячи за їх межі, і не повинна підлягати впливу ззовні. «Влада – суверенітет – територія» створюють основу виникнення держави модерну.

Інтеграція у глобальне середовище означає трансформацію влади і її часткове перенесення на наддержавний рівень. Делегування владних повноважень на глобальний рівень автоматично ставить під загрозу суверенітет держави. З одного боку, суверен в рамках держави вже не володіє монополією на владу та її реалізацію, він не є «верховним розпорядником», а обмежується владою суверенів наддержавного рівня. З іншого боку, обмежується нормативно-правова діяльність суверена, оскільки він повинен вибудовувати законотворчу діяльність в рамках держави таким чином, щоб вона не суперечила існуючій нормативно-правовій системі наддержавного рівня.

Водночас для модерної держави існує загроза втрати легітимності – переконання громадян в тому, що суверен має право на владу, він достатньо мірою забезпечує безпеку населення та охорону території, діє в інтересах громадян та створює сприятливі умови для їх добробуту. Втрата легітимності призводить до: а) зміни суверена; б) вразливості для інтервенції ззовні. Наприклад, Громадянська війна в Сирії є ілюстрацією того, як намагаються змінити суверена, і при цьому відбувається інтервенція ззовні (військова, політична, інформаційна).

Держави модерну формувалися в період глобалізації, яка почалася задовго до їхнього виникнення. Глобалізаційні процеси XIX–XX ст. (індустріалізація, розвиток інфраструктури, інвестиційна політика економічно розвинених держав, розвиток колоній, соціальні рухи, урбанізація, тощо) стали передумовою виникнення держав модерну. Тобто, *глобалізація створила державу модерну*. Однак, як зазначає Юрген Хабермас: «Сьогодні глобалізація тих самих тенденцій, які колись породили національну державу, ставить її суверенітет під сумнів» [13, с.377].

У межах класичної суверенної держави мав місце чіткий розподіл влади, де суверен

отримував право розпоряджатися усім, що відбувається в межах його території. Глобалізація ж поступово змінює традиційний устрій, в якому влада суверена обмежується (виникнення виборчого законодавства, розподіл влади на виконавчу, законодавчу, судову, виникнення професійних і громадянських об'єднань, тощо). Глобалізація не руйнує кордонів територіальних, вона зводить межі системи влади – суверен більше не абсолютний володар і не має монопольного права на владу. Суверен обмежується як знизу (він повинен бути легітимним в очах громадян), так і зверху (він повинен діяти в рамках міжнародних норм і законів). Невиконання одного з пунктів призводить або до початку соціальних рухів і делегітимації суверена, або ж до санкцій з боку наддержавного рівня володарювання.

Таким чином, відбувається трансформація державного суверенітету. Якщо у класичному розумінні його завданнями є безпека території, охорона кордонів, монополізація влади в межах держави, то в сучасних практиках додається завдання охорони неформальних кордонів, тобто збереження цілісності системи володарювання в межах держави і протистояння глобалізаційним процесам.

Структура влади в сучасних імперіях вибудовується таким чином, щоб було зручніше інтегрувати домени в загальну систему, передусім заради економічних і природних ресурсів, а також поширення імперського впливу. Тож, просторове охоплення імперій є *глобальним* – шляхом створення мережевої системи впливу та екстраполяції елементів імперської влади на домени. Не дивлячись на побудову такої розгалуженої мережевої системи, для сучасних імперій характерна *інклюзивна транснаціональність*, тобто сприяння глобалізаційним процесам і відкритість один до одного як спосіб довести домінуючу роль власного культурно-інформаційного простору та економічного потенціалу.

Утім, і для сучасних імперій існують загрози, що виявляються у делегітимації імперської влади, шляхом виходу доменів із-під контролю і виникнення *коллапсу* – руйнування структури як відповідь на системну кризу. Домени утворюють мережеву систему впливу в імперській структурі. Намагання доменів вийти з-під впливу імперії може провокувати появу точок біфуркації (критичного стану системи), що потягне за собою системну кризу. Реакцією

на таку кризу може бути намагання імперії відновити контроль над доменами. При невиконанні такого завдання структура почне руйнуватися. Подібний сценарій простежувався в період розпаду колоніальних імперій, в яких бажання колоній бути незалежними створювало умови для системної кризи. Імперія не могла впоратися із цим, наслідком чого було припинення її існування.

Інакше кажучи, делегітимація влади стає результатом децентралізації системи управління, диференціації доменів за принципом пріоритетності, зіткнення інтересів транснаціональної та політичної еліт, неефективної екстраполяції політичного устрою з імперії на домени, виникнення точок біфуркації та неможливості їх вираховування/прогнозування [12, с. 90].

Сучасні імперії є продуктом глобалізаційних процесів і виникають як реакція на кризи в державах модерну (економічні, політичні, соціальні, культурні, тощо). Імперії намагаються створити потужну систему наднаціонального впливу в глобальному масштабі, використовуючи як внутрішні ресурси (економічні, демографічні, адміністративно-силові), так і зовнішні (економічні, дипломатичні, військові).

Також особливістю сучасних імперій є те, що вони здатні проникати в середовище національних держав без використання *hard power* (з англ. «жорстка сила»), а за допомогою культурно-інформаційних і економічних ресурсів. Тобто насичення внутрішнього ринку національних держав

товарами і послугами, домінування в культурно-інформаційному просторі, інтеграція національних компаній в транснаціональні конгломерати, тощо. Такі дії можна трактувати як використання принципу *soft power* (з англ. «м'яка сила»), який є дієвим інструментом в системі глобального управління, як зазначає американський дослідник Джозеф Най [14, с.5-17].

Важливим в імперіях є *«імперський суверенітет»*, головним завданням якого, на нашу думку, є *безпека капіталу*. Якщо державний суверенітет апелює до конкретної території та її кордонів, то імперський суверенітет створює безпекові площини для захисту власного капіталу поза власними територіальними межами. Створення системи доменів сучасними імперіями позиціонується як розповсюдження імперського капіталу, який необхідно охороняти і створювати сприятливі умови для його розвитку. Капітал у цьому випадку є економічними і природними ресурсами, культурно-інформаційним продуктом, виробничими потужностями, демографічними ресурсами, інвестиціями.

Імперський суверенітет розглядається нами як процес розповсюдження імперського впливу, створення системи світового домінування, шляхом капіталізації доменів та їх захисту. Тобто, створення безпекового виміру, утворення військово-політичних об'єднань, концентрація воєнних ресурсів навколо доменів у регіональному вимірі.

Таблиця 1.

## Порівняльний аналіз держави та імперії

№	ПАРАМЕТРИ	ІМПЕРІЯ	ДЕРЖАВА
1	Мета існування	Просторова експансія.	Створення безпекового простору для подальшого існування.
2	Просторове охоплення	Глобальна. Імперії намагаються потрапити в усі регіони і створити загальну і уніфіковану систему економічних відносин і політичного впливу.	Територіальна. Існує в межах нормативно закріплених кордонів, які визнані міжнародною спільнотою і є національними.
3	Структурні характеристики	Властива інклюзивна транснаціональність, вразливі до глобалізації і є її стимуляторами.	Намагаються протистояти глобалізації, створюють бар'єри для глобальної інтеграції.
4	Загрози	Протистояння <i>колапсу</i> і намагання його уникати; біфуркація не є загрозою для існування імперії, а навпаки, її стимулом, руйнування унаслідок делегітимації імперської влади.	Втрата легітимності, розмивання державного суверенітету, вразливість системи до глобалізаційних процесів.
5	Побудова	Будування імперій за принципом мережовості; зрощення політичної та економічної еліт.	Виникнення шляхом руйнування імперій.
6	Суверенітет	Імперський – безпека капіталу.	Державний – безпека території.

Порівнюючи дві форми володарювання «державу» та «імперію» можемо зробити висновки, що сучасна імперія більш гнучка та дієва система, спрямована на формування мережевої структури по всьому світу з використанням культурно-інформаційної та економічної експансії. Тоді ж як держава орієнтована на захист власних кордонів (території) і намагається протистояти глобалізації.

Насамкінець, зауважимо, що розглянуті нами теоретико-методологічні концепції володарювання є державоцентричними і не беруть до уваги нові форми домінування в світі, такі як сучасні імперії. На нашу думку, нові форми володарювання є потужними гравцями міжнародних відносин і відіграють провідну роль у системі глобального управління. Розробка концепту «імперського володарювання» дозволяє проаналізувати фактори, що впливають на перерозподіл геополітичних сфер, концентрацію ресурсів, побудови нової системи глобального управління. Тому дослідження категорій «влада» та «суверенітет» у сучасних формах володарювання є актуальним і потребує подальшого комплексного опрацювання та розробки структурних параметрів щодо визначення ознак володарювання як в модерних державах, так і в імперіях.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Боден Ж. Шість книг о государстве / Ж. Боден // Антология мировой философии: в 4 т. – М.: Мысль, 1969–1973. – Т. 2: Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. – М., 1970. – С. 144-147.
2. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Томас Гоббс. – М.: Мысль, 1991. – 522 с.
3. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / Фисун А.А.; Монография. – Харьков: Константа, 2006. – 352 с.
4. Фуко М. Безопасность, территория, население. Курс лекций, прочитанных в Коллеж де Франс в 1977-1978 учебном году / М. Фуко; Пер. с фр. В. Ю. Быстрова, Н. В. Сулова, А. В. Шестакова. – СПб.: Наука, 2011. – 544 с. – С. 26-32
5. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономика / У. Бек; Пер. с нем. А.Б. Григорьева, В.Д. Седельника. – Территория будущего, 2007. – 464 с.
6. Хелд Д. Глобалізація / антиглобалізація / Д. Хелд, Е. МакГрю; Пер. з англ. І. Андрущенко. – К.: К.І.С., 2004. – 180 с.
7. Хелд Д. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура / Д. Хелд, Э. МакГрю, Д. Гольдблатт, Дж. Перратон; Пер. с англ. В.В. Сапова и др. – М.: Праксис, 2004. – 576 с.
8. Кастельс М. Власть коммуникации: учеб. пособие / М. Кастельс; пер. с англ. Н.М. Тылевич. – М.: Изд. дом ВШЭ, 2016. – 564 с.
9. Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри; пер. с англ. под ред. Г.В. Каменской, М.С. Фетисова. – М.: Праксис, 2004. – 440 с.
10. Гринин Л. Глобализация и процессы трансформации национального суверенитета / Л. Гринин // Век глобализации. – 2008. – №1. – С. 86-97.
11. Вінникова Н. Теоретико-методологічні особливості дослідження зовнішньої політики держави в глобалізаційному контексті / Н.А. Вінникова // Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Питання політології». – 2008. – №796. – Вип. 11. – С. 57- 63.
12. Zaporozhchenko R. «Empire» as a conceptual model of global governance / R. Zaporozhchenko // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки, культурологічні науки: 36. наук. праць. – Харків: Харківський нац.пед.ун-т імені Г.С. Сковороди, 2016. – Вип.2 (12). – С.82- 93.
13. Андерсон Б. Нации и национализм / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др.; пер. с англ. и нем. Л.Е. Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнедовского. – М.: Праксис, 2002. – 416 с.
14. Nye J.S. Soft Power: The Means To Success In World Politics / Joseph S. Nye, Jr. – New York: Public Affairs, 2005. – 191 p.



### THE CONCEPT OF POST-SOVIET HABITUS: INSTITUTIONAL AND VALUE DIMENSIONS

*The article justifies the heuristic potential of the post-Soviet habitus concept as a theoretical alternative and an analytical tool for investigating the internal factors that determine the specifics of the state's political process. Also a two-level conceptualization of the Post-Soviet habitus through institutional and value dimensions is presented. The concept is extrapolated on the example of Ukraine: the heterogeneity of the Post-Soviet habitus is considered as the instrument for mobilizing the collective identity within the specific conditions of a hybrid armed conflict.*

**Keywords:** post-Soviet habitus, institutes, values, hybrid armed conflict.

Кисельова В. А.

### КОНЦЕПТ ПОСТРАДЯНСЬКОГО ГАБИТУСУ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ І ЦІННІСНИЙ ВИМІРИ

*Обґрунтовується евристичний потенціал концепту пострадянського габітусу в якості теоретичної альтернативи і аналітичного інструменту для дослідження внутрішніх чинників, що визначають специфіку політичного процесу держави. Також представлена дворівнева концептуалізація пострадянського габітусу через інституційний і ціннісний виміри. На прикладі України здійснюється екстраполяція концепту: гетерогенність пострадянського габітусу розглядається з точки зору інструменту мобілізації колективної ідентичності в рамках специфічних умов гібридного збройного конфлікту.*

**Ключові слова:** пострадянський габітус, інститути, цінності, гібридний збройний конфлікт.

Киселева В. А.

### КОНЦЕПТ ПОСТСОВЕТСКОГО ГАБИТУСА: ИНСТИТУЦИОНАЛЬНОЕ И ЦЕННОСТНОЕ ИЗМЕРЕНИЯ

*Обосновывается эвристический потенциал концепта постсоветского габитуса в качестве теоретической альтернативы и аналитического инструмента для исследования внутренних факторов, определяющих специфику политического процесса государства. Также представлена двухуровневая концептуализация постсоветского габитуса через институциональное и ценностное измерения. На примере Украины осуществляется экстраполяция концепта: гетерогенность постсоветского габитуса рассматривается с точки зрения инструмента мобилизации коллективной идентичности в рамках специфических условий гибридного вооруженного конфликта.*

**Ключевые слова:** постсоветский габитус, институты, ценности, гибридный вооруженный конфликт.

In the modern political science discourse internal state factors that influence the specifics of the political process are predominantly considered in terms of structural or anthropological peculiarities. These broad concepts include a range of more specific components – historical, ethnic, linguistic, cultural characteristics etc. Within some

approaches structural or anthropological factors are analyzed in the form of concepts such as identity, mentality or political culture. However, such terminological abundance as a result leads to the situation, when in fact typical socio-political phenomena are multidirectionally studied within the framework of «different-caliber» categories. Basing on the principle of Occam's razor, we propose to investigate the structural factors with a help of one category, which, in our opinion, integrates the existing varied terms regarding internal factors of the political process, namely – by applying the concept of habitus.

Thus, the topicality of this study is the necessity to revise the categorical and conceptual apparatus concerning traditional approaches to the definition of structural and anthropological factors as internal state triggers of the political process. The purpose of this article is to justify the heuristic potential of the structuralist concept of habitus in terms of a possible terminological alternative as well as to perform an attempt of deploying that category for analysing Post-Soviet «heritage» of Ukraine.

From our point of view, precisely the application of habitus concept, firstly, corresponds to the logic of the «posttransit» paradigm of research, that pays much attention to the study of informal aspects of politics. Secondly, it is able to systematize existing approaches to the study of historical, ethnic, linguistic, and cultural factors of the political process. Thirdly, the utilization of habitus concept can offer a completely different perspective on the analysis of socio-political phenomena in Ukraine, in particular in the context of: the causes of the nature's deformation of Ukrainian state-political modernization, the peculiarities of reforming state institutions (primarily within the framework of the «European Union - Ukraine Association Agreement»), as well as the reasons and essence of the hybrid armed Ukrainian-Russian confrontation.

In socio-political sciences French scientist P. Bourdieu was the first to promote the widespread use of habitus concept. Bourdieu's theory of habitus was developed at the end of the 1960s, during his ethnological studies in Algeria, and was first mentioned in the preface to the collection of works on ethnology «Outline of a Theory of Practice» (1972). A further thorough development the theory obtained in «The Logic of Practice» (1980).

The concept of habitus P. Bourdieu, undoubtedly, has both theoretical origins preceding the appearance of the term and similar parallel concepts that, in essence, explain the identical phenomena, but with the help of different theoretical categories. And also the derivative theories: the most striking «deviation» among which, in our opinion, is B. Latour's actor-network theory. Latour, despite the radical rethinking of traditional sociological methodological principles, still agreed that the most powerful intuition of the social sciences is that we are forced to act by forces that we do not control [1]. Therefore, the conception of habitus was largely influenced by the ideas of G. Leibniz, E. Husserl, M. Mauss, C. Levi-

Strauss, F. de Saussure, L. Wittgenstein, M. Merleau-Ponty, N. Elias, E. Panofsky et al.

«The limits of my language mean the limits of my world», – wrote the philosopher L. Wittgenstein [2]. L. Wittgenstein allocated a significant role to language as a phenomenon that is inextricably linked with the human reality, and moreover, which affects the perception and interpretation of that reality. The concept of the form of life (*Lebensformen*) introduced by him, in fact, reflects the interdependence of human value orientations in the process of learning the world on the linguistic activity. It means, in general terms, that language directs and to some extent defines the practice, language becomes a certain form of «exis», if to draw parallels with the concept of P. Bourdieu. In general, any rules, according to L. Wittgenstein, always constitute a compressed manifestation of practice, they are inseparable from forms of life.

Separately, it is important to mention the concept of the collective unconscious proposed by the classics of psychoanalysis – Z. Freud and C. Jung. The main idea of the collective unconscious is that human behavior is guided not only by its individual motives, but also reflects the behavior of the meta-society to which person belongs. It is possible to draw some parallels between habitus and archetypes of K. Jung as structures constituting the essence of the collective unconscious. «There are as many archetypes as there are typical situations in life. Endless repetition has engraved these experiences into our psychic constitution, not in the form of images filled with content, but at first only as forms without content, representing merely the possibility of a certain type of perception and action. When a situation occurs which corresponds to a given archetype, that archetype becomes activated and a compulsiveness appears...» [3].

This explanation of the archetypes that K. Jung viewed as «patterns of instinctive behavior» is extremely closely correlated with the core of habitus notion, especially with the notion of «experiences» that corresponds to «practices» in structuralist constructivism. However, P. Bourdieu's habitus goes much beyond the boundaries of psychoanalysis, allowing to analyze «mental disorders» now in the framework of the political interaction between individual.

Certainly, at this context J. Habermas concept of life-world that is also pretty close to habitus should be emphasized. In his theory of communicative action J. Habermas defines life-world as a «background knowledge» or a

collection of unprolematized beliefs that actors are unaware of and which are oriented for reaching a mutual understanding. Such background knowledge arises as a result of joint residence in a particular community. This is a kind of «universe of predetermined self-evidence», «always and already known obviousness», «repository of samples of interpretation» [4]. Thus, the main function of life-world, according to J. Habermas, is the promotion of getting a consensus on specific topics discussed due to the already existing consensus on the implicit, unconscious range of issues (agreed upon «by default»).

J. Habermas also noted that, in the narrow sense, life-world is a culture, patterns of behavior in society, the necessary skills for participation in the process of communication. To the sphere of life-world he attributed the family, the educational system, science, religion, art, relations among friends, voluntary associations. In addition, J. Habermas' life-world is an important concept for the analysis of modernization. As a result of modernization, society is considered to be split into systems (market economy and bureaucracy) and life-world [5].

Interesting observations on the determinism of the individual decisions also demonstrate some breakthroughs in the field of neuroscience. «... by measuring your brain activity, I can know that you're going to have the urge to lift your finger before you know it yourself» [6]. An English neurobiologist C. Frith gives that thesis, explaining the experiment of B. Libet in 1983, when participants were asked to raise their finger every time they had a desire to do that. At the same time, the electrical activity of the brain was measured. It turned out that the desire to raise a finger occurs about 200 milliseconds before a person actually does it. Although, the greatest discovery was that the change in the brain activity takes about 500 milliseconds before a person raised the finger. In other words, the brain activity had showed that the participant of the experiment was going to raise the finger 300 milliseconds before the participant reported that he indeed had a desire to do so. «We think we are making a choice, when, in fact, our brain has already made the choice. Our experience of making a choice at that moment is therefore an illusion» [6].

Consequently, we can conclude that one way or another our decisions are determined in advance, even if we consider them to be spontaneous. In a certain sense, the unconscious decision occurs before the conscious intention.

And one of the main roles in that process plays the social environment or habitus.

Habitus is a key category in the entire P. Bourdieu's scientific contribution. Hence, there are many ways of describing and defining this concept, proposed by the scientist (the most metaphorical among them are, for example, «the art of invention» or «a virtue of necessity»). In the further analysis we will rely on the following two definitions of habitus: «the system of dispositions acquired - schemes of perception, thinking and action, which guarantees the identity and consistency of practices in time» [7]. Also, habitus is a «system of incorporated classifications that determines preferences that are perceived as an avocation and orientates evaluative judgments» [8]. Overall, in essence, habitus – it is a kind of subjectification of objective social relations, attitudes and practices.

The main characteristics of habitus are the following. **1. *Habitus is inextricably linked with practices.*** Habitus is directly related to the so-called practical sense (understanding what makes sense or is important is defined within and by a particular social environment) and practices (regular, repetitive, habitual actions of the everyday life). **2. *Habitus underlies the double structuring.*** Habitus is the generic principle (*principe générateur*) of practices that can be objectively classified and at the same time it constitutes the system of classification of these practices (*principium divisionis*). This is a well-known Bourdieu's thesis on the «double structuring» of social reality. «The system is observed in the *opus operatum* [from the Latin products, the results of action] due to the fact that it is laid down in the *modus operandi* [from the Latin way of action] » [9]. **3. *Habitus is a product of the position in the social space.*** «Like positions which products they are, habituses are differentiated, but they also differentiate» [7].

**4. *Habitus generates and unifies, determines the lifestyles.*** It is a force that «reduces its own internal and relational characteristics of a particular position in a single lifestyle, in other words, in a single ensemble of people's choice, goods and practices» [7]. **5. *Habitus constantly structures the previous experience.*** Depending on the structures created by the previous experience, new experience, transforming the original structures, is also realizes a single integration of experiences «statistically common to all members of the same class». However, it is important to stress, that the direction of such integration is determined largely by the first

experience. **6. Functional elements of habitus are «ethos»** (a set of learned moral rules and norms) **and «exis»** (behavior, physical dispositions, ways of external self-presentation). Habitus can be investigated diachronically (in terms of primary and secondary habitus), as well as in the form of sociological generalizations (class and group habitus).

Proceeding from the fact that practices generate habitus and vice versa, P. Bourdieu identifies two mechanisms that influence the development of habitus: internalization and exteriorization. Both processes are ways to assimilate and reproduce social practices. Interiorization is the practical digestion of dispositions how to produce practices, when the agent unknowingly imitates the practices of other agents, learns what is right and correct, and what is condemned or even punished by trial and error process (assimilation of ethos of habitus, its value component). In the same way, there is a «upbringing» of the corresponding type of exis (practical or bodily manifestations of habitus: gestures, style of clothing etc.) [10]. One of the manifestations of internalization is incorporation, when certain social relations or their consequences are «incised» in the body of the agent in the form of stable dispositions (certain speech styles, distinctive movements). The original habitus, which sets the main vector of its further development, is formed in the family, then it «crystallises» in the school, after it – within the work team, university community etc.

Exteriorization is connected with the so-called «filtration» of further solutions based on the internalized habitus. That is its practical implementation, when agents begin to perceive social being from the perspective of the established by practices a certain point of view. Although practices are unconsciously reproduced by habitus, they are always accompanied by partial reflections, which, according to Bourdieu, is an obligatory element of «practical sense».

But the most significant function of collective habitus is its direct interrelation with the process of institutionalization. In addition to the feature that habitus to some extent determines the social trajectory of individuals, it also models the needs and demands for the creation of institutions of a certain type that would correspond to the social feelings and tastes. Thus, we have a basic thesis that institutes and holders of institutional positions form each other. Or, if to translate this idea into a terminological language Bourdieu, habituation is the mechanism of

institutionalization (the logic, also proposed by P. Berger and T. Luckmann). That is the process when habitus acts as a peculiar social motivation for the creation of institutions, while taking into account the influence of the previous «structuring structures». And that is also the crucial argument in favour of applying the category of habitus rather than mentality or identity.

«Between habitus and the institutional position there is a dialectic relationship: new positions change responsibilities, and new responsibilities depend on habitus interpretation of how an institution should act» [11, p. 15]. That is why the period of the institutional transformation during radical social changes is the period of the greatest uncertainty and unpredictability of future habitus trajectories and newly created institutions. «The institution, – P. Bourdieu notes, – even when it comes to economics, can be completely viable only when it is stably objectified not only in objects, that is, the logic of a separate field, but also in bodies, that is, in a stable inclination to recognize and fulfill requirements of this field» [7, p. 48]. Moreover, habitus or a practical feeling is something that allows to «dwell» the institutions – «the advantage of incorporation, which exploits the ability of the body to seriously perceive the magic of social» [7, p. 48].

According to that interrelation of habitus and institutes there is, hence, a transformed way of defining values, not the classical Kantian one, referring to which values are represented by ethics and morals. Values in the meaning that we use in our approach – a modern or post-classical, pragmatic perspective – direct us to M. Weber and his famous work «Protestant Ethic and the The Spirit of Capitalism». From this point of view, values are seen as a kind of response to specific living conditions that are formed under the influence of certain cultural, social and political factors. In Weber's case – under the conditions of the ethical demands of Protestantism, which condition the formation of «economic thinking» (the traits of diligence, reasonableness, thrift, materialism), which contributes to the development of capitalism institutes.

At this point we are finally approaching one of the key objectives of this study, namely, the analysis of Post-Communist (Post-Soviet) institutions' formation, in particular, in Ukraine. This research problem is inextricably linked with the theories of democratic transit, which, as scientists point out, began with the collapse of the Soviet Union and ended (that means has



led to the formation of a consolidated democracy), apparently only in the countries of Central and partially Eastern Europe, leaving the rest of the states in the condition of hybrids that integrated principles of two main systems – Soviet and liberal Western (classic transitological works by S. Lipset, R. Dahl, J. Linz, A. Stepan, F. Schmitter, V. Bunce).

Therefore, the concept of Post-Soviet habitus lies within the framework of an involutory theory (or so-called path-dependent approach), that focuses on the dependence of socio-political transformations on past experience. In accordance with that theory, Post-Communist institutions are built on some institutional ruins (serving as a peculiar foundation) of state socialism, when the transition has not taken place «from the plan to the market, but from the plan to the clan» [11, p. 28]. An important role during such an involution plays the «archeology of knowledge», that is, the previous institutional representations and values. Thus, in the context of this theory, the logic of collective habitus will correct the essence and principles of the functioning of the newly created institutions.

In the broad sense, the Post-Soviet habitus stands for structural conditions, a certain starting point or a given vector, the «natural state» in which the Ukrainian state appeared to be after the collapse of the USSR, which has formed the foundation for further political transformations. In the narrow sense, the Post-Soviet habitus refers to the element of hysteresis in the modern state structure, that is, the existence of a stable («conservative») institutional and value stratum formed during the past historical period, which continues to be reproduced in the conditions of the modern Ukrainian state, and, thus, adjusts the selected socio-political trajectory (within the framework of democratic transit). The presence of the Post-Soviet habitus, first of all, deforms the process of creating new institutions (institutional dimension), but also affects the level of legitimacy of these “modern” institutions and state power in general (value dimension) if they are based on the opposite values to the Post-Soviet habitus. In other words, «Post-Sovietism» imposes a certain imprint on the process of institutionalization. The most striking examples of that are the deformed nature of Ukrainian parties that exist in the form of political substitutes, not institutes, systemic corruption and patron-client principle of state power functioning.

Consequently, what we mean by the concept of Post-Soviet habitus in the context of

the modern Ukrainian political process is embodied in the phenomenon of the gradual displacement of the Soviet, «old» institutions and their replacement with Post-Soviet, «new» ones. As a result, the nature of the state political modernization is deformed, since «unforeseen effects» happen, such as substitutional parties, patronage and clientele and the binding of corruption in the unwritten rules of the game. Meanwhile the value (traditionally conservative) component of the Post-Soviet habitus starts a conflict with the modern value component of independent Ukraine, what leads to a decrease in the legitimacy of state power, resistance to initiated reforms and creates favorable conditions for the cultivation of dissatisfaction and potential separatist sentiment among people.

The practical display of the heterogeneity of Post-Soviet habitus can be traced on the conditions of hybrid armed Ukrainian-Russian confrontation. In our opinion, such heterogeneity is gaining practical or instrumental implementation within the specific conditions that serve as a catalyst for activating its destabilizing component – in particular, the spread of separatist sentiment, which form the basis of violent political protest.

Such kind of peculiar conditions constitutes the phenomenon that the British researcher M. Kaldor describes as new wars. M. Kaldor investigates the evolution of the nature of the traditional military conflict in the context of globalization [12]. Since the 1990s large-scale interstate confrontations in the classical Clausewitz meaning are gradually transformed into so-called low-intensity conflicts, postmodernist or, most common typology nowadays, – hybrid wars. But the most important difference of the new wars is their purpose, that is not related to ideological or geopolitical interest, but foremost is connected with the policy of identity. New wars are rather wars with the population, not with the enemy, because their main task is to create a general interest in the constant support of the confrontation. And it is possible to perform by twisting the appropriate social sentiments and demands which collective habitus embodies.

Thus, summing up the main theses of the article, we should stress, that the principal result of this study is an attempt to investigate the current political process in Ukraine by using the concept of Post-Soviet habitus as the key analytical tool. It should be also emphasized that in the general form, of course, «Post-Sovietism» is inherent in all the former Soviet Union countries. However, in our particular

case, we use that specific marker in order to denote the traditional (conservative, inherited from the time of the USSR) an institutional component within the framework of the modern Ukrainian state, which automatic reproduction (under the conditions of the absence of another historical alternative) enters in confrontation with modern institutes that were formed during the independence. Finally, the specificity of structural factors, namely the presence of Post-Soviet habitus' heterogeneity elements has created favorable conditions, a certain «greenhouse» for the intensification of separatist sentiments that become a source of mobilization of the collective identity of the East region inhabitants. And that is how the practical potential of usage the peculiarities of the Post-Soviet habitus should be considered.

### BIBLIOGRAPHY

1. Latour B. Reassembling the social: an introduction to actor-network-theory [Електронний ресурс] / B. Latour. – Режим доступу: [http://townsendgroups.berkeley.edu/sites/default/files/reassembling\\_the\\_social\\_selections.pdf](http://townsendgroups.berkeley.edu/sites/default/files/reassembling_the_social_selections.pdf)
2. Wittgenstein L. Tractatus logico-philosophicus [Електронний ресурс] / L. Wittgenstein. – Режим доступу: <https://archive.org/stream/tractatuslogicop05740gut/tloph10.txt>
3. Jung C. The concept of the collective unconscious [Electronic resource] / C. Jung. – Access mode: <http://bahaistudies.net/asma/The-Concept-of-the-Collective-Unconscious.pdf>
4. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2000. – 379 с.
5. Бусова Н. «Жизненный мир» как дополнительное понятие к «коммуникативному действию» / Н. Бусова // Модернизация, рациональность и право. – Х.: Прометей-Пресс, 2004. – С. 143-156.
6. Frith Ch. Making up the mind [Електронний ресурс] / Ch. Frith. – Режим доступу: [https://books.google.com/books?id=qTkWO7hErD4C&pg=PT20&dq=editions:ISBN1405172711&hl=ru&source=gbs\\_selected\\_pages&cad=3#v=onepage&q=editions%3AISBN1405172711&f=false](https://books.google.com/books?id=qTkWO7hErD4C&pg=PT20&dq=editions:ISBN1405172711&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=3#v=onepage&q=editions%3AISBN1405172711&f=false)
7. Бурдьё П. Практический смысл [Електронний ресурс] / П. Бурдьё. – СПб.: Алетейя, 2001. – 562 с. – Режим доступу: <http://bourdieu.name/files/bourdieu-sens.pdf>
8. Бурдьё П. Система образования и система мышления [Електронний ресурс] / П. Бурдьё. – Режим доступу: <http://smolsoc.ru/index.php/home/2009-12-28-13-47-51/40-2010-08-30-12-17-02/3513-2012-01-24-11-04-40>
9. Bourdieu P. Distinction. A social critique on the judgement of taste [Електронний ресурс] / P. Bourdieu. – Режим доступу: [https://monoskop.org/images/e/e0/Pierre\\_Bourdieu\\_Distinction\\_A\\_Social\\_Critique\\_of\\_the\\_Judgement\\_of\\_Taste\\_1984.pdf](https://monoskop.org/images/e/e0/Pierre_Bourdieu_Distinction_A_Social_Critique_of_the_Judgement_of_Taste_1984.pdf)
10. Шматко Н. «Габитус» в структуре социологической теории / Н. Шматко // Журнал социологии и социальной антропологии. – 1998. – Т. 1. – № 2. – С. 60-70.
11. Селеньи И. Построение капитализма без капиталистов. Образование классов и борьба элит в посткоммунистической Центральной Европе / И. Селеньи, Г. Эял, Э. Тоунсли. – К. : Институт социологии НАНУ; Х. : Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина, 2008. – 320 с.
12. Kaldor M. New and old wars. Organized violence in a global era [Електронний ресурс] / M. Kaldor. – Режим доступу: [https://blackboard.angelo.edu/bbcswebdav/institution/LFA/CSS/Course%20Material/SEC6302/Readings/Lesson\\_6/Kaldor%20-%20New%20and%20Old%20Wars%20-%201999.pdf](https://blackboard.angelo.edu/bbcswebdav/institution/LFA/CSS/Course%20Material/SEC6302/Readings/Lesson_6/Kaldor%20-%20New%20and%20Old%20Wars%20-%201999.pdf)

УДК 378.014.5

Попій І. В.

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

### ПОЛІТИКА АКАДЕМІЧНОЇ МОБІЛЬНОСТІ: СПРОБА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ

*Розглядається проблема академічної мобільності як складової освітньої політики. На основі аналізу теоретичних інтерпретацій та нормативного забезпечення процесів регулювання академічної мобільності запропоновано тлумачення поняття «політика академічної мобільності», обґрунтовано необхідність введення цього поняття у науковий обіг.*

**Ключові слова:** освітня політика, академічна мобільність, політика академічної мобільності.

Попій І. В.

### ПОЛИТИКА АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ: ПОПЫТКА КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИИ

*Рассматривается проблема академической мобильности как составляющей образовательной политики. На основе анализа теоретических интерпретаций и нормативного обеспечения процессов регуляции академической мобильности предложено толкование понятия «политика академической мобильности», обоснована необходимость введения этого понятия в научное обращение.*

**Ключевые слова:** образовательная политика, академическая мобильность, политика академической мобильности.

Popiy I.

### ACADEMIC MOBILITY POLICY: ATTEMPT OF CONCEPTUALIZATION

*The article is devoted to the problem of academic mobility as a component of educational policy. Based on the analysis of theoretical interpretations and normative provision of academic mobility regulations, is proposed the interpretation of the concept of «policy of the academic mobility». The introduction of this concept into the scientific discourse is justified.*

**Keywords:** educational policy, academic mobility, academic mobility policy.

**Актуальність проблеми.** Формування глобального освітнього простору вимагає особливої уваги до питань академічної мобільності. За даними моніторингових досліджень, кількість українців, які беруть участь в освітніх студіях іноземних університетів, станом на 2014/2015 навчальний рік становила 59 648 осіб. Динаміка зростання з 2009 по 2015 рік склала 129%, збільшення за останні роки становило майже 29% – 13 266 осіб [1]. Водночас із боку держави бракує механізмів регулювання процесів освітньої мобільності. З погляду стратегічного цілепокладання нормативно-правові документи відбивають

певні напрацювання, проте їх не можна розглядати як комплексну державну політику. Ускладнює ситуацію відсутність у науково-дослідному та експертному середовищі чіткого тлумачення понять академічної мобільності і політики академічної мобільності зокрема.

*Аналіз наукових джерел і публікацій.* Дослідження академічної мобільності більшістю науковців віднесено до проблематики освітньої політики. Вітчизняні дослідники фокусують увагу на проблемах державного регулювання системи освіти. Філософсько-політичний аспект розкрито у роботах В. Андрущенка та І. Іванюк. Питанню економічної складової формування освітнього простору у рамках економіки знань присвячені дослідницькі роботи Т. Боголіб. Комплексний аналіз проблематики

освітнього процесу за впливу глобалізаційних процесів у своїх працях здійснює Д. Свириденко, який зокрема доводить необхідність пошуку стратегій розбудови галузі вищої освіти у її безпосередньому зв'язку з глобалізаційними тенденціями. Український учений А. Ржевська аналізує академічну мобільність як одну з основних тенденцій сьогодення в університетській освіті країн Західної Європи. Аналізу різновидів освітніх міграційних потоків присвячені роботи В. Філатова.

Академічну мобільність, підходи до її типологізації та періодизації досліджено у працях низки зарубіжних науковців. Мобільності як невід'ємній складовій процесу інтернаціоналізації в освіті присвячені праці Ф. Альтбаха, Х. де Віта і Б. Вехтера, М. Ван дер Венде. Позиції європейської освіти у світовому освітньому просторі означені у роботах Л. Вебрік, Я. Садлака та У. Тайхлера.

Особливості студентської академічної мобільності є предметом наукового пошуку й українських учених. Основним тенденціям, ризикам і протиріччям, етапам розвитку академічної мобільності присвячені роботи В. Астахової та К. Астахової, С. Вербицької. Мобільність студентів України з соціологічної точки зору досліджували В. Бакіров, Л. Сокурняська в рамках наукового проекту «Євростудент» та О. Кислової. Мобільність у контексті викликів та загроз для людського капіталу України аналізували дослідники А. Мокій та І. Лапшина. Проблемам реалізації міжнародних освітніх і наукових обмінів присвячені роботи Л. Півневої. До організаційних питань створення єдиної системи мобільності між українськими вищими навчальними закладами у дослідженнях звертаються Н. Гуляєва та Л. Гурч. Академічну мобільність у рамках професійної мобільності досліджує Є. Іванченко, як складову освіти упродовж життя – А. Татарнікова та К. Магрламова.

Відзначаючи вагомий внесок науковців у дослідження освітньої політики, варто наголосити, що бракує науково-практичних праць із концептуалізації поняття «політика академічної мобільності».

*Метою* статті є визначення теоретико-методологічних засад для концептуалізації та введення у науковий обіг поняття «політика академічної мобільності». Для реалізації мети поставлено такі завдання: з'ясувати місце і роль академічної мобільності у процесах інтернаціоналізації освітнього простору; дати характеристику поняттю академічної мобільності; запропо-

нувати визначення поняття «політика академічної мобільності».

*Вклад основного матеріалу.* Вважається, що «історія досліджень політики у сфері освіти бере свій початок у 1966 році – з опублікування звіту Коулмена» [2, с.114], визнаного авторитету у галузі соціально-політичних проблем освіти. Дж. Коулмен уперше в національному масштабі намагався визначити причини відмінностей в ефективності роботи шкіл, донести до розробників і творців освітньої політики поради і рекомендації, побудовані на наукових дослідженнях, і тим самим зробити освітню політику більш ефективною та результативною.

Термін «державна політика в галузі освіти» або «державна освітня політика» почав використовуватися у науковій літературі 60-70-х років ХХ століття, коли в СРСР, США, державах Європи та в Японії освіту почали розглядати як найважливіший чинник економічного розвитку й соціального прогресу. Принциповою особливістю освітньої політики в ці роки стала пріоритетність фінансування системи освіти й визнання її сферою національних інтересів. Як наслідок, державні витрати на освіту в усьому світі зросли більш як у 12 разів. Тоді ж в освітній політиці різних держав з'являється така особливість, як планування розвитку освіти. Якщо 1960 року лише кілька розвинених країн здійснювали його, то вже 1970-го 57 прийняли план розвитку освіти [3, с. 21].

У сучасних політичних умовах суб'єктами державної освітньої політики здебільшого виступають національні та регіональні структури управління освітою, національні агентства з питань якості освіти. Водночас усе більшого впливу на формування освітньої політики і міжнародної мобільності зокрема набувають наднаціональні органи урядування й міжнародні установи.

Об'єктами освітньої політики виступають національні системи освіти та їх міжнародні зв'язки. Глобалізаційні процеси зумовлюють трансформаційні тенденції в рамках національних систем освіти. Практики студентської мобільності, подорожі в інші міста та країни з навчальною та науковою метою є такими ж давніми, як і історія університетської освіти в цілому. Професор університету Лунд – Ян Олоф Нільсон (Швеція), відомий інтернаціональними курсами з соціології, під час лекцій у рамках програми академічних обмінів



Еразмус+ зазначав, що «університети ще за часів Середньовіччя були міжнародними науковими центрами, де навчались і працювали люди з різних спільнот і територій. Міжнародній комунікації сприяла загальноприйнята мова – латина [4].

Свого роду символом участі українців у науково-освітньому житті Європи є ім'я Юрія Дрогобича (Котермака) – астронома-астролога та медика, професора Ягеллонського (Краків) та Болонського університетів, ректора Болонського університету в 1481-1482 рр., чий трактат «Прогностична оцінка поточного 1483 року» став першою друкованою книгою українського автора в Європі [5, 5–16, 34–35, 38, 174]. Із розвитком освіти університети перетворилися на стратегічні об'єкти формування національної ідентичності, державності. І лише наприкінці ХХ століття деякі з вишів почали розробляти стратегії інтернаціоналізації.

«Інтернаціоналізація – це процес досягнення певним продуктом – вищою освітою, – рівня міжнаціонального, міжкультурного та глобального масштабу, що включає в себе й освітні цілі та функції. Відповідно, міжнародне співробітництво ґрунтується на декількох принципах:

- соціокультурному, що має на меті поглибити знання про інші культури, сприяти міжнаціональному розумінню тощо;
- політичному: сприяти формуванню майбутніх політичних і налагодженню економічних зв'язків;
- економічному: домогтися конкурентоспроможності випускників на глобальному ринку праці;
- академічному: розширити міжнаціональний масштаб наукових досліджень, академічні горизонти, залучити до навчання кращих студентів» [4].

Розглянемо окремі міркування з цього приводу відомих європейських аналітиків. Дослідниця М. Ван дер Венде розглядає інтернаціоналізацію вищої освіти як «будь-яке, систематично підтримуване зусилля, спрямоване на формування вищої освіти, що реагує на вимоги і виклики глобалізації суспільства, економіки і ринку праці» [6]. Б. Дж. Еллінгбоу розуміє інтернаціоналізацію освіти як процес інтеграції інтернаціональних перспектив у систему роботи університету. На її думку, інтернаціоналізація – це орієнтований на майбутнє «процес, що дозволяє вищому навчальному закладу досягти мультипросторового й

інтердисциплінарного лідерства, змінити внутрішню динаміку, увійти в контакт і повністю адаптуватися до різноманітного глобального, постійно змінного зовнішнього культурного середовища» [7, с.6].

На думку одного з теоретиків сучасної освіти, віце-канцлера Кенсінгтонського університету, професора П. Скотта, інтернаціоналізація передбачає «існування світу, що складається з національних держав, на основі чого будуються чіткі геополітичні кордони, через які може здійснюватися традиційна діяльність з інтернаціоналізації освіти (переміщення студентів, обмін персоналом, співробітництво університетів та ін.)» [8, с.3]. Глобалізацію ж він визначає, як найфундаментальніший виклик, з яким зіткнулася вища школа за всю понад тисячолітню історію існування, і це надзвичайно кардинальна зміна світового порядку, за якого національні кордони втрачають своє значення через розвиток високих технологій і поширення масової культури [8].

Дискусія з цієї проблеми мала місце і на ряді публічних форумів. Так, на конференції ректорів Асоціації європейських університетів в університеті Валенсії згадувана вже вище М. Ван дер Венде у заключному слові зауважила: «Інтернаціоналізація більш позитивна для вищої школи категорія, пов'язана з академічними й інтелектуальними цінностями. Вона приймається Асоціацією як можлива відповідь університетів на глобалізацію» [6]. Власне такий висновок дає підстави вважати, що інтернаціоналізація освіти сьогодні розглядається як важлива світова тенденція, у процесі здійснення якої відбувається формування нового міжнародного освітнього простору.

На початку ХХІ ст. з'являється цілий набір нових взаємопов'язаних термінів – «освіта без кордонів», «міжнаціональна освіта», «полікультурна освіта», «глобальна освіта», «транснаціональна освіта». У тлумаченні означених термінів базовою складовою є академічна мобільність.

Очевидним є той факт, що більшість сучасних університетів залучена до міжнародної діяльності переважно у вигляді спільних дослідницьких проєктів, програм академічних обмінів для студентів і викладачів, спеціальних програм для навчання іноземців. На нашу думку, сучасні глобальні тренди спонукають розглядати вищу освіту як процес системної інтернаціоналізації освітньо-виховної, науково-дослідницької та суспільно-громадської

діяльності вищих навчальних закладів і наукових академічних установ. З погляду інтернаціоналізації освітніх процесів, є актуальними чотири основні форми міжнародного співробітництва, а саме:

1. Індивідуальна мобільність, яка передбачає, зазвичай, академічну мобільність студентів і професійну мобільність викладачів, що здійснюється з освітньо-науковою метою.

2. Мобільність освітніх програм та інституційна мобільність, яка уможлиблює формування нових міжнародних стандартів освітніх програм.

3. Інтеграція в навчальні програми міжнародного виміру й освітніх стандартів.

4. Інституційне партнерство, спрямоване на створення стратегічних освітніх альянсів і міжнародних освітніх корпорацій [9].

На думку професора Я. Олофа Нільсона, метою міжнародного співробітництва є завдання «створити конкурентоспроможного випускника на глобальному ринку праці, здатного вирішувати поставлені завдання, який не буде обмежений рамками знань лише у певній сфері. Це можливо реалізувати шляхом створення актуальних курсів у співпраці з викладачами з інших університетів, забезпечивши здобуття такої освіти кращими студентами різних національностей. Результати такої програми мають бути продемонстровані у міжнародних наукових публікаціях, великій кількості випускників, працевлаштованих у міжнародних компаніях, та бажанні нових університетів світу до співпраці» [4]. Проте у більшості випадків, адміністрація університетів намагається контролювати програму інтернаціоналізації за допомогою статистичних показників роботи лише університету, що зумовлює хибні твердження щодо інтернаціоналізації освіти, викладені у дослідженні професора університету Торонто Джейн Найт [4; 10, с. 67-93]:

- *міф перший*: велика кількість іноземних студентів у студмістечку свідчить про інтернаціоналізацію;

- *міф другий*: міжнародна репутація вишу є показником якості освіти в ньому;

- *міф третій*: чим більше міжнародних угод в університеті, тим він престижніший;

- *міф четвертий*: чим вищі результати міжнародної акредитації, тим краще реалізується програма інтернаціоналізації, що свідчить про престиж вишу;

- *міф п'ятий*: глобальний маркетинг університету еквівалентний програмі інтернаціоналізації.

Дж. Найт [10, с.67-93] та де Віт [11, с.5-31] у своїх дослідженнях національного та інституціонального рівнів політичної мотивації для інтернаціоналізації окремо акцентують на можливостях розширення навчального процесу і досягнення передового досвіду в галузі наукових досліджень і наукової діяльності. Дослідники виокремлюють академічні аспекти, що спонукають до забезпечення міжнародного виміру для наукових досліджень і викладання, ймовірно більш високої якості; розширення академічного горизонту з урахуванням міжнародного досвіду; до інституційного будівництва, адже міжнародне співробітництво є способом обміну знаннями, експорту-імпорту знань; створення конкурентного профілю й іміджевого статусу. І, нарешті, зауважують вони, підвищення якості названих вище процесів, їх відповідність міжнародним академічним стандартам є способом для вищих навчальних закладів відповідати прийнятим національним та міжнародним стандартам та отримувати визнання на міжнародній арені [12, с.11-12].

На сьогодні не існує вичерпного, науково обґрунтованого та загальноновиз-наного тлумачення поняття «політика академічної мобільності», що вимагає розкриття таких термінів, як: «особистісна мобільність», «академічна мобільність» та «політика академічної мобільності».

«Особистісну мобільність» розуміємо як інтегративну якість, наявність якої забезпечує активність людини, її самовизначення в суперечливих ситуаціях. Когнітивно-психологічні аспекти такої мобільності означені, зокрема В. Тернопільською І. [13], і вказують на здатність особистості конструктивно долати внутрішні кризи, оволодівати різними соціальними ролями, уникати саморуйнування у разі невдач або негативного досвіду, бути готовим до вироблення альтернативних рішень та їх практичної реалізації. Особистісна мобільність дозволяє особистості обрати траєкторію самовдосконалення.

Академічну мобільність як вияв особистісної мобільності, як крок до самореалізації, покращення науково-освітніх можливостей особистості розглядають А. І. Мокій, І. А. Лапшина [14], А.В. Антонов [15]. Академічна мобільність особистості виявляється у здатності індивіда самостійно формувати власну освітню траєкторію; у можливості обирати предмети, курси, навчальні заклади у рамках освітніх

стандартів, згідно зі своїми здібностями та бажаннями; у здатності до навчання, викладання або наукового дослідження в іншій країні, а також спроможності адаптуватися до умов проживання в полікультурному суспільстві.

У розрізі аналізу державного регулювання академічної мобільності варто зупинитися на відмінних рисах її системних типів. «Національний освітній глосарій: вища освіта» визначає поняття «мобільність (Mobility)» як «один із ключових принципів формування європейських просторів вищої освіти і досліджень, що передбачає різноманітні можливості для вільного переміщення студентів, викладачів, дослідників, адміністраторів у цих просторах з метою академічного і загальнокультурного взаємозбагачення, слугує забезпеченню цілісності зазначених європейських просторів. Важливу роль у забезпеченні мобільності відіграють основні інструменти Болонського процесу – Європейська кредитна трансферно-накопичувальна система, Рамка кваліфікацій Європейського простору вищої освіти, додаток до диплома, а також європейська і національні системи забезпечення якості вищої освіти» [16, с.35]. «Академічна мобільність (Academic mobility)» як «можливість учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому вищому навчальному закладі / закладі вищої освіти (науковій установі) на території України чи поза її межами» [16, с.9].

Академічна мобільність передбачає безпосередній перетин кордону фізичною особою з урахуванням попередньо здобутої освіти та з присвоєнням кваліфікацій чи наукового ступеня по закінченню терміну навчання. За способом організації існують два варіанти академічної мобільності: організована (здійснюється в рамках економічного, політичного або міжуніверситетського академічного партнерства) та індивідуальна (із власної ініціативи студента). Відповідно до мети розрізняють горизонтальну мобільність (навчання в іншому ВНЗ з метою отримання певного академічного або наукового ступеня) і вертикальну (з метою отримання наступного академічного чи наукового ступеня).

Відповідно до аналітичного звіту Моніторингу інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти «в Україні розрізняються такі системні типи мобільності:

– за ознакою суб'єкта мобільності, якими можуть бути основні категорії учасників освітнього процесу: наукові, науково-педагогічні та педагогічні працівники (викладацька та дослідницька мобільність); здобувачі вищої освіти та інші особи, які навчаються у вищих навчальних закладах (студентська мобільність);

– за ознакою географії мобільності (національна – в межах України та міжнародна, у тому числі в межах чи за межами Європейського простору вищої освіти (ЄПВО), у межах Центральної та Східної Європи);

– за ознакою строку мобільності (короткострокова до трьох місяців чи одного року та довгострокова);

– за ознакою джерела фінансування та/або ініціатора проекту (міжнародні проекти та гранти, університетські, урядові чи власні кошти);

– за ознакою очікуваного результату (кредитна, ступенева, ступенева з двома дипломами, ступенева зі спільним дипломом) тільки для осіб, які навчаються [17, с. 117].

До позасистемних типів мобільності можна віднести наукові конференції, симпозіуми, семінари, літні/зимові школи, мовні курси, дослідницькі тури, волонтерську роботу, закордонні стажування/практики, програми типу Work and Travel, Au Pair тощо. Здобуття вищої освіти за кордоном без навчання у вітчизняному ВНЗ, на нашу думку, можна віднести до академічної мобільності. З приставкою «квазі» можна характеризувати дистанційну або віртуальну мобільність, яка полягає в отриманні освітніх послуг іноземного провайдера за дистанційними технологіями на території України.

Ми погоджуємося з експертною думкою аналітиків Моніторингу інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір: від'їзд викладачів та науковців на постійне проживання за кордон («brain drain», англ. «відтік мізків») не є виокремленим типом академічної мобільності, оскільки здебільшого не передбачає «повернення додому з набутих досвідом та знаннями» [17, с.118].

Існують певні розбіжності у визначенні поняття академічної мобільності. Нормативні документи, які тією чи іншою мірою повинні впливати на регулювання процесів академічної мобільності, хоча й близькі за сутністю, але мають певні відмінності. «Примірне положення про

академічну мобільність студентів вищих навчальних закладів України» (29.05.2013 року) вказує, що «академічна мобільність передбачає участь студентів у навчальному процесі вищого навчального закладу (в Україні або за кордоном), проходження навчальної або виробничої практики, проведення наукових досліджень із можливістю перезарахування в установленому порядку освоєних навчальних дисциплін, практик тощо» [18, п.1.2.], Закон України «Про вищу освіту» (2014) визначає поняття академічної мобільності як «можливості учасників освітнього процесу навчатися, викладати, стажуватися чи проводити наукову діяльність в іншому вищому навчальному закладі (науковій установі) на території України чи поза її межами» [19, ст.1]. Зміст наведених вище тлумачень акцентує право громадянина на участь у міжнародних академічних обмінах. Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність (12.08.2015) вичерпно регламентує право на академічну мобільність, яке «може бути реалізоване на підставі міжнародних договорів про співробітництво в галузі освіти та науки, міжнародних програм та проектів, договорів про співробітництво між вітчизняними вищими навчальними закладами (науковими установами) або їх основними структурними підрозділами, між вітчизняними та іноземними вищими навчальними закладами (науковими установами) та їх основними структурними підрозділами (далі – вищі навчальні заклади (наукові установи) – партнери), а також може бути реалізоване вітчизняним учасником освітнього процесу з власної ініціативи, підтриманої адміністрацією вітчизняного вищого навчального закладу (наукової установи), в якому він постійно навчається або працює, на основі індивідуальних запрошень та інших механізмів» [20]. Співзвучним є визначення Н. Гуляєвої (2005), яка окреслила програмні кроки забезпечення академічної мобільності – «це можливість упродовж періоду навчання провчитись один або більше семестрів в іншому вищому навчальному закладі, де готують фахівців з цієї ж спеціальності із зарахуванням дисциплін (кредитів) та періодів навчання; ефективніше розвивати особистий інтелектуальний потенціал» [21, с.77]. М. Степко (2006) акцентує на студентській академічній мобільності як на процесі «здобуття студентом знань і навичок у ВНЗ країни, в якій він не має статусу громадянина» [22,

с.12]». Відповідно до такого тлумачення маємо процесну модель, яка потребує державного регулювання і забезпечення рівного права громадян країни на можливість участі в академічній мобільності.

Академічну мобільність як «базовий принцип сучасної європейської освітньої політики й один із найсуттєвіших складників перебігу і наслідків сучасного освітнього процесу» тлумачить дослідниця О. Козієвська (2012) [23, с.101], що спонукає до роздумів про концептуалізацію у науковому дискурсі освітньої політики нового поняття – **політика академічної мобільності**.

Академічна мобільність є системним явищем, яке виявляється у державній політиці в галузі освіти, різних професійних групах, нормативно-правових умовах освіти, і має певну структуровану модель, парадигму забезпечення даного виду мобільності. Суб'єктивною стороною академічної мобільності є особистісні якості людини в академічному та професійному середовищах. [23]. Державне регулювання, сукупність правових, організаційних, економічних та інформаційних дій, спрямованих на створення належного середовища для реалізації права суб'єктів освітнього та наукового процесу на академічну мобільність, дають підстави говорити про *політику академічної мобільності як комплекс заходів із нормативного та інституційного забезпечення стратегії розвитку освітньої і наукової сфери держави в умовах світових трансформацій політичного, економічного і соціокультурного простору*.

У той час, коли у світі академічна мобільність має системний, організований на рівні державної політики характер, в Україні вона залишається спонтанним, дещо декларативним та індивідуальним явищем. Механізми державного регулювання академічної мобільності недостатньо чітко визначено у законодавчому полі. Попри приєднання до Болонського процесу 2005р., формальне запровадження ЄКТС 2009р. та поки не реалізоване на практиці Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність від 12 серпня 2015р., дієвість нормативної бази, що регламентує освітню політику України, зокрема забезпечення академічної мобільності, має декларативний характер. Державні інституції України мають певні здобутки з нормативного упорядкування процесів академічної мобільності, але повільність реалізації прийнятих рішень на місцях, неузгодженість дій державних інституцій, що включені в

означені процеси, відсутність вибору власної стратегії академічної мобільності на рівні держави, дають підстави говорити про невизначеність щодо стратегічної цілі академічної мобільності й відсутність її повноцінної системної інституалізації.

*Висновки.* Сучасне розуміння академічної мобільності являє її як процес інтеграції міжнародної складової у викладання та навчання, наукові дослідження, соціальні послуги навчального закладу; у розроблення стратегій розвитку освіти на міжнародному, європейському, національному, регіональному, інституційному рівнях. На нашу думку, успіх розвитку міжнародного виміру вищої освіти значною мірою залежить від діяльності національних агенцій, міжнародних організацій, регіональних угруповань, університетських консорціумів, урядових департаментів та окремих ВНЗ. У науковій літературі з проблематики освітньої політики бракує єдиного концептуального бачення політики академічної мобільності. Це зумовлено різноманіттям підходів до визначення академічної мобільності, які враховують когнітивно-психологічні, особистісні та суто освітні аспекти поняття.

Суб'єктом формування політики академічної мобільності виступають національні міністерства освіти і науки і міністерства закордонних справ; фахівці в галузі міграційної політики, працевлаштування, торгівлі; неурядові агенції та міжнародні організації. Об'єктне поле політики академічної мобільності має достатньо чітку визначеність в одному з останніх нормативних документів України: «вітчизняний учасник освітнього процесу з власної ініціативи, підтриманої адміністрацією вітчизняного вищого навчального закладу (наукової установи), в якому він постійно навчається або працює, на основі індивідуальних запрошень та інших механізмів» [20, п.4].

У контексті нашого дослідження з'ясовано пріоритетні завдання щодо врахування політики академічної мобільності в рамках інтернаціоналізації освітнього простору, а саме: зближення національних освітніх систем через міжнародну освітню політику, міжнародні установи, зміст, форми й методи навчання, єдину систему вимог до випускників і абітурієнтів, міжнародне співробітництво; єдині механізми й методи системи моніторингу якості освіти й участь у міжнародних моніторингових дослідженнях;

зближення законодавчої та нормативно-правової бази в галузі освіти й науки, їх відповідність міжнародним зразкам. Для розкриття означеної проблематики доцільним вбачається дослідження моделей реалізації політики академічної мобільності з урахуванням міжнародного досвіду.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Слободян О. Українські студенти за кордоном: скільки і чому. Звіт Аналітичного центру CEDOS [Електронний ресурс] / О. Слободян, Э. Стадний. – Режим доступу : <http://www.cedos.org.ua/uk/osvita/ukrainski-studenty-za-kordonom-skilky-ta-chomu>
2. Андрущенко В. П. Освітня політика (огляд порядку денного) / В. П. Андрущенко, В. Л. Савельєв. – К.: Леся, 2010. – 368 с.
3. Красняков Є. Державна освітня політика: сутність поняття, системність, історико-політичні аспекти / Є. Красняков // Віче. – 2011. – № 20. – С. 21-24.
4. За матеріалами лекції Яна Олофа Нільсона «Інтернаціоналізація вищої освіти» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.univ.kiev.ua/news/7990>
5. Микитась В. Л. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Л. Микитась. – К.: Абрис, 1994. – 288 с.
6. Van der Wende M. C. Internationalization policies: about new trends and contrasting paradigms / M. C. van der Wende // Higher education policy. – 2001. – Vol. 14. – P. 249-259.
7. Ellingboe B. J. The Most Frequently Asked Questions about Internationalization / B. J. Ellingboe. – PE. Open Doors on the Web, 1997. – 10 p.
8. Скотт П. Глобалізація и университет / П. Скотт // Alma Mater. – 2000. – № 4. – С. 3-8.
9. Іванюк І. В. Освітня політика : навчальний посібник / І. В. Іванюк. – К.: Таксон, 2006. – 226 с.
10. Императивы интернационализации / отв. ред. М. В. Ларионова, О. В. Перфильева. – М.: Логос, 2013. – 420 с.
11. de Wit H. Changing Rationales for the Internationalization of Higher Education. In Internationalization of Higher Education: An Institutional Perspective / H. de Wit. – Bucharest: UNESCO. 2000. – P. 5-31.
12. Дебич М. А. Обґрунтування інтернаціоналізації вищої освіти в працях зарубіжних науковців / М. А. Дебич, І. М. Сікорська // Innovative solutions in modern science. – 2016. – № 1 (1). – С. 1-14.
13. Тернопільська В. І. Мобільність особистості як предмет наукового дослідження / В. І. Тернопільська, Н. В. Чіжова // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. – 2016. – Вип. 20(2). – С. 234-243.
14. Мокій А. І. Академічна мобільність: виклики і загрози для людського капіталу України / А. І. Мокій, І. А. Лапшина // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2009. – № 11. Сер.: Міжнародні відносини. – С. 14-17.
15. Антонов А. В. Державне регулювання процесу активізації академічної мобільності / А. В. Антонов

// Вісник НУЦЗ України. Сер.: Державне управління. – 2015. – С. 50–60.

16. Національний освітній глосарій: вища освіта / авт.-уклад. В. М. Захарченко, С. А. Калашнікова, В. І. Луговий, А. В. Ставицький, Ю. М. Рашкевич, Ж. В. Таланова; за ред. В. Г. Кременя. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Видавничий дім «Плеяди», 2014. – 100 с.

17. Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження : аналіт. звіт / Міжнарод. благод. Фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. освіт. політики»; за заг. ред. Т. В. Фінікова, О. І. Шарова. – К. : Таксон, 2014. – 144 с.

18. Примірне положення про академічну мобільність студентів вищих навчальних закладів України, затверджене наказом МОН від 29 травня 2013 року № 635 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osvita.ua>.

19. Про вищу освіту: Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/go/1556-18>

20. Про затвердження Положення про порядок реалізації права на академічну мобільність: Постанова КМУ від 12 серпня 2015 р. № 579 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua/control/ru/cardnpd?docid>

21. Гуляєва Н. М. Мобільність викладачів і студентів: проблеми та орієнтири / Н. М. Гуляєва // Матеріали VI щорічної міжнародної конференції «Розбудова менеджмент-освіти в Україні» (17–19 лютого 2005 року, м. Дніпропетровськ). – К.: Навч.-метод. центр «Консорціум із удосконалення менеджмент-освіти в Україні», 2005. – С. 76–81.

22. Степко М. Ф. Болонський процес у фактах і документах / М. Ф. Степко, Я. Я. Боллобаш, В. Д. Шинкарук і т. д. – К.: Вид-во ТДПУ, 2006. – 52 с.

23. Козієвська О. Загальні тенденції розвитку академічної мобільності у світовому та українському вимірах / О. Козієвська // Вища освіта України. – 2012. – № 2. – С. 98–107.

## ДЕМОКРАТИЧНІ ІНСТИТУТИ ТА ПРОЦЕСИ

УДК 321.01:316

**Batysukova Svitlana**  
V.N.Karazin Kharkiv National University

### CHARACTERISTICS OF ADVOCACY IN LITHUANIA. RESULTS OF EXPERT INTERVIEWS

*The article reflects upon advocacy characteristics in Lithuania, that is consolidated democracy and the country with 'free' freedom status. Among advocacy characteristics, the author focused on the following five: massiveness, focus on interests/ rights/ values, purpose, targets and agents, level of advocacy implementation. Descriptive characteristics of advocacy are presented in the article based on the quality interviews conducted with Lithuanian and international experts.*

**Keywords:** *advocacy, civil society, Lithuania, advocacy characteristics.*

**Бацюкова С.Ю**

### ХАРАКТЕРИСТИКИ АДВОКАЦІЇ В ЛИТВІ. РЕЗУЛЬТАТИ ЕКСПЕРТНИХ ІНТЕРВ'Ю

*Розглядаються характеристики адвокації в Литві, що є консолідованою демократією та державою зі статусом свободи «вільна країна». Автор фокусується на таких характеристиках: масовість, заснованість адвокації на захисті прав та свобод, захисті інтересів та/ або просуванні ідей, цілі адвокації, мішені та агенти, рівень втілення адвокаційних дій. Описові характеристики адвокації представлені в статті на основі якісних інтерв'ю, проведених з литовськими та міжнародними експертами.*

**Ключові слова:** *адвокація, громадянське суспільство, Литва, характеристики адвокації.*

**Бацюкова С.Ю.**

### ХАРАКТЕРИСТИКИ АДВОКАЦИИ В ЛИТВЕ. РЕЗУЛЬТАТЫ ЭКСПЕРТНЫХ ИНТЕРВЬЮ

*Рассматриваются характеристики адвокации в Литве, которая является консолидированной демократией и государством со статусом свободы «свободная страна». Автор фокусируется на таких характеристиках: массовость, основанность адвокации на защите прав и свобод, защите интересов и/ или продвижении идей, цели адвокации, мишени и агенты адвокации, уровень внедрения адвокационных действий. Описательные характеристики адвокации представлены в статье на основе качественных интервью, проведенных с литовскими и международными экспертами.*

**Ключевые слова:** *адвокация, гражданское общество, Литва, характеристики адвокации.*

Deriving upon developments and conclusions presented in the recently published article «Characteristics of advocacy in current Belarus. Results of experts' interviews» [1] the current article reflects upon advocacy characteristics in Lithuania.

Lithuania enjoys implementation of political freedoms and civil liberties to the full (civil liberties = 1; political freedoms = 1; aggregate score of freedom = 91 out of 100, where 100 is the most free) [2]. The democracy regime in Lithuania is defined as a consolidated democracy [3]. There are signs of further consolidation of democratic system in Lithuania. According to the latest report, Lithuania has a score of 2.32 on the scale from 1 to 4, where 1 is 'purely democratic'.

#### Methodology

As it has been explained in the article «Characteristics of advocacy in current Belarus. Results of experts' interviews» [1], a series of expert interviews was conducted. Nine experts with solid knowledge and experience in advocacy became participants of interviews. Every interview conducted, targeted certain country. Characteristics of advocacy in Lithuania were outlined in the interviews with the following experts:

Dr. Vytis Jurkonis, a Professor of Vilnius National University, expert on Lithuanian Foreign Policy, Project Director at the Freedom House, Lithuania,

Dr. Nerijus Maliukevičius, a Professor of Vilnius National University, expert on Politics and Media;

Ms. Anna Gerasimova, Director of Belorussian Human Rights House, Vilnius, Lithuania;

Mr. Florian Irminger, Head of Advocacy, Human Rights House Network.

The languages of interviews included English, Russian, Ukrainian, and was selected by the interviewees.

The interview questions were framed in the questionnaire and were established as follows:

1. How massive is advocacy in Lithuania?
2. Is advocacy in Lithuania based on promotion of interests, protection of rights and freedoms, on promotion of new ideas?
3. What is the purpose of advocacy in Lithuania?
4. What are the targets and agents of advocacy in Lithuania?
5. What is the level of advocacy implementation in Lithuania (local, national, international)?

#### How massive is advocacy in Lithuania?

Experts described advocacy in Lithuania as a 'narrow field' assuming a narrow circle of

initiatives. They described advocacy as not massive. Every expert stated that the concept of advocacy is not well understood, so every expert referred to ambiguity of advocacy while determining its massiveness, agents, targets and other characteristics. Dr. Nerijus Maliukevičius commented that 'lobbying and promotion of corporate interests are often masked in Lithuania as advocacy'. He interpreted advocacy as a movement that should 'envisage creation of positive legal or political environment'.

In experts' opinion, advocacy is moderately massive in Lithuania. Lithuania is the country of checks and balances. Protests is a very last resort for civil society to show its dissatisfaction. Occasionally there are solidarity actions (moderately massive). Polish political body in Lithuania for example, can assemble group of teachers, students and parents but more for political reasons rather than for the genuine ambition to change anything, making it a political act.

In opinion of Dr. Vytis Jurkonis, massive boycotts and protests are happening mainly in countries where the system of checks and balances is not functioning well. In 2009, when Lithuanian authorities wanted to change the tax system and aimed at implementing the politics of savings, it was the last time when Lithuanians protested massively and aggressively (windows of the Parliament were smashed by protestants, tear gas was used against protestants).

Currently advocacy is happening rather peacefully. In 2015 there was a campaign called «Darom» ('Let's Do It') [4] aimed at cleaning local territories. Society in Lithuania was galvanized through web, local communities mapped territories for cleaning. Although the initiative did not promote any political or economic interests, it tackled important social interest/ idea – 'it is good when it is clean'. The campaign did not envisage any aggressive actions and was non-political.

In opinion of Dr. Nerijus Maliukevičius, the Soviet times changed Lithuanian society. Communities lost their abilities to self-organise and protect their interests. Lithuanians were 'traumatized' by the apathy developed in Soviet times. Because of this, in his opinion, advocacy in Lithuania is not that active.

#### The place of interests, values, rights in advocacy in Lithuania

There are a number of advocacy campaigns run in Vilnius that aimed at promotion of interests. The local community of Vilnius (Vilnius is in UNESCO heritage), appealed to



local authorities that in one of the districts of Vilnius, the building was too high comparing to other buildings, so it was against the UNESCO requirements. In many cities Lithuanians get together to improve the local infrastructure: pedestrian walking areas and cycling routes were created, that are in local's interests.

In opinion of Anna Gerasimova, in Lithuania, LGBT issues and interests are on the agenda thanks to the efforts of advocacy groups. As experts consider, advocacy in the conditions of consolidated democracy in Lithuania, is values-based, and Lithuanians no longer take democracy and human rights for granted.

In September 2015, there were some political acts undertaken by the minority schools (Russian and Polish schools) in Lithuania [5]. Polish community has three-four issues: bi-lingual topographic signs, last names in the passport, and education (frozen agenda). Since local authorities do not contribute to improving socio-economic agenda in the region, Polish and Russian minorities tend to raise the issue of education. Often such advocacy movements are happening when the window of opportunity opens - in September when the academic life starts, or before elections. The main issue as described by Vytis Jurkonis, with Polish community is not 'lithuanization', but 'russification'. When it comes to the protest of education establishments, Lithuania is the best country for Polish minorities in terms of education, because Polish students can study in Lithuania in Polish from the kindergarten through the university. Lithuanian authorities do not react much to the requests made by Polish minorities, so protests are becoming more politicized.

Cities like Klaipeda (the port) and Vilnius (the capital), Visaginas (the city established in 1975 around the nuclear plant) are populated with Russian minorities that are well integrated and speak Lithuanian language. Lithuanian is less spread among Polish minorities compared to Russian minorities. In order to actively advocate for their interests, Polish minorities have established a political party based on ethnicity, as an agent of advocacy actions.

#### **Advocacy targets and agents in Lithuania**

In some instances, the target for advocacy in Lithuania was defined as 'environment' (e.g. legal, social environment). For example, the advocacy initiative 'White gloves' (in Lithuanian – 'Baltosios pirštinės') aimed at changing the environment of election, making them more transparent [6]. «The White Gloves» initiative is a politically – non-related project that monitors national elections in Lithuania

and reports all unlawful practices to law enforcement agencies. «The White Gloves» employ a number of tools and initiatives to support Lithuanian civil society to fight political corruption.

There are initiatives that aim at improving legal environment. For instance, when tax exemption was taken away for printing media in Lithuania, then journalists protested. This mainly concerned interests of journalist society and made journalists the agents of change (media becomes advocacy agent when it wants to ally with other groups to promote the change).

In other circumstances journalists act as targets or 'instruments' of advocacy (advocacy is conducted with help of or through media). The following example demonstrates when media is involved in advocacy as an 'instrument' of change. There was a discussion in Lithuania (where the level of suicides is quite high) on how to eliminate factors effecting the suicides. Media was involved in advocacy campaign as 'advocacy' instrument: while describing suicide-related info, media agencies always give hotline numbers, so everyone effected may receive some help confidentially.

Big labour unions in Lithuania still have experience from the times of Soviet Union, they know how to consolidate efforts. Groups protecting LGBT, gender issues, according to information from interviews, take upon Western experience, and learn how to use advocacy instruments. In many instances LGBT groups were described by interviewees as pioneers of advocacy actions. As reported during interviews, NGOs in Lithuania are often misinterpreted by society as the only advocacy agents.

Under conditions of pluralistic Lithuanian society and consolidated democracy, advocacy targets may be many: authorities, media or society at large. According to Anna Gerasimova, the agents of advocacy in Lithuania are people and organisations which interests and rights are violated (active advocacy) [7], so individuals and organisations in need are capable of protecting their rights and interest themselves without creating broader alliances.

#### **Purpose of advocacy in Lithuania**

Because of difference in regimes between Ukraine, Belarus and Lithuania, priorities for and changes driven by advocacy in Lithuania, are somehow different. In opposite to 'regime' countries (Belarus) and to transitioning countries (Ukraine) there is no special goal in Lithuania (consolidated democracy) to change

the regime or the policy of the state. Sometimes there are protests that are run like political movements, but these movements do not aim at regime changing. They rather mask inefficiency of some political parties that mainly represent ethnical minorities in Lithuania (based on interviews' results).

What is the final goal of advocacy? To change the system? To motivate civil society? Campaigns on suicides, campaigns against taxes, campaigns on traffic accidents were scheduled to mainly motivate the society, to draw the attention to the social problem and to make the society the agent of change. For example, the latter campaign (on traffic accidents) had a number of elements (e.g. drunk driving, speeding up, buckling up) and made an effect in society and motivated it to pay special attention to the level of safety on the road.

In expert's view, there is lack of will from the side of civil society to implement advocacy. On individual level people in Lithuania may decide to move to another country rather than changing the situation their own country - Lithuania.

#### **Level of advocacy implementation in Lithuania**

Lithuania used to be very vocal in Eastern partnership, but no examples of international advocacy (advocacy on international level) were found during interviews with experts. Local advocacy is considered more typical for Lithuania. According to Mr. Florian Irminger, 'Lithuanian advocacy targets are mainly domestic' and not international.

There is a consolidated approach in politics of Lithuania that promote interests and positions. This makes national advocacy minor (and often unnecessary). Availability of this approach contributes to more effective policy advocacy and policy implementation. Events organised by ethnic minorities, gender and LGBT organisations, are visible and sound at the national level. In the latest years, NGOs registered in Lithuania, faced the problem of taxation in case they provide services to individuals outside Lithuania (e.g. Belorussian organisations registered in Lithuania and providing services to Belorussian citizens). Representatives of NGOs actively advocate for promotion of legislation that may help to turn Lithuania into donor country by eliminating taxation of international technical aid.

In non-free Belarus in contrary to Lithuania, the bottom-up pressure is non-existent, it is almost illegal to advocate as there is no freedom of assembly or association). Speaking of advocacy in Belarus, international advocacy is more effective (top-down approach) vs national

advocacy (bottom-up approach). The majority of advocacy targets in Belarus are outside the country. In opinion of Florian Irminger, it is 'a particularity of very oppressive regimes is that the international advocacy becomes top-down rather than from the grass roots'.

As commented by Mr. Florian Irminger, in consolidated democracy, society has the opportunity to have the open debate on any changes in the national system. People do not have to go on strikes, take part in the demonstrations, because their view is taken into account without obstacles from the side of the state, so there is no special need for national advocacy.

#### **Conclusions**

Based on the information obtained within expert interviews, the article analyzes characteristics of advocacy in democratic and 'free' Lithuania: massiveness, focus on interests/ rights/ values, purpose, targets and agents, level of advocacy implementation.

The following conclusions can be drawn:

1) Advocacy in Lithuania is neither massive nor aggressive. Under conditions of pluralistic and democratic society, different interests are put on the agenda and the society takes part in decision making process, so it does not have to protect its interests massively.

2) Advocacy in Lithuania as it was reported during interviews, is mainly interests-based, however in some cases interests are interpreted as values. Protection of interests is politicized in Lithuania by ethnical minorities groups.

3) Agents of advocacy in Lithuania are many. Under conditions of consolidated democracy, they do not need to create broader alliances with other groups, so advocacy is often represented by single group of stakeholders. As advocacy targets, interviewees defined legal and social environment, authorities and civil society. The latter target is needed when the goal of advocacy is to make civil society the agent of change.

4) Unlike in authoritarian or transitioning regimes, advocacy in Lithuania is not aimed at changing the regime or policy of the state. As it was shown in interviews, attempts of ethnical groups to change the policy, are rather masking some inefficiency of political parties they belong to. Often advocacy aims at changing the attitude of society on the needs and interests.

5) The consolidated approach that exists in Lithuanian politics makes national advocacy

unnecessary and non-relevant. Advocacy campaigns are implemented at the local level and mainly concern narrow local issues. Within interviews, experts did not report any cases of international advocacy which shows that the majority of advocacy targets are domestic, and not international.

#### BIBLIOGRAPHY

1. Бацюкова С. Характеристика адвокації в умовах сучасної Білорусі. Результати експертних інтерв'ю /Світлана Бацюкова // Вісник Львівського університету. Серія філософсько-політологічні студії. – 2017. – Вип.11. – С.111-116.
2. Report by Freedom House. Freedom in the World 2017. Lithuania profile [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/2017/lithuanian>
3. Report by Freedom House. Nations in Transit 2016. Lithuania [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/lithuania](http://freedomhouse.org/report/nations-transit/2016/lithuania)
4. Description of the project «Let's Do It» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.letsdoitworld.org/country/lithuania/>
5. Протест у правительства Литвы. Что будет со школами Вильнюсского края? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ru.delfi.lt/news/live/protest-u-pravitelstva-litvy-cto-budet-so-shkolami-vilnyusskogo-kraya.d?id=68125716>
6. Description of the project «Baltosios pirštines» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ismus.nl/wp-content/uploads/2012/04/White-Gloves-Proposal.pdf>.
7. Jenkins-Smith, Hank. The Advocacy Coalition Framework: an Assessment. Theories of the Policy Process / Hank Jenkins-Smith. – Boulder, CO: Westview Press, 1999. – P.117-68.

УДК 321.013:342.553 (438)

**Бровко О.В.**

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

#### СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ПОЛЬЩІ: ОЦІНКА ЕКСПЕРТІВ (Частина 2)

*Розглянуто сучасний стан місцевого самоврядування Польщі через 25 років після проведення гмінної реформи. Проаналізовано рівень автономності та самостійності місцевого самоврядування Польщі. Встановлено, як і в якій мірі відбувається фінансування адміністративно-територіальних одиниць місцевого самоврядування Польщі. Визначені основні форми громадської участі на локальному рівні в Польщі. Дано відповідь на питання, чи потребує місцеве самоврядування Польщі подальших змін? Дослідження проведено на основі глибинних інтерв'ю з провідними польськими експертами у сфері місцевого самоврядування.*

**Ключові слова:** *місцеве самоврядування, Польща, адміністративно- територіальний устрій, гміна, повіт, воєводство, незалежність територіальних одиниць, громадська участь, фінансування місцевого самоврядування, зміни в місцевому самоврядуванні.*

Бровко О.В

## СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ПОЛЬШЕ: ОЦЕНКА ЭКСПЕРТОВ (Часть 2)

*Рассмотрено современное состояние местного самоуправления Польши через 25 лет после проведения гминой реформы. Проанализирован уровень автономности и самостоятельности местного самоуправления Польши. Установлено, как и в какой мере осуществляется финансирование административно-территориальных единиц местного самоуправления Польши. Определены основные формы общественного участия на локальном уровне в Польше. Дан ответ на вопрос, нуждается ли местное самоуправление Польши в дальнейших изменениях? Исследование проведено на основе глубинных интервью с ведущими польскими экспертами в сфере местного самоуправления.*

**Ключевые слова:** *местное самоуправление, Польша, административно – территориальное устройство, гмина, повит, воеводство, независимость территориальных единиц, общественное участие, финансирование местного самоуправления, изменения в местном самоуправлении.*

Brovko O.

## THE MODERN TENDENCIES AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN POLAND: ESTIMATION OF EXPERTS (PART 2)

*The article reviewed the current state of local self-government in Poland after 25 years of gmina reform. The level of autonomy and independence of local self-government in Poland was analysed. It was established how and in what measure funding of administrative - territorial units of local government in Poland is done. The main forms of public participation in the local level in Poland were determined. The answer to the question, if the local self-government needs the further changes in Poland was given. The study was carried out through in-depth interviews with leading Polish experts in local self-government.*

**Keywords:** *local self-government, Poland, administrative-territorial system, gmina, povit, voivodeship, independence of territorial units, public participation, funding of local self-government, changes in local self-government.*

Польща після повалення комуністичної системи обрала модель Західної демократії і старалася перенести на свій ґрунт такі перевірені зразки демократичних інститутів, як права людини і громадянина, політичний плюралізм, вільні вибори та місцеве самоврядування. Саме відродження місцевого самоврядування справедливо вважається одним із найбільших здобутків демократичної трансформації. За умов, коли зовнішня політика України спрямована на євроінтеграцію, існує нагальна потреба вивчення сучасного стану та перспектив розвитку місцевого самоврядування демократичних країн, зокрема Польщі, з метою конструктивного впровадження цього досвіду в сфері оптимізації адміністративно-територіального устрою і розбудови системи місцевого самоврядування в Україні.

Проблемам сучасного стану та перспективам розвитку місцевого самоврядування в Польщі у вітчизняній літературі було присвячено чимало робіт науковців. На особливу увагу заслуговують праці М.В. Баглай,

Л.Д. Воеводіна, А.З. Георгіци, Д.Л. Златопольськи, І.П. Ільїнський, А.Х. Махненко, Б.А. Страшун та інші, у яких піднімаються питання сучасного стану місцевого самоврядування, фінансування адміністративно-територіальних одиниць, громадської участі в місцевому самоврядуванні в Польщі тощо. Перелічені дослідження, як правило, проводились на основі аналізу наукової літератури вітчизняних і зарубіжних науковців та нормативно-правової бази, але без урахування експертної точки зору. Щоб заповнити цю прогалину та зібрати експертні судження з приводу окремих аспектів розвитку місцевого самоврядування в Польщі та перспектив впровадження польського досвіду в Україні, під час стажування у Польському Сеймі у межах програми «Міжнародних парламентських стажувань» з 11 квітня по 8 липня 2016 р. нами були проведені глибинні інтерв'ю з провідними польськими експертами у сфері місцевого самоврядування – польськими вченими, депутатами Сейму – представниками Комісії

місцевого самоврядування та регіональної політики, представниками місцевого самоврядування Польщі, а саме бурмістрами, старостою та секретарем ради гміни<sup>1</sup>. Ця стаття є другою в серії публікацій за результатами проведеного дослідження, присвячених адміністративно-територіальній реформі, сучасним тенденціям розвитку місцевого самоврядування в Польщі та можливостям впровадження досвіду Польщі в Україні.

У цій роботі представлений аналіз експертних оцінок сучасних тенденцій і перспектив розвитку місцевого самоврядування в Польщі. Стаття побудована на основі аналізу таких наступних питань, що обговорювались під час глибинних інтерв'ю:

1. Сучасний стан розвитку місцевого самоврядування в Польщі та ефективність функціонування його трирівневої структури.
2. Рівень автономності та самостійності місцевого самоврядування в Польщі.
3. Чи мають адміністративно-територіальні одиниці Польщі достатньо ресурсів для виконання своїх повноважень? Якщо ні, то як це можна змінити?
4. Які форми участі громадян в прийнятті рішень на місцевому рівні є розповсюдженими? Чи на достатньому рівні забезпечена участь громадян в прийнятті рішень на місцевому рівні?
5. Чи потребує місцеве самоврядування Польщі подальших змін?

Ці питання важливо дослідити для того, щоб оцінити ефективність функціонування місцевого самоврядування Польщі

---

<sup>1</sup>Яцек Войніцький – професор Варшавського Університету, доктор наук, експерт у сфері функціонування державного управління в Польщі та інших державах Європи.

Лех Яньчук – професор Люблінського Католицького Університету Яна Павла II, доктор наук, експерт у сфері місцевого самоврядування.

Анджей Мацієвський – депутат Сейму РП, голова комісії місцевого самоврядування та регіональної політики.

Анна Квечень – депутат Сейму РП, член комісії місцевого самоврядування та регіональної політики, голова сталої підкомісії з питань устрою місцевого самоврядування.

Малгожата Голінська – депутат Сейму РП, член комісії місцевого самоврядування та регіональної політики

Стефан Стшалковський – депутат Сейму РП.

Кшиштоф Ліс – староста Щецинського повіту.

Павел Міколасєвський – бурмістр гміни Білий Бір.

Рената Петкевич – Хмельовська – бурмістр гміни Борне-Суліново.

Ярослав Черв – секретар гміни Госцерадув.

та можливість впровадження польського досвіду в Україні.

### **Структура місцевого самоврядування в Польщі та її ефективність**

Місцеве самоврядування Польщі функціонує на трьох рівнях: гміни, повіти та воєводства.

Гміна виконує завдання, спрямовані на задоволення колективних потреб спільноти, зокрема:

- технічна інфраструктура муніципалітету (гмінні дороги, освітлення вулиць, водопостачання тощо);
- соціальна інфраструктура (освіта, культура, охорона здоров'я тощо);
- порядок і громадська безпека, у тому числі (наприклад, організація дорожнього руху);
- екологія (наприклад, захист навколишнього середовища).

Гміна має статус юридичної особи і виконує публічні завдання від свого імені і під свою відповідальність. Окрім власних завдань, гміна виконує також завдання, делеговані урядом. Ці завдання гміна виконує не самостійно, а через урядову адміністрації і від її імені.

Повіт виконує публічні завдання понадгмінного характеру, а саме:

- соціальної інфраструктури (наприклад, державна освіта, охорона здоров'я);
- технічна інфраструктура (наприклад, транспорт і дороги загального користування);
- порядок і громадської безпеки (наприклад, захист від повеней)
- екологічні (наприклад, геодезія, картографія) [1].

Повіт виконує громадські завдання від свого імені і під свою відповідальність, має своє майно та статус юридичної особи.

Воєводське самоврядування виконує завдання регіонального масштабу. Воєводство виконує громадські завдання від свого імені і самостійно під свою відповідальність, має власність та статус юридичної особи.

Експерти оцінили сучасний стан місцевого самоврядування Польщі та вказали на його сильні та слабкі сторони. Так, професор Яцек Войніцький зазначає, що після 25 років проведення гмінної реформи можна дати оцінку змінам, що відбулися в місцевому самоврядуванні Польщі. І тут можна побачити, як позитив (зростання рівня активності громадян, модернізації гмін тощо), так і негатив (довготривала влада певних еліт в гмінах і повітах, багатокандидійність тощо). Трирівневий поділ місцевого самоврядування Польщі є природним,

враховуючи той факт, що самоврядною реформою було повернуто ті рівні, що існували до 1975 року, й держави з подібними кількістю населення та площею, такі як Іспанія, Італія, Франція, Англія чи Німеччина мають три рівні місцевого самоврядування. Але в наш час, в добу технічного прогресу багато справ стає можливим вирішити online або через електронну пошту і не потрібно особисто відвідувати адміністрації. В результаті територіальні одиниці можуть ставати більшими, і в подальшому, можливо було б добре замінити трирівневий поділ на дворівневий, але неможна однозначно стверджувати, що саме повіт потрібно ліквідувати [2].

Депутат Сейму РП Анджей Мацієвський, вважає, що самоврядуванню Польщі бракує впевненості в тому, що найближчі 25 років, а краще найближчі 100 років, його структура залишиться незмінною, не буде нової виборчої системи. На його думку, має бути утворений такий катехізис, Біблія місцевого самоврядування, де був би список у рамках суспільного договору, список залізних засад, на що повинно спиратися місцеве самоврядування, для того щоб не було такої ситуації, що через чотири роки прийде нова влада і скаже, що потрібно скасувати повіти або збільшити кількість воєводств. «Потрібно домовитись, щоб даний територіальний поділ залишився незмінним на найближчі сто років, як, наприклад, у США, де тривалий час територіальний поділ є незмінним. Сьогодні в Польщі тривають багато дискусій, чи є потреба в такій територіальній одиниці, як повіт? Я відповідаю, що трирівневий поділ Польщі вдалий і повіт має функціонувати. Просто треба правильно розділити завдання та фінанси між територіальними одиницями. Самоврядування мусить мати впевненість і стабільність та бути передбачуваним і то є найважливіше» [2].

Секретар ради гміни Госцерадув Ярослав Черв відзначив ефективність функціонування місцевого самоврядування Польщі, але разом із тим вказав на певні помилки та проблеми, зокрема експерт звернув увагу на те, що до кандидатів на виконавчі посади в місцевому самоврядуванні немає вимог відносно їх кваліфікації і теоретично може бути обрана особа, яка немає ніякого поняття про управління [2].

На думку професора Леха Яньчука, в Польщі найслабшою ланкою в структурі місцевого самоврядування є повіти, тому що вони не мають фінансової незалежності [2].

Також бурмістр Борне-Суліново Рената Петкевич-Хмельовська вказує на проблему функціонування повітів, вказуючи, що бувають випадки, коли пересікаються компетенції гміни і повіту [2].

Отже, всі експерти відзначили високий рівень розвитку місцевого самоврядування Польщі. Ними були також вказані деякі недоліки в його функціонуванні: багатокаденційність, довготривала влада певних еліт в гмінах і повітах, відсутність вимог, щодо кваліфікації вуйта, бурмістра, президента міста, старости тощо. Щодо структури місцевого самоврядування, то можна стверджували, що трирівневий поділ, який є природним для Польщі, виходячи з того, що в результаті реформи були повернуті рівні, які існували до 1975р., є ефективним, але також існує думка, що в подальшому з розвитком технічного прогресу, можливо, було б достатньо і двох рівнів місцевого самоврядування. Частина експертів вказали на деякі недоліки у функціонуванні повітів.

#### **Рівень автономності та самостійності місцевого самоврядування в Польщі**

Важливою ознакою ефективного й самодостатнього місцевого самоврядування є високий рівень автономності та самостійності. Для реалізації своїх завдань органи місцевого самоврядування повинні мати достатній обсяг повноважень та впроваджений принцип субсидіарності, що надає можливість самостійно приймати рішення на локальному рівні.

Відповідно до законодавства республіки Польща місцеве самоврядування має такі атрибути самостійності:

- статус юридичної особи місцевого самоврядування;
- право власності і незалежне розпорядження власним майном;
- право на ухвалення власного бюджету і розпорядження своїми фінансовими ресурсами, а також брати кредити, позики, випуск облігацій і т.д. відповідно до Закону про державні фінанси;
- власна адміністрація;
- право на встановлення способу реалізації своїх завдань;
- право на встановлення організації управління, власних підприємств і інших власних одиниць.

Незалежність місцевого самоврядування гарантується Конституцією та іншими законами. Місцеве самоврядування підлягає судовому захисту (ст. 2 закону про місцеве самоврядування гміни, ст. 2 про місцеве

самоврядування повіту і стаття 6 про місцеве самоврядування воєводства). Орган місцевого самоврядування має право оскаржувати в судовому порядку всі дії, які порушують його незалежність [3].

Всі респонденти у своїх відповідях підкреслили велику ступінь незалежності місцевого самоврядування Польщі:

Депутат Анджей Мацієвський стверджує, що незалежність не означає автономність, не означає відірваність, а означає відповідальність. «Кожна гміна, воєводство і повіт є інтегральною частиною держави, якою керує відповідальна влада в інтересах громадян. Для виконання керівництва потрібні свідомі громадяни і лідери місцевого самоврядування» [2].

Бурмістр Білого Бору Павел Миколаєвський, підкреслює високий рівень самостійності органів місцевого самоврядування: «Я вважаю, що незалежність дуже велика, особливо завдяки тому, що вуйти, бурмістри і президенти міст обираються одноособово і беруть на себе всю відповідальність на час каденції, на яку їм надається мандат, і та незалежність обмежується тільки виключно завданнями від держави» [2].

Депутат Сейму РП Малгожата Голінська вважає самостійність органів місцевого самоврядування Польщі достатньою «На мою думку, більшої незалежності і не потрібно надавати, тим більше після зміни закону про пряме обрання вуйта, президента і бурмістра, котрий дав абсолютну владу в руки, конкретно, виконавчій владі, в результаті багато повноважень отримала одна особа, знизилася роль ради» [2].

На думку професора Яцека Войніцького, автономія місцевого самоврядування в польському праві окреслена в декількох аспектах. Автономія правнича, в рамках якої можна сказати, що рівень автономності забезпечений конституційно і законно. Автономія функціональна, тобто поділ на завдання і доручення. Завдання для місцевого самоврядування Польщі випливають із законів, а доручення дає держава.

Він вважає, що найбільше питань викликає фінансова автономія, адже в законі зазначається, що поділ завдань повинен бути пропорційний до бюджетних доходів, але представники місцевого самоврядування часто скаржаться, що передусім за останні роки було багато нових завдань пов'язаних з освітою, соціальних завдань, на які вони не отримували кошти. Науковець зазначає, що дохід місцевого самоврядування включає в себе власний дохід, який складає близько

50%, а решта коштів повинна надійти з різних трансферів з бюджету держави – дотацій, субвенцій. «Якщо подивитися на бюджет гміни та повіту, то найбільше йде коштів на освіту, охорону здоров'я, вони є найбільш дорогими завданнями, і частина коштів покривається з державної субвенції, але та субвенція надходить в недостатньому розмірі. Отже, фінансова автономія є найбільш недосконалою» [2].

Отже, експерти вказали, що місцеве самоврядування має високий ступінь незалежності, щоб виконувати власні завдання та доручення від держави, особливо після прийняття закону про прямі вибори вуйта, бурмістра, президента міста тощо. Але є думка, що прийняття цього закону привело до зниження ролі ради та надання одній особі занадто багато повноважень. Також було вказано на високий рівень правничої та функціональної автономії місцевого самоврядування Польщі й на недосконалість фінансової автономії.

#### **Фінансове забезпечення адміністративно-територіальних одиниць**

З відродженням місцевого самоврядування в Польщі були прийняті важливі зміни щодо фінансування адміністративно-територіальних одиниць, в яких реалізувались базові засади Європейської Хартії місцевого самоврядування. Передусім то було впровадження засад субсидіарності, тобто права локальних спільнот на володіння власними засобами, достатніми для виконання своїх повноважень, засад адекватності, тобто регулювання кількості ресурсів, потрібних одиницям місцевого самоврядування для виконання своїх повноважень, а також податкова автономія.

Відбулась децентралізація публічних фінансів Польщі, що полягала передусім в :

1) забезпеченні одиницям місцевого самоврядування участі в публічних доходах відповідно до призначених їм завдань, тобто володіння через ті одиниці реальними доходами, що покривають видатки пов'язаних з реалізацією нових завдань;

2) забезпеченні одиницям місцевого самоврядування свободи в кількості податкових ставок і місцевих оплат;

3) забезпеченні відповідного рівня власних податків з одночасним обмеженням зовнішніх фінансових коштів таких дотації з державного бюджету [4, s.35].

Всі опитувані вказали на важливість питання фінансового забезпечення локальних одиниць:

Бурмістр Білого Бору Павел Николаєвський стверджує, що завдяки реформі органи місцевого самоврядування здобули можливість самі вирішувати свої фінансові питання. Саме через прямі вибори вони беруть на себе відповідальність і мають можливість господарювати, творити політику в самоврядуванні та створювати стратегію розвитку своїх територіальних одиниць місцевого самоврядування, спираючись на наявні кошти. На його думку, дуже важливою є передача різного роду субвенцій, частини податків до самоврядувань, що за відповідного управління насправді працює. Також він вважає, що великою мірою фінансовий стан місцевого самоврядування залежить від локальної активності суспільства і тому потрібно переконувати людей, щоб співпрацювали з місцевим самоврядуванням і брали на себе відповідальність [2].

Депутат Анджей Мацієвський звертає увагу на те, що місцевому самоврядуванню не вистачає коштів і потрібно розуміти, що недостатня забезпеченість ресурсами одиниць місцевого самоврядування є проблемою політичних реалій держави. Він наголошує, що все залежить від стану бюджету країни. Сьогодні Польщі важко зібрати достатньо коштів і для бюджету держави і для місцевого самоврядування [2].

Професор Яцек Войніцький вказує, що власні кошти гмін складають 45-50%. Разом із тим, стверджує експерт, «є деякі багаті гміни, як, наприклад, гміна коло Бельхатова, де є найбільша електростанція, і гміни біля моря, які мають вигідне розташування для туристичного бізнесу, але є багато гмін, які ледве зводять кінці з кінцями, оскільки завдань потрібно виконувати багато, а коштів не вистачає». Також науковець підкреслює, що «власні кошти місцевого самоврядування, то половина доходів, а іншу половину треба десь шукати і найголовніше тут – це збільшення доходів з загальнодержавних податків, господарча діяльність, але з іншого боку, місцеве самоврядування не є фірмою та має надавати послуги, а не заробляти, і той дефіцит в фінансуванні місцевого самоврядування заповнювали кошти ЄС, але з 2020 року Польща вже не буде їх отримувати, тобто кошти з ЄС були лише тимчасовою пільгою. А для вирішення проблем з фінансуванням потрібний більш системний підхід» [2].

Депутат Сейму РП Анна Квечень також вказує на недостатнє фінансування одиниць місцевого самоврядування та на їхнє значне

розшарування. Вона констатує, що багаті міста мають значно вищі доходи, ніж бідні міста, та кошти з ЄС вплинули ще більше на розшарування одиниць місцевого самоврядування. «Щоб отримати фінанси ЄС, має бути власний внесок від самої самоврядної одиниці. В результаті, багатим гмінам легше знайти гроші на власний внесок, і вони можуть отримати гроші ЄС на декілька проектів, а бідній гміні важко знайти гроші, хоча би на один проект, і ті бідні стають щораз бідніші, а ті багаті – щораз багатші» [2].

На думку бурмістра Борно Суліново Ренати Петкевич Хмельвської: фінансування місцевого самоврядування залежить від законів, від тих, хто приймає рішення, від тих, кого вибирають до Сейму. «До самоврядування делегуються завдання, які виконуємо іменем скарбу держави, на які нам не вистачає коштів, а ще ми маємо свої власні завдання, на які також потрібні фінанси. Я думаю, що ця проблема має бути вирішена і логічно прорахована» [2].

Отже, завдяки децентралізації публічних фінансів територіальні одиниці місцевого самоврядування Польщі отримали можливість, спираючись на власні фінанси, господарювати та створювати стратегію розвитку свого регіону. Всі експерти вважають, що органам місцевого самоврядування недостатньо коштів для виконання своїх повноважень, і потрібні якісь зміни в питанні фінансової політики. Одні вважають, що це пов'язано з політичною дійсністю держави, а на думку інших, фінансування та фінансова система залежить від обраної влади. Респондентами було зазначено, що брак коштів у місцевому самоврядуванні заповнювали та заповнюють гроші ЄС, але з 2020 р. Польща вже не буде їх отримувати і потрібний більш системний підхід у вирішенні цього питання. Також було зазначено, що кошти ЄС певною мірою вплинули на збільшення розшарування у фінансуванні одиниць місцевого самоврядування.

#### **Участь громадян у прийнятті рішень на місцевому рівні**

Право участі в керуванні публічними справами є істотним елементом системи прав людини. Належить воно до категорії політичних прав і свобод і було затверджено в багатьох міжнародних нормативно-правових актах, а також прийнято в Польщі відповідно до Європейської хартії місцевого самоврядування. Модель місцевої демократії у Польщі з самого початку надала



далекосяжні розширення прав і можливостей місцевих громад. Введені широкі можливості прийняття рішень місцевими жителями безпосередньо на референдумі, а також відкликання представницького органу місцевого самоврядування. У результаті чого жителі виступають у ролі кінцевої інстанції на локальному рівні [5].

Опитувані вказали на забезпечення належного рівня участі громадян на місцевому рівні в Польщі, адже політична участь громадян при цьому є необхідною умовою демократичних трансформацій.

Бурмістр Білого Бору Павел Міколаєвський вважає, що повноваження громадян Польщі дуже широкі, адже фактично в кожній стратегічний документ мешканці можуть ввести свої поправки, а вже адміністрація може прийняти ті поправки чи ні. Також мешканці можуть подати позов до відізвавчого колегіуму та звернутися до воєводського адміністративного суду. На його думку, громадська участь у прийнятті рішень є дуже високою. «Немає зараз рішень, які б не були оприлюднені чи оголошені, які б не були розміщені в інтернеті. Кожен мешканець має право прийти до своєї адміністрації і отримати відповідь на кожне запитання. Якщо мешканець хоче знати, куди та скільки разів бурмістр поїхав у відрядження, і скільки це коштувало, то він отримає таку відповідь. Абсолютно змінився підхід мешканців до чиновників, раніше чиновник був по інший бік барикад, натомість зараз громадянин має право брати участь у кожній процедурі місцевого самоврядування. Наприклад, всі засідання ради гміни відкриті, кожен має право брати в них участь, також у нас є громадська трибуна, і громадяни можуть виступити там у справі, що їх турбує. Є багато можливостей такої участі» [2].

Професор Яцек Войніцький, відзначає, що основними формами участі громадян є вибори та референдум. Польське право передбачає місцевий референдум у гмінах, повітах і воєводствах і від 1992 р. відбулося понад 300 таких референдумів. Референдуми з різних причин: відкликання ради, якщо мешканці вважали, що рада неефективна і шкодить їм, відкликання вуйта, будівництва автостради через гміну, побудова сміттєпереробного заводу; також через референдум існує можливість введення додаткового податку, тобто можливість самооподаткування на публічні цілі, і були такі референдуми. Він зазначає, що тільки

частина їх були ефективною, оскільки референдум визнаний таким, що відбувся за умови явки виборців у 30%, і багато референдумів не відбулися через низьку явку. «Були референдуми, в яких брали участь 48-50% виборців, а були й такі, де брали участь лише 1-2% виборців» [2].

Найважливішими змінами в участі громадян науковець вважає впровадження на локальному рівні партисипаторних бюджетів, тобто виділяється певна квота бюджету 1-2% на реалізацію проектів мешканців. Заяви на проекти надсилаються до адміністрації, і комісія оцінює і вибирає ті заяви. «Вже кілька років партисипаторні бюджети в Польщі дуже популярні, та наша країна тільки цьому вчиться, частина проектів є непотрібною, частина відхиляється адміністрацією місцевого самоврядування. Але саме партисипаторні бюджети є шансом збільшити участь мешканців у прийнятті рішень на місцевому рівні» [2].

На думку депутата Сейму РП Анджея Мацієвського, найбільш поширеною формою громадської участі в Польщі є вибори. Тому що насправді кожен повнолітній громадянин може бути місцевим депутатом і взяти участь у виборах. Також він підкреслює важливість розширення участі громадян через впровадження партисипаторних (громадських) бюджетів. «Дуже важливо, що безпосередньо від рішення громадян залежить чи підуть гроші на тротуар, чи на нову дорогу, чи на стадіон, чи на якісь нові інвестиції. Говорячи інакше, партисипаторний (громадський) бюджет є важливим елементом прямої демократії [2].

Бурмістр Борно-Суліново Рената Петкевич-Хмельвська вказує, що в Польщі найбільш поширеними формами прямої участі є суспільні консультації та анкетування. Найбільш значимим вона вважає локальні референдуми, але потрібно допрацювати закони щодо нього, оскільки дуже часто вони є неефективними. «Ми загалом підтримуємо суспільні консультації, сільські зібрання, зустрічі з мешканцями і анкетування. Існує також такий інструмент, як рада сеньйорів – допоміжний орган, але він виникає з суспільних потреб, із бажання співпраці з місцевим самоврядуванням. Існують такі неурядові організації, з позицією яких повинна рахуватися влада, туристичні організації [2].

На думку депутата Сейму РП Анни Квечень, зараз є дуже високою участь громадян через третій сектор, тобто товариства, неурядові організації. Вони

великою мірою теж беруть участь у творенні локальної політики. Польське суспільство стає щораз більше громадянським [2].

Таким чином, експерти відзначили високий рівень участі громадян на локальному рівні. На думку опитуваних, найбільш поширеними формами участі на місцевому рівні є вибори, референдум, суспільні консультації та анкетування. Майже всі опитані зазначили неефективність місцевих референдумів через низьку участь громадян та вказали на необхідність доопрацювання закону щодо його проведення. Також звернули увагу на високу участь громадян у локальній політиці через третій сектор, тобто товариства, неурядові організації. Було підкреслено велике значення впровадження в Польщі партисипаторних бюджетів, завдяки яким є можливість розширення участі громадян у прийнятті рішень щодо розподілу коштів бюджету своєї адміністративно-територіальної одиниці.

#### **Подальші зміни у місцевому самоврядуванні Польщі**

У цьому році минає 26 років з відродження місцевого самоврядування в Польщі. Воно стало значним елементом демократичних змін, ініційованих в 80 і 90 роках ХХ століття. Після цього періоду наступило їх укорінення в суспільно-правовому ладі Польщі. З великої кількості спостережень виникає потреба модернізації структури й функціонування самоврядних інституцій [6].

Опитані вказали на необхідність подальшого вдосконалення системи місцевого самоврядування Польщі. Депутат Сейму РП Анджей Мацієвський вважає, що місцеве самоврядування Польщі весь час змінюється, еволюціонує, оскільки не може діяти у відриві від загальнодержавної і загальноєвропейської реальності. «Думай локально, але роби глобально. Громадянам необхідно усвідомити, що те, що відбувається на їх малій батьківщині, якою є гміна, не відірване від воеводської повітової, державної, європейської, світової реальності» [2].

На думку бурмістра Білого Бору Павела Миколаєвського, місцеве самоврядування Польщі потребує подальших змін, адже минуло 25 років після проведення гмінної реформи, і Польща є молодого демократією порівняно з країнами Західної Європи. «Фактично ці 25 років Польща набувала зовсім новий досвід. В наш час дуже змінюється ситуація регіонів на рівні макроевропейському, ну, і власне світовому.

Я вважаю, що через певний час мусимо робити якісь корективи тієї системи, в якій ми живемо» [2].

Секретар ради гміни Госцерадув Ярослав Черв наголошує на необхідності змін фінансування, передусім повітів та зміни концепції органів місцевого самоврядування [2].

Професор Яцек Войніцький вважає, що необхідно ввести певні зміни у функціонування місцевого самоврядування Польщі, зокрема найважливішими є підвищення участі в приватно-публічному партнерстві та обмеження каденційності представників місцевого самоврядування [2].

У всіх відповідях на це питання пролунала впевненість, що місцеве самоврядування Польщі вже сформоване і радикальних змін не потребує, воно тільки еволюціонує в зв'язку зі змінами в державі, Європі, світі. На думку опитаних, реформа місцевого самоврядування Польщі була однією з найкращих, проте з плином часу постали нові проблеми, які потребують вирішення. Експерти вказали на необхідність вирішення таких питань, як збільшення фінансування органів місцевого самоврядування, обмеження каденційності, представників місцевого самоврядування розвиток публічно-приватного партнерства, сприяння збільшенню участі громадян, зокрема за допомогою впровадження партисипаторних бюджетів.

**Висновки.** Отже, за результатами дослідження було виявлено, що місцеве самоврядування в Польщі загалом сформоване, ефективно функціонує, хоча існують і певні недоліки, зокрема: багатокаденційність, довготривала влада певних еліт в гмінах і повітах, відсутність вимог, щодо кваліфікації вуйта, бурмістра, президента старости, тощо. Адміністративно-територіальна структура місцевого самоврядування Польщі є природною та в основному вдало функціонує на всіх рівнях, хоча існують деякі зауваження щодо функціонування повітів. Але з розвитком технічного прогресу в подальшому, можливо, достатньо буде і двох рівнів місцевого самоврядування, Місцеве самоврядування Польщі має високий ступінь незалежності та самостійності для виконання своїх завдань і доручень від держави. Якщо розглядати структуровано автономію одиниць місцевого самоврядування Польщі, то правнича та функціональна автономії знаходяться на високому рівні, а фінансова автономія є недосконалою. Самоврядні одиниці Польщі, завдяки децентралізації фінансів, отримали

можливість одноосібно приймати рішення щодо фінансових ресурсів та розвитку своєї інфраструктури. Суттєвою проблемою, яка потребує вирішення, є недостатнє фінансування територіальних одиниць місцевого самоврядування. Існує думка, що такий брак коштів виник через неправильний розподіл фінансів обраної влади, на противагу їй є також думка, що фінансування залежить від стану поточних справ в державі і наразі неможливо виділити необхідне фінансування адміністративно-територіальним одиницям. Прогалину в фінансуванні місцевого самоврядування Польщі заповнювали та заповнюють гроші ЄС, але з 2020р. Польща їх більше отримувати не буде і потрібно буде знаходити нові джерела фінансування, зокрема сприяти розвитку публічно-приватного партнерства. На місцевому рівні Польщі є достатньо можливостей для політичної участі громадян. Серед найбільш поширених є вибори, референдуми, суспільні консультації та анкетування. Суттєвим недоліком є неефективність референдумів через низький рівень участі. Потрібно зрозуміти, чому громадянам не цікаві питання, що виносяться на референдум, чи тому що вони не вірять в те, що можна щось змінити, чи вони всім задоволені і нічого змінювати не потрібно. Дуже велике значення має впровадження в Польщі партисипаторних бюджетів у контексті розширення участі громадян у роботі місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування Польщі постійно розвивається і вдосконалюється, оскільки змінюється ситуація в Європі, в світі, також з часом виявляються деякі помилки, недоліки, які потрібно виправляти.

Таким чином, дослідивши сильні та слабкі сторони функціонування місцевого самоврядування в Польщі можна дійти висновку, що Україні за оптимізації адміністративно-територіального устрою і розбудови системи місцевого самоврядування, варто звернути увагу на такі елементи:

- трирівнева структура АТУ;
- децентралізація публічних фінансів;
- розширення громадської участі;
- автономність та самостійність місцевого самоврядування.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Czyż A. Samorząd terytorialny w państwach Grupy Wyszehradzkiej / Anna Czyż. – Dąbrowa Górnicza, 2010. – 295 s.
2. Глибинні інтерв'ю проведені у період квітень-червень 2016 року з провідними польськими експертами у сфері місцевого самоврядування – польськими вченими, депутатами Сейму – представниками Комісії місцевого самоврядування та регіональної політики, представниками місцевого самоврядування Польщі, а саме бурмістрами, старостою та секретарем ради гміни.
3. Dziobek-Romański J. Samorząd terytorialny w Polsce. Kształtowanie się i ustrój obecny / Jacek Dziobek-Romański. – Sandomirz: Amoryka, 2012. – 264 s.
4. Dolnicki B. Władza i finanse lokalne w Polsce i krajach ościennych. / B. Dolnicki, E. Ruśkowski. – Bydgoszcz-Białystok-Warszawa, 2007. – 370 s.
5. Kowalik J. Aktywność obywateli w samorządzie gminnym z perspektywy władz lokalnych [Електронний ресурс] / Janina Kowalik. – 2010. – Режим доступу до ресурсу: [http://annales.umcs.lublin.pl/tt\\_p.php?rok=2010&tom=17&sectio=K&numer\\_artykulu=06&zeszyt=1](http://annales.umcs.lublin.pl/tt_p.php?rok=2010&tom=17&sectio=K&numer_artykulu=06&zeszyt=1)
6. Itrich-Drabarek J. Samorząd terytorialny w Polsce – reforma czy kontynuacja? / Jolanta Itrich-Drabarek. – Warszawa: Dom Wydawniczy ELIPSA, 2015. – 254 s.

УДК 321:004

Комарова Т.Г.,  
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна  
Тихонова Л.А.  
Харківський національний університет радіоелектроніки

## ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЕМОКРАТИЧНОГО МЕТОДУ УПРАВЛІННЯ В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ

*Розглядаються проблеми електоральної та ліберальної демократії, політичного менеджменту і політичного управління в умовах інформатизації і глобалізації сучасного суспільства. Автори аналізують виклики демократичному методу управління суспільством, які існують в інформаційну епоху. Досліджується співвіднесеність керованості та стихійності у політиці на сучасному етапі та фактори розвитку, в яких вони виражаються.*

**Ключові слова:** інформаційне суспільство, політичний менеджмент, політичне управління, керованість, стихійність.

Комарова Т.Г., Тихонова Л.А.

## ТРАНСФОРМАЦИИ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО МЕТОДА УПРАВЛЕНИЯ В ИНФОРМАЦИОННУЮ ЭПОХУ

*Рассматриваются проблемы электоральной и либеральной демократии, политического менеджмента и политического управления в условиях информатизации и глобализации современного общества. Авторы анализируют вызовы демократическому методу управления обществом, которые существуют в информационную эпоху. Исследуется соотносимость управляемости и стихийности в политике на современном этапе и факторы развития, в которых они выражаются.*

**Ключевые слова:** информационное общество, политический менеджмент, политическое управление, управляемость, стихийность.

Komarova T., Tihonova L.

## MANAGEABILITY AND SPONTANEITY AS PROBLEMS OF DEVELOPMENT OF DEMOCRACY IN CONDITIONS OF INFORMATION SOCIETY

*Problems of electoral and liberal democracy and political management in conditions of informatization and globalization of modern society are considered in this article. Authors analyze challenges to democratic method of society management that exists in the information epoch. They investigate how manageability and spontaneity in politics at the present stage are correlated, in what new factors of development they are expressed.*

**Keywords:** information society, political management, manageability, spontaneity.

Останнім часом і в суспільних настроях і в політичній науці утвердилася думка, що демократія є найкращим суспільним ладом і піддавати сумніву її перемогу просто неможливо. Однак, дослідники феномена демократії поступово доходять висновку, що саме поняття демократії є багатограним різноманітним і почасти часом суперечливим. За час свого існування термін

«демократія» настільки розширив своє значення, що вимагає постійного уточнення свого змісту. Що ж розуміє сучасна наука під демократією?

Вважається, що найбільш вдале визначення сучасної демократії дав Й. Шумпетер. На його думку, «демократичний метод – це такий інституційний устрій для прийняття політичних рішень, у якому індивіди набувають владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців» [1, с. 247]. Тобто, на думку Шумпетера, головна ознака демократії – це вибори. Така демократія отримала назву «електоральної»,

і ми дуже часто, говорячи про демократію, маємо на увазі саме цю її ознаку – можливість періодично обирати владу шляхом вільних, прямих і таємних виборів.

Вибори шляхом таємного голосування як головна ознака демократії присутня практично у всіх її концепціях. З легкої руки Шумпетера, вибори стали вважатися єдиним об'єктивним критерієм демократії. Однак навіть з цим положенням зараз згодні не всі. А.В.Лукін у статті «Чи можлива інша демократія?» наполягає на тому, що «під визначення Й. Шумпетера ніяк не підходить та демократія, яка, власне, і дала нам це поняття, а саме, грецька, насамперед афінська демократія» [2, с. 11].

Той суспільний лад, який ми сьогодні називаємо демократією, у стародавніх греків іменувався аристократією або олігархією і виражав інтереси заможної меншини: шляхом голосування в Афінах заміщалося лише невелика кількість певних посад. Політичне керівництво у стародавніх греків обиралося методом жеребкування. І такий підхід зберігався досить довго і не тільки в Стародавній Греції. Принцип обрання за жеребом зберігається в деяких царинах державної діяльності до сих пір. Наприклад, під час складання колегії присяжних в суді, визначення черговості виступу в багатьох громадських і спортивних організаціях. Основна ідея такого вибору – зрівняти шанси всіх членів змагання, щоб виключити фактор особистої зацікавленості. Звичайно, відбір за жеребом не є панацеєю від усіх недоліків демократії, проте прихильників такого вибору стає все більше, і для цього є ряд причин.

Звичайно, демократія характеризується досить великим набором ознак, але вибори все одно стоять серед них на першому місці. Наприклад, американські політологи вважають, що держава може називатися електоральною демократією, якщо вона відповідає певним критеріям. До них відносять: багатопартійну політичну систему, загальне виборче право, регулярні і таємні вибори і широкий доступ громадськості до політичних партій. Однак слід пам'ятати, що електоральна демократія – це тільки процедура, тому і визначається найчастіше як «метод».

Поняття «ліберальна демократія» набагато ширше поняття електоральної демократії електоральної. Воно включає в себе достатню кількість громадянських свобод особистості. Британський дослідник Девід Лейн вважає, що «ліберальна демократія за визначенням включає в себе основні риси капіталістичного суспільства і, отже, виклю-

чає соціалістичні суспільства, що мають інші соціальні атрибути, зокрема, суспільну власність, рівність (обмежує свободу) і колективні права на збиток індивідуальним (обмеження конкуренції). У цьому контексті демократію як політичний інструментарій та найбільш придатну оболонку для капіталізму, а аж ніяк не засіб звільнення людини» [3, с. 129].

Розмова про ліберальну демократію не може залишити без уваги співвідношення влади і прав людини, адже лібералізм – це перш за все забезпечення широкого кола прав особистості. Основою ліберальної демократії є положення про те, що кожна людина від народження наділена правами, реалізація яких – мета існування цивілізації. Але справедливо зауважити, що таке розуміння цілей цивілізації було не завжди. Історія знає чимало прикладів негативного ставлення до природних прав з боку відомих дослідників і вчених. Наприклад, Ієремія Бентам (засновник утилітаризму) був противником абсолютизації природних прав людини, оскільки вони можуть зашкодити цілям суспільного розвитку і призвести до анархії. Доктор історичних наук В.А.Лукін теж дотримується думки, що ідея невідворотної реалізації природних прав людини, «що за певних умов відіграє позитивну роль, іноді може стати шкідливою і навіть небезпечною. Це відбувається, коли в жертву абстрактно зрозумілим природним правам приносяться всі інші міркування, наприклад, інтереси суспільства в цілому» [2, с.16].

І все-таки в сучасному суспільстві перемогло таке розуміння демократії, коли правильним вважається невід'ємне право більшості правити згідно зі своєю волею. Таке становище призвело до швидкого зростання взаємозалежності виборців і політиків. Виник новий тип політика, який дбає не про розв'язання нагальних проблем, а турбується лише про власний рейтинг і популярність серед населення.

Сучасна демократична теорія розглядає політику як соціальне явище, яке виникає з політичної боротьби, генерується із зіткнення різноманітних людських інтересів, і в результаті якого виникає певна конфігурація влади. Вважається, що політична боротьба становить саму сутність демократичних політичних режимів, а політичні суб'єкти повністю самостійні і самодіяльні. До недавнього часу політологія розглядала політичні процеси як саморегулюючі. Однак не можна не помічати, що політичні процеси

в сучасному суспільстві стають все більш складними, і не тільки у політиків виникає бажання цими процесами керувати. С.Н.Пшизова у статті «Чи можна управляти демократією?» однією з перших звернулася до проблеми співвідношення керованості і стихійності сучасних політичних процесів. Вона вважає, що ті чи інші спроби програмування демократичних процесів здаються стихійними, і це можна спостерігати практично скрізь [4]. У молодих демократіях пострадянського простору такі тенденції проявляються найбільш яскраво, майже радикально.

Проблеми функціонування демократії у сучасному інформатизованому і глобалізованому суспільстві стали найбільш актуальними у той період, коли почали масово трансформуватися авторитарні режими ХХ століття. Прагнення швидко «побудувати» демократичне суспільство стимулювало теоретичні і прикладні дослідження у сфері «прикладної політології». Сьогодні навіть у старих, усталених демократіях спостерігаються спроби управління демократичними процесами за допомогою політичних технологій. Вважається, що ці спроби носять локальний характер і стають приводом для прийняття серйозних політичних рішень. У країнах же з невеликим демократичним досвідом такі спроби намагаються не помічати. Очевидно, що виникає нова проблема сучасної демократії. З одного боку, ми свято віримо, що демократія – єдино можливий шлях розвитку сучасного суспільства. З іншого боку, очевидним є прагнення і можливості управління цією демократією з боку професійних політиків. У сучасних освітніх установах з'явилися навчальні курси, які навчають майбутніх фахівців політичного маркетингу, політичних комунікацій, зв'язків з громадськістю і т.д.

З другої половини ХХ ст. політичний менеджмент не лише міцно увійшов у наше життя, а й отримав свій подальший розвиток. У політичне життя сучасного суспільства увійшли такі політичні терміни: політичний менеджмент, політичний PR, політичний маркетинг. Вони покликані пояснити ті політичні реалії, які вже неможливо описати за допомогою традиційних політичних категорій. Сучасні дослідники ще тільки намагаються усвідомити і пояснити зміст цих понять. Іноді політичні терміни автоматично запозичуються з англійської мови, при цьому сутність термінів не завжди адекватна вітчизняному розумінню. Наприклад, тлумачення терміна «політичний

менеджмент» зараз не тільки є надто широким, а й досить суперечливим. Західні політологи звикли під «політичним менеджментом» розуміти певну сукупність прикладних навичок, якими професійно володіють політконсультанти. До таких навичок зазвичай відносять організацію виборчих кампаній, політичну рекламу, вивчення громадської думки. Вважається, що таке розуміння політичного менеджменту не передбачає втручання в управління всією політичною системою. Однак, у контексті вітчизняної політики, стає очевидним, що політичний менеджмент часто переходить саме в політичне управління, а здійснюють його не тільки політконсультанти, а й професійні політики.

Автор одного з перших підручників з політичного менеджменту Г.В.Пушкарьова вважає, що основною відмінністю менеджменту від управління в політичній сфері є не суб'єкт і не об'єкт впливу, а методи, за допомогою яких він здійснюється. Такими вона вважає ненасильницькі методи, за яких не використовуються статусні ресурси влади [5]. Тобто, політичний менеджмент тим і відрізняється від політичного управління, що його завдання можуть бути реалізовані без змін нормативного поля існуючої держави. У молодих пострадянських демократіях спостерігається якраз процес, який більше підходить під визначення політичного управління. І здійснюється він найчастіше від імені держави групою політичної еліти, яка контролює державні ресурси.

Слід зазначити, що проблема змішування політичного менеджменту і політичного управління є загальною і для усталених демократій і для новостворених. Дослідники проблем демократії вважають, що ймовірність використання державних ресурсів в інтересах певних правлячих груп існує навіть у найбільш ліберальних демократіях. Зараз вже ні для кого не є секретом, що після приходу до влади політики продовжують користуватися послугами політичних менеджерів.

Проблема співвідношення політичного і адміністративного рівнів управління обговорюється досить давно. За цей час уявлення про їх співвідношення і зв'язку дуже змінилися. Не змінилося тільки уявлення про те, що на рівні політики відбувається зіткнення інтересів і позицій, результат якого здебільшого заздалегідь невідомий і залежить від уподобань громадян. А на рівні адміністративної влади завжди повинні діяти і діють

професіонали, котрі розуміються на тонкощах управління державою.

Ще з кінця XIX ст. у світовій політичній науці ведуться дискусії про можливість залучення адміністративних працівників до процесу прийняття політичних рішень. Найчастіше увагу дослідників привертає вплив, спрямований від виконавчого рівня до рівня прийняття державних рішень. Вважається, що останніми роками саме такий вплив посилюється. Однак на часі політологи більше звертають увагу на зворотний процес – впровадження політичних діячів в структуру державної адміністрації. Це дозволяє їм отримати доступ до державних ресурсів і реалізувати приватні інтереси різних груп, що бажають контролювати політичний рівень влади.

Сучасні політологи відзначають, що класичне питання відділення політики від адміністрування має як мінімум дві сторони. По-перше, проблема розглядається з точки зору співвідношення процесу державного управління з процесом вироблення політики. По-друге, з точки зору впливу і патронажу по відношенню до державного апарату.

Деякі з політологів виявляють чіткий зв'язок між дієздатністю опозиційних партій і можливістю політизації держави саме в «нових демократіях». І тут дуже важливим є співвідношення правлячих структур і опозиції. Якщо в країні опозиція слабка, то це, як правило, призводить до ситуації, коли заздалегідь відомі переможці виборчих кампаній, і саме останні використовують державний апарат у своїх цілях. Якщо опозиція сильна, то вона здатна обмежити такі тенденції і перешкодити можновладцям нелегітимно використовувати державний апарат.

Найпотужнішими учасниками боротьби за контроль над державними ресурсами є політичні партії і групи інтересів. Їхньою метою у цьому випадку є не суспільні інтереси, а задоволення особливих інтересів політичних агентів. Такі агенти використовують громадські ресурси в особистих або групових цілях, а критерієм і гарантією отримання вигоди є не суспільні заслуги, а політична лояльність [6]. Слід зауважити, що дуже часто партії влади (правлячі партії) не можуть надати населенню скільки-небудь ясну політичну програму і ідеологічну платформу. Вони просто орієнтовані на захоплення державних посад [7]. Тобто відбувається підміна понять. Політики прагнуть до заняття державних посад не для того, щоб реалізувати свої політичні цілі, а,

навпаки, щоб, уже маючи реальну владу, нав'язати населенню такі цілі.

Цікавий у цьому контексті і взаємозв'язок між демократією та інформатизацією суспільства. Багато дослідників проблем демократії розглядають нові інформаційні технології як фактор радикальної політичної трансформації суспільства. На їхню думку, поширення і розвиток інформаційних технологій може призвести до виникнення принципово нового демократичного світу, населеного поінформованими, політично компетентними і такими, що мають можливість постійно виявляти свою політичну активність, громадянами. Такі громадяни не просто будуть залучені у простір демократії, але й зможуть приймати політичні рішення замість професійних політиків.

Але будь-який процес, що відбувається у суспільстві, є багатостороннім. І інформатизація не може бути винятком. Розглядаючи тільки позитивний вплив інформатизації на сучасну демократію, не помічаючи негативних сторін, ми ризикуємо через певний проміжок часу опинитися віч-на-віч з невідомим нам феноменом. Спочатку слід визначити, чи дійсно інформатизація суспільства веде до радикальної трансформації демократичної системи? Чи вона просто сприяє поліпшенню вже демократичних форм в умовах, що склалися? На нашу думку, інформатизація має як позитивні, так і негативні риси. І зараз акцент у дослідженні тих і інших перемістився в бік негативних. Позитивний бік інформатизації вже досить відомий, а негативний – поки що не отримав своєї об'єктивної оцінки.

Переконані прихильники інформатизації вважають, що завдяки новітнім інформаційним технологіям безпрецедентно підвищиться політична активність мас, залучення їх в суспільно-політичне життя і ступінь їх політичного впливу. Прихильники технологічного детермінізму вважають, що радикальні зміни у сфері масових комунікацій автоматично спричинять виникнення принципово нового політичного життя.

Інтернет дійсно багато в чому спрощує прояв політичної участі громадян, але не формує його. Дійсно, політичні ресурси мережі Інтернет потенційно відкриті для всіх, хто має доступ до неї, однак, швидше за все Інтернет не стільки поживавить пасивну частину суспільства, скільки посилить голоси вже активно залучених у політичне життя громадян.

По-перше, суто кількісне нарощування обсягу прийнятної для людського сприйнят-

тя інформації не є однозначно позитивною тенденцією. На зміну часів інформаційного дефіциту приходять час інформаційних перевантажень і надлишку, масштаби якого перевищують можливості її (інформації) застосування. По-друге, помилкою було б припускати, що зміцнення демократії і перетворення у суспільному житті можна досягти тільки за рахунок технічних змін у сфері комунікацій.

Основна проблема сучасної демократії полягає не в дефіциті механізмів політичної участі, а в розчаруванні громадян у самій політиці, в посиленні їх незадоволеності діяльністю політичних інститутів і падінні громадського інтересу до політичного процесу. Прихильники радикального інформаційного оновлення демократії стверджують, що завдяки інформаційним технологіям зростає консолідація суспільства. Однак реальний досвід соціального розвитку свідчить про те, що вдосконалення інформаційних технологій може породжувати тенденції його подальшої фрагментації. Виникнення і розвиток різних «мережових спільнот» веде до руйнування спільнот традиційних. А на зміну фрагментації, зумовленої географічною роз'єднаністю і руйнуванням традиційних форм соціальних контактів, приходять нова фрагментація, що пов'язана з роз'єднаністю осередків мережі і кристалізацією в ній вузьких спільнот людей.

Сьогоднішня інтернетизація веде не стільки до створення єдиного соціального простору, скільки до плюралізації цього простору, обертається його поляризацією і фрагментацією. Розширення індивідуальної свободи, збагачення людини новими можливостями реалізації його особистого вибору приходять у суперечність з інтересами консолідації та зміцнення цілісності суспільного організму.

Результатом створення численних віртуальних спільнот стає різке звуження кола проблем, що потрапляють в поле уваги індивіда, втрата ним здатності чути інші думки і розмірковувати про спільні проблеми. А це, своєю чергою, сприяє керованості демократичних процесів з боку професійних політиків.

Інформаційна революція надає людині технологічні можливості відфільтрувати все, що не узгоджується з його думкою і не є предметом його індивідуальних уподобань. Вважається, що коли дискутують люди, які

дотримуються різних думок, вони, в результаті рухаються до компромісу і іноді досягають згоди. Дискусія між ідеологічно спорідненими людьми нерідко призводить до того, що їхні погляди стають екстремістськими. Інтернет допомагає людям самостійно знаходити співрозмовників далеко за межами фізично доступних їм соціальних контактів. Це сприяє виникненню островів однодумності, ізольованих від спілкування з прихильниками інших поглядів. Така тенденція може призвести до наявності в суспільстві соціальних груп, що характеризуються підвищеною непоступливістю і зниженою здатністю йти на компроміс і поважати думку інших людей.

Деякі вчені говорять про те, що економічна глобалізація спричинила ідеологічну глобалізацію. І замість ідеократичного тоталітаризму поступово виник ідеократичний плюралізм. Якщо раніше демократія сприяла добробуту найбільшій кількості громадян, то тепер сучасна західна демократія зіткнулася з проблемами втрати популярності і нездатності розв'язувати реальні політичні проблеми. Це призвело до активізації крайніх політичних сил. З одного боку, правих, які виступають за збереження традиційних цінностей. З іншого – вкрай лівих, які закликають боротися зі зростаючим соціальною нерівністю.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Шумпетер Й.А. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й.А. Шумпетер; Пер. з англ. В. Ружицький, П. Тарашук. – К.: Основи. – 1995. – 528 с.
2. Лукин А.В. Возможна ли другая демократия? / А.В. Лукин // Полис. – 2014. – №1. – С.10-19.
3. Лэйн Д. Мираж демократии / Д. Лэйн // Полис. – 2014. – № 6. – С.124-131.
4. Пшизова С.Н. Можно ли управлять демократией? / С.Н. Пшизова // Полис. – 2013. – №6. – С.37-45.
5. Пушкарева Г.В. Политический менеджмент в системе управленческих отношений современного общества / Г.В. Пушкарева // Вестник МГУ. Сер. Государственное управление. – 2005. – №3. – С. 98-99.
6. Фісун О. Неопатримоніалізм проти демократії в Україні / Олександр Фісун // Віче. – 2008. – № 17. – С. 4-7.
7. Шаповаленко М.В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: Монография / М.В. Шаповаленко. – Х.: Изд-во Харьк. нац. ун-та внутр. дел, 2007. – 340 с.



УДК 323.3.

Зархіна М.О.

Харківський національний юридичний  
університет ім. Ярослава Мудрого

### ПРЕКАРИАТ ЯК СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ФЕНОМЕН: У ЧОМУ ЗАГРОЗИ?

*Розглядається поняття прекаріату, його зміст як соціально-економічного та політичного явища, пояснюються причини його виникнення, основні характеристики, країнові особливості. З'ясовуються причини та наслідки існування й функціонування прекаріату у різних державах світу та в Україні, зокрема. Виявляються загрози, що виникають у процесі прекарізації та пов'язані з ним ризики.*

**Ключові слова:** суспільство, клас, соціальний шар (прошарок), прекаріат, процес прекарізації.

Зархина М.А.

### ПРЕКАРИАТ КАК СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН: В ЧЕМ УГРОЗЫ?

*Рассматривается понятие прекариата, его содержание как социально-экономического и политического явления, объясняются причины его возникновения, основные характеристики, страновые особенности. Выясняются причины и последствия существования и функционирования прекариата в разных странах мира и в Украине, в частности. Выявляются возникающие угрозы в процессе прекаризации и связанные с ним риски.*

**Ключевые слова:** общество, класс, социальный слой, процесс прекаризации.

Zarkhina M.

### PRECARIAT AS A SOCIO – POLITICAL PHENOMENON: IN WHAT ARE THREATS?

*The article discusses the concept of precariat, its content as a socio-economic and political phenomenon, explains the reasons for its emergence, the main characteristics, countries' features. The causes and consequences of the existence and functioning of precariat are elucidated in different countries of the world and in Ukraine, particularly. Emerging threats are detected in the process of precarization and the risks associated with it.*

**Keywords:** society, class, social layer, process of precarization.

На проблему соціальної нерівності, що досягла в сучасному глобалізованому світі фантастичних масштабів, коли 50% загальносвітового багатства належить «елітному» 1% найбагатших людей, а решті людства – лише близько 5% глобальних статків, звертало увагу багато дослідників. Це дозволило П'єру Бурдьє дійти висновку про те, що йде процес формування нового суперкласу як «гробаря буржуазії». І цю роль, імовірно, може виконати прекаріат<sup>1</sup>.

Прекаріат – соціальна група, верства, шар, прошарок чи клас? Питання поки що відкрите. Серед дослідників, які так чи

інакше торкалися проблеми прекаріату у різних аспектах, можна назвати перш за все Г. Стендінга, Р. Сеймура, Н. Лукіну, Ж. Тощенка, а також вітчизняних дослідників В. Кременя, В. Ткаченка, О. Гришнову, О.Бринцеву, І. Суровцеву, С. Бубняк, А. Колота та інших. Водночас маємо зазначити, що дослідженню цієї проблеми в Україні ще замало приділяють увагу політологи та соціологи.

Описуючи прекаріат як соціально-економічне явище та пояснюючи походження цього терміна, дослідники посилаються перш за все на П'єра Бурдьє, німецького соціолога Ульріха Бека та англійського економіста та соціолога Гая Стендінга. Загальновизнаним є факт уведення в науковий обіг терміна «прекаріат» професором соціології Мюнхенського університету У. Беком.

Якщо сьогодні ми у політичному дискурсі ще можемо почути термін «буржуазія», то термін «пролетаріат» вже досить

© Зархіна М.О., 2017.

<sup>1</sup> Поняття «прекаріат» – неологізм, утворений із двох слів: precarious (у перекладі з англійської «нестабільний», «нестійкий», «негарантований») і «пролетаріат».

рідко вживаний. Згідно з марксистським визначенням, робітничий клас – це сукупність людей, яка залежить від заробітної плати і відсторонена від власності на засоби виробництва, то ж певною мірою можна говорити про наявність класів і сьогодні. Але цього недостатньо для описання сучасної структури суспільства, оскільки відносини у сфері виробництва більше не визначають соціальний статус громадян, і взамін поняття «пролетаріат» усе частіше використовується поняття «прекаріат», який визначається як соціальний прошарок з нестійким соціальним і економічним становищем, тимчасова зайнятість (або відсутність роботи) яких є постійною. Він формувався поступово, адже люди, зайняті тимчасовою чи сезонною роботою були завжди, але як цілі групи, кількість яких зростала і географічно поширювалась, почали складатися під впливом ідей і політики неолібералізму у 1960-1970-ті роки [1].

Г. Стендінг дослідженню прекаріату як незахищеному та нестабільному суспільному шару, продукту соціальної маргіналізації, головна проблема якого полягає у відсутності якоря стабільності, присвятив книгу «Прекаріат: новий небезпечний клас». У ній він навіть присвоює йому статус «світового класу» [2, с. 10].

Процес глобалізації – потужний фактор дестабілізації соціально-трудової сфери, зниження ролі у ній держави. Глобальна ринкова економіка принесла мільйонам людей на планеті невпевненість у майбутньому, і в першу чергу, – прекаріату. Останній ще не має власного голосу, своєї програми, але він уже усвідомлює, що є не «ущемленим середнім класом» (squeezed middle), не «нижчим класом» (underclass) і не «найбіднішим робочим класом» (lower working class) [2, с.7]. У нього вже є всі підстави формулювати певні вимоги, і вони, як це не парадоксально, не у створенні робочих місць і збільшенні видів роботи, а у вимогах свободи міграції та визначенні універсального базового доходу. 1 травня 2001 р. у Мілані відбувся перший загальноєвропейський марш світового прекаріату – так званий «Європершотравень». Після перших виступів молодих західноєвропейських демонстрантів «Європершотравень» набув глобального характеру і сягнув кордонів Японії. Прикладом цьому є те, що Г. Стендінг слушно звернув увагу на те, що старі профспілки, які сповідували традиції тред-юніонізму (розв'язання проблем «незахищеної праці» за рахунок збільшення ста-

більних робочих місць, довгострокових гарантій зайнятості з привабливими привілеями), вже не мали того впливу, який ще інерційно діяв до початку 2000-х років. Саме глобалізаційні процеси сприяли перетворенню усвідомлення конкурентно-ринкового курсу як європоцентристського на інтернаціоналізацію проблеми: у демонстраціях прекаріату все частіше беруть участь мігранти та представники гендерних меншин [2, с.10-11].

Ті, хто бере участь у парадах «Європершотравня», – це лише верхівка прекаріату, більшість відчуває страх і невпевненість [2, с.14-15], накопичуючи почуття гніву, що загрожує вилитись у різні форми протесту, у долученні до протестних лав, очолюваних популістськими правими/лівими демагогами.

В умовах диктату глобалізованої ринкової економіки із перемогою неоліберального курсу як загальної моделі розвитку, що на думку його представників – соціал-економістів, за допомогою гнучкого регулювання ринку зайнятості (з неминучим зниженням рівня зайнятості, рівня заробітних плат) та змін у системі перенавчання робітників всередині фірм сприятиме збереженню капіталовкладень та робочих місць, зростала кількість людей із незахищеною формою зайнятості [2, с.18-19], – прекаріату.

Прекаріат, на відміну від пролетаріату, який складається переважно з робітників з тривалою стабільною зайнятістю, фіксованим робочим днем і певними можливостями робітників просуватися кар'єрними сходами, бути членами профспілок, укласти колективну угоду з роботодавцями, може не знати свого роботодавця та своїх колег у фірмі чи то підприємстві, не мати фіксованої зарплати. Тому прекаріат важко віднести до середнього класу, це – «неформали», він, на думку Г. Стендінга, перебуває ще у процесі становлення [2, с.20]. Поки у світі існують старі класи, зазначає Г. Стендінг, можна виділити сім груп. У соціальній ієрархії на вищому щаблі знаходиться найбагатша меншість – еліта, за нею слідує саларіат<sup>2</sup> зі стабільною повною трудовою зайнятістю, зосереджений здебільшого у великих корпораціях, урядових закладах та органах державного управління, за ним – група «кваліфікованих кадрів», яка має певні навички, що дозволяє їм достатньо заробляти і не мати потреби у повній зайнятості на якомусь одному підприємстві. Дещо нижче на схо-

<sup>2</sup> Від англ. salary – зарплата, посадовий оклад.

динці, з точки зору отримання доходів, знаходиться кістяк старого «робітничого класу», кількість якого дедалі зменшується, а з ним зменшується й чуття соціальної солідарності у промислових робітників. Ще нижче – прекаріату і поряд із ним – велика кількість безробітних і окрема група соціально знедолених, залежної від подачок суспільства. Прекаріат має класові характеристики, але поки що не є класом «для себе» подекуди через те, що його представники не здатні контролювати технологічні сили, з якими вони зіштовхуються [2, с.21, 22, 23, 39]. На відміну від пролетаріату, прекаріат не має відносин суспільного договору, що забезпечують гарантії праці в обмін на субординацію та певну лояльність, а без такого договору цей клас (або протоклас [1]) стоїть окремо. У різних країнах поняття прекаріату має різні відтінки. Так в Італії прекаріат означає більше, ніж люди, які отримують низький дохід, у Німеччині цим терміном описують не лише тимчасових робітників, а й безробітних, у Великій Британії гнучкість ринку праці спричинила падіння «некваліфікованих» зарплат і поширення неповної зайнятості [3, с. 235-236]. Процес прекарізації можна трактувати як поширення багатоманітних форм нестандартної зайнятості і, водночас, як суспільне явище, що пов'язане зі збільшенням прошарку людей, які відчують хиткість, ненадійність свого соціального буття; прекаріат – це економічно активне населення, яке не має можливості реалізувати своє право на гідну працю [4, с.5-6].

Загальними факторами поширення процесу прекарізації, який трансформує соціальну стратифікацію суспільства, є такі: інформаційна ринкова економіка, неоліберальна ідеологія, глобалізація ринку праці, комодифікація (товаризація, уречевлення, перетворення на об'єкт купівлі-продажу) усього (в т.ч. системи освіти (як приклад, закриття у 2010 р. філософського факультету в британському університеті Мідлсекса [2, с.229]), подальша соціально-економічна поляризація – усе це є основними факторами збільшення кількості прекаріату. Це живить, з одного боку, протестний потенціал на різних рівнях соціальної стратифікації, який здатний перетворитися на горючу суміш, що використовують нечисті на руку політичні ділки та фінансово-бізнесові магнати у своїх корисливих інтересах, а з іншого – сприяє, на наш погляд, поступовому і поки що повільному формуванню елементів нової ідеї, а потім і ідеології справедливого

суспільства. І саме прекаріат, який уособлює найманих працівників з обмеженими політичними, громадянськими та соціальними правами, з непевним майбутнім та ненадійною професійною самоідентифікацією, може усвідомити себе як клас «для себе» і, можливо, виконати роль пролетаріату в майбутній соціальній революції у разі усвідомлення ним власних інтересів, які збігаються з інтересами усього суспільства. А ідеологи знайдуться – може саме у саларіаті. Історія неодноразово доводила, що це можливо, оскільки є різниця між «класовою детермінацією» і «класовою позицією» [5].

Загрозу становить не лише перетворення багатомільйонного прекаріату зі «класу в собі» на «клас для себе», що може закінчитися «політикою пекла», а й відсутність нової сформованої «політики раю» та відповідного представництва цього класу в особі окремих політиків і неурядових організацій з певними програмами й стратегіями [2, с.6].

Проблема прекаріату вже усвідомлюється як загальносвітова. Хоча у дискурсі щодо прекаріату лунають голоси, які заперечують можливість розгляду прекаріату як нового класу. Так, марксистський публіцист Річард Сеймур (2012) вважає концепцію Стендінга теоретично недорозвиненою, хоча й визнає, що певні важливі процеси відбуваються, в основі яких є реальний антагонізм, але вони спостерігаються вже з ранньої індустріальної ери, і зміни у трудових відносинах не є такими вже епохальними. «Ситуацію прекарності, що природно супроводжує фінансове накопичення, завжди прагнули обмежити лише найнижчими класами, наскільки це можливо. Проте зараз вона охоплює все ширші прошарки суспільства, тому тільки капіталістичний клас та кілька секцій середнього класу видаються захищеними від неї. Їхня безпека оплачена нашою вразливістю» [5]. Далі Р. Сеймур відзначає, що формується «дуже індивідуалістичний клас з низьким рівнем корпоративної лояльності й ледь помітною колективною солідарністю з такими, як вони самі... Саме ці люди стали основою антикапіталістичних протестів, студентських виступів та руху *Осциру*. Ласкаво просимо до «прекаріату» [5].

Що стосується України, то сьогодні ми вже починаємо забувати, що є стабільні суспільні класи – пролетаріат, селянство, середній клас та інші. Усі вони нині потерпають від наслідків кримінальної приватизації, недостатньої правової захищеності. І навіть статки можновладців

захищені не законом, а переважно місцем цих власників у владній ієрархії державних структур. Про права трудящих вже не йдеться. Навіть кваліфіковані робітники не застраховані від загрози залишитися без роботи через завищені вимоги з боку роботодавця або проблеми конкретного підприємства чи всієї галузі. Все ж, чи не найбільшим ресурсом прекарізації в Україні сьогодні є нелегальні трудові мігранти, жінки середнього віку, люди передпенсійного й пенсійного віку, молодь. Гай Стендінг попереджає, що, коли прекаріат консолідується, то представлятиме «новий небезпечний клас», «монстра», якого можуть завести в оману країні праві.

«Невже чекатимемо того моменту, – питають В. Кремінь і В. Ткаченко, – коли настане «абсолютне зубожіння пролетаріату», про яке писав Карл Маркс, і країна полетить шкереберть?» [6]. Тим часом український прекаріат «не є поза політикою – він поза діючою політикою» – зазначає український історик Я. Грицак. І це несе в собі важкопрогнозовані ризики, оскільки росте безробіття серед молоді [6], яка найлегше піддається радикалізації.

На думку українських дослідників О. Гришнєвої та О. Бринцевої, подальшу прекарізацію в Україні прискорюють такі фактори, як невиконання положень чинного трудового законодавства на підприємствах; значна «тінізація» ринку праці; економічна, політична, правова нестабільність; перманентні кризові явища в економіці в цілому та соціально-трудої сфері, виникнення нових проблем у сфері праці під впливом глобалізації [7]. Втім, статистичні дані, які використовувалися авторами статті, обмежені рамками 2004–2011 років, а після того, як відомо, відбулося багато яких подій.

Український учений І. Ю. Суровцева зазначила, що непередбачуваність умов праці і відносин між керівництвом та робітниками (або службовцями) роблять сучасні українські організації місцями розквіту прекарізації [8, с.235], узагальненою рисою якої в світі є наближення до епохи «соціального апартеїду», в якому доступне житло, значима освіта, доступ до політики, соціальна мобільність, стануть обмеженими правами через ускладнення трудових відносин [8, с.240].

У статті члена-кореспондента НАН України А.А. Гриценка «Економіка України на шляху до інклюзивного розвитку» розкрито особливості пройденого економікою України шляху за часів незалежності та обґрунтовується необхідність переходу до інклюзив-

ного розвитку. Він наголошує, що у трикутнику «суспільство – держава – економіка» основою є саме економіка. Впродовж усього ХХ ст. велася боротьба двох світових систем у різних формах, кожна з яких відчувала на собі вплив протилежної: капітал дедалі більше включав у себе соціалізацію, а соціалізм дедалі більше допускав розвиток товарно-грошових відносин, які вели до капіталу. Із розпадом СРСР і соціалістичної системи суперечність між капіталізацією і соціалізацією стала внутрішньою проблемою глобальної системи, а провідна роль дістається суперечності між глобалізацією, яка реалізується насамперед через інформаційно-технологічні та фінансово-економічні механізми, і локалізацією, яка реалізується через просторово-територіальні форми. Інституційною формою укорінення глобалізації є зростання ролі транснаціональних корпорацій, а інституційною формою укорінення локалізації є посилення значення організаційно-економічних структур, які базуються на певній території, і послаблення ролі територіально-державних утворень. У цій загальній логіці світового розвитку Україна мала свою історичну траєкторію [9, с.11].

Україна від самого початку здобуття незалежності потрапила в складну ситуацію. Із крахом СРСР кожна з колишніх республік стала будувати свої народногосподарські комплекси, і цей процес відбувався одночасно з переводом економік на ринкові засади, підкріплені ідеологією лібералізму. На думку А. Гриценка, з якою важко не погодитися, негативну роль зіграла та обставина, що Україна здійснювала ринкову трансформацію не класичного, а інверсійного типу, коли все відбувалося у зворотному порядку: «від панування державної власності до приватної і різноманіття форм власності, від директивного планування до розвитку конкуренції, від державного планування цін до вільного ціноутворення» [9, с.15]. Звичайно, рекомендації класичного типу іноземних фахівців не давали очікуваного результату. Як наслідок: країна на основі ринкових законів пристосовується до різних фрагментів світової економіки як сировинний придаток промислово-аграрного типу [9, с.15].

Для України характерна фрагментарна включеність української економіки у світогосподарські зв'язки, іншим боком якої є «виключеність певних суб'єктів із загальних суспільних зв'язків» [9, с.19]. Процесом, який заперечує інклюзивність і веде до

соціальної виключності, є «прекарізація» – трудові відносини, які можуть бути розірвані роботодавцем у будь-який час, дерегуляція трудових відносин і неповноцінна правова і соціальна гарантія зайнятості. Цей процес втрати соціальності охоплює все більшу частину найманих працівників. «В найближче десятиліття Україна постійно перебуватиме на межі соціального конфлікту» [9, с.21].

Протестний рух, де головною рушійною силою стає прекаріат, може оформитися у різні організовані і стихійні форми, де прекарії можуть віднайти втрачену соціальну солідарність. На думку Я. Грицака, Майдан 2014 р. – це була революція прекаріату. І він в Україні існує в усіх великих містах, і, що важливо, – не має великих регіональних відмінностей [10]. Та якщо Я. Грицак, упевнившись у 2015 р. у тому, що сподівання на швидку реформацію суспільства не виповнилися, доходить висновку про необхідність формувати нові політичні рухи з майданної молоді, з ідеологією, яка відображає їхні інтереси [11], то В. Кремень сподівається на відомий український парадокс: протестні настрої не завжди ведуть до реальних протестних акцій [6]. До речі, Г. Стендінг зауважував, що молодь як ядро прекаріату «поведе його на боротьбу за достойне майбутнє» [2, с.121].

Тих, хто ще поза прекаріату, вже може непокоїти самий факт неконтрольованого збільшення прекаріату щонайменше тому, що у цю групу (з якої вибратися у середній чи вищій соціальній сфері неможливо) можуть потрапити і вони самі, або їхні рідні чи друзі [2, с.50].

Прогнозоване майбутнє для прекаріїв, мабуть, ще гірше за сьогоднішнє, оскільки проголошена у Давосі на всесвітньому економічному форумі (2016 р.) «Четверта промислова революція» (Індустрія 4.0), визначальною рисою якої стане нарощування інтелектуального рівня промислових підприємств, значно збільшить кількість «зайвих людей». Як сказав у Давосі генеральний секретар Міжнародної федерації профспілок Філіпп Дженнінгс: «У нас уже є 200 млн. людей безробітних, половина робочої сили у світі живе лише на кілька доларів у день і працює в неофіційному секторі. Якщо до цього додати цифрову революцію, з її впливом на робочі місця, і всі наявні статистичні дані, то охоплює паніка» [6]. Крім того, поява «розумних» виробництв скоротить доходи від праці. Зрозуміло, що соціально-політичний ефект

від такого економічного прогресу загрожує посиленням процесу прекарізації як у постіндустріальних країнах, так і тих, хто лише прямує до такої стадії. І це безпосередньо стосується України.

Прекарність сама по собі не може бути основою політичної стратегії, проте вона може бути частиною системи артикуляцій, що об'єднують на боротьбу проти владного блоку, а взяти на себе провідну роль може, на думку Р. Сеймура, робітничий клас, який теж страждає від прекарності, але «найбільш наділений стратегічною підривною здатністю» [5]. Долучитися до боротьби можуть і інші соціальні шари та прошарки. І у цьому сенсі всі, хто не є представниками фінансового або промислового капіталу, можуть бути потенційно небезпечними [5]. Отже, прекаріат стає провідним соціальним шаром, процес перетворення його на повноцінний клас з усіма відповідними наслідками триває; він є продуктом глобалізації, соціально-економічної нестабільності та водночас потенційною загрозою політичній стабільності у будь-якій державі. Досліджувати цей феномен слід у різних аспектах, оскільки це надто широка проблематика, яка становить інтерес для економістів, соціологів, політологів, психологів, правознавців.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Тощенко Ж. Прекаріат – новый социальный класс [Електронний ресурс] / Ж.Т. Тощенко // Социологические исследования. – М., 2015. – №6. – Режим доступу: <http://toschenko.ru/publication/26/>
2. Стэндинг Г. Прекаріат: новый опасный класс / Гай Стэндинг – М.: Ад Маргинем, 2014. – 328 с.
3. Суровцева И.Ю. Стратегии прекарізации: оценка отечественных практик / И.Ю. Суровцева // Сучасні глобальні проблеми у вимірі соціології управління: збірник наукових праць ДонГУУ. – 2014. –Т.XV. – Вип. 281. – С.235-240.
4. Колот А.М. Трансформация института занятости как составляющая глобальных изменений в социально-трудовой сфере: феномен прекарізации / А.М. Колот // Ринок праці та зайнятість населення. – 2014. – № 2. – С.3-6.
5. Сеймур Р. Ми всі вразливі: про концепцію «прекаріату» та її хибні використання [Електронний ресурс] /Річард Сеймур. – Режим доступу: <http://commons.com.ua/ru/mi-vsi-vrazlivi-pro-kontseptsiyu-prekar/>
6. Кремень В. Крик «червоного півня» [Електронний ресурс] / В. Кремень, В. Ткаченко // Дзеркало тижня. – 2017. – 8 квітня. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/SCIENCE/prekariat-krik-chervonogopivnya.html>
7. Гришнова Е.Г. Прекарізация как проявление кризисных явлений в социально-трудовой сфере Украины [Електронний ресурс] / Е.Г. Гришнова Е.Г. Бринцева. – Режим доступу: 3150f02491140f354fd655425a568c276e198f19

8. Суровцева И.Ю. Стратегии прекаризации: оценка отечественных практик / И.Ю. Суровцева // Сучасні глобальні проблеми у вимірі соціології управління: збірник наукових праць ДонГУУ. – 2014. – Т. XV. – Вип. 281. – С. 235-240.
9. Гриценко А.А. Економіка України на шляху до інклюзивного розвитку [Електронний ресурс] / А.А. Гриценко // Економіка і прогнозування. – 2016. – № 2. – С. 9-23.

10. Грицак Я. Маємо з ідентичностей перейти на мову цінностей [Електронний ресурс] / Ярослав Грицак // NovostiUA.org. – 2015. – 28 мая: Режим доступу – <http://novostiua.org/news/106785-gritsak> majemo z identichnostej perejti na movu tsinnostej
11. Грицак Я. На що здатен прекаріат? [Електронний ресурс] / Ярослав Грицак // gazeta.ua. – 29 травня 2015 – Режим доступу: [https://gazeta.ua/articles/grycak-jaroslav/\\_na-scho-zdaten-prekariat/628630](https://gazeta.ua/articles/grycak-jaroslav/_na-scho-zdaten-prekariat/628630)

УДК.: 323.212:323.39

Хорішко Л.С.

Запорізький національний університет

### ЗАГАЛЬНІ АСПЕКТИ СТРУКТУРНОГО ПІДХОДУ В ДОСЛІДЖЕННІ РОЛІ ЕЛІТ У ПРОЦЕСАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

*В умовах глобального розвитку процеси модернізації політичних систем набувають все більшого значення, оскільки сприяють здійсненню необхідних перетворень для адаптації до викликів навколишнього середовища через здійснення структурно-змістовних внутрішніх перетворень. У цьому контексті актуалізується потреба дослідження суб'єкта здійснення модернізаційної діяльності, а також врахування особливостей політичної ситуації, в межах якої будуть здійснюватися конкретні реформи.. Визначено особливості структурного підходу в дослідженні ролі еліт у процесах модернізації політичної системи. Він орієнтований на дослідження соціально-економічних, політико-культурних передумов, що сприяють становленню в конкретній політичній системі демократичних інститутів, правил взаємодії між суб'єктами.*

**Ключові слова:** політична еліта, політична система, політична модернізація.

Хоришко Л.С.

### ОБЩИЕ АСПЕКТЫ СТРУКТУРНОГО ПОДХОДА В ИССЛЕДОВАНИИ РОЛИ ЭЛИТ В ПРОЦЕССАХ МОДЕРНИЗАЦИИ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

*В условиях глобального развития процессы модернизации политических систем приобретают все большее значение, поскольку способствуют осуществлению необходимых преобразований с целью адаптации к вызовам окружающей среды вследствие осуществления структурно-содержательных внутренних преобразований. В этом контексте актуализируется потребность исследования субъекта осуществления модернизационной деятельности, а также учета особенностей политической ситуации, в рамках которой будут осуществляться конкретные реформы. Определены особенности структурного подхода в исследовании роли элит в процессах модернизации политической системы. Он ориентирован на исследование социально-экономических, политико-культурных предпосылок, способствующих становлению в конкретной политической системе демократических институтов, правил взаимодействия между субъектами.*

**Ключевые слова:** политическая элита, политическая система, политическая модернизация.

Khorishko L.

GENERAL ASPECTS STRUCTURAL APPROACH IN INVESTIGATING A ROLE OF ELITES IN THE PROCESSES OF POLITICAL SYSTEM MODERNIZATION

*The process of global development articulates the role and significance of the political systems' modernization as a factor of structural transformations and adaptations to the challenges of the environment. In this context, the article paid the special attention to the actors of modernization and the local specifics and peculiarities. The article investigates the structural approach to the study of the role of elites in the processes of modernization of political system. The article argues that the structural approach oriented to the investigation of social-economic and political-cultural preconditions, which contribute to the democratic institutes' formation in a political system, and rules of interaction between actors within the system.*

*Keywords: political elite, political system, political modernization.*

Процеси модернізації політичної системи направлені на здійснення якісних змін її структурно-функціональних характеристик. Практична реалізація конкретних модернізаційних проєктів обумовлюється наявністю суб'єкта діяльності, а також низкою факторів впливу на динаміку політичної ситуації, в рамках якої він діє. Структурно-функціональні характеристики еліти дозволяють їй займати провідне становище в політичній системі та виступати активним суб'єктом модернізації, використовуючи потенціал громадянського суспільства. Структурний підхід акцентує увагу на важливості перерозподілу сфер впливу держави та громадянського суспільства в основних сферах життєдіяльності. Виходячи з цього, структурно-функціональний і ресурсний потенціал політичної еліти дозволяє їй ініціювати необхідність здійснення перетворень та розробляти конкретні модернізаційні проєкти. Ефективність реалізації модернізаційних змін обумовлюється наявністю демократичних механізмів прийняття рішень, домінуванням ліберальних цінностей, а також активністю громадян. Відповідно, дієвим суб'єктом практичної реалізації модернізаційних рішень розглядається також і громадянське суспільство. Саме воно акумулює у собі набір цінностей, переконань, ідеалів і традицій, що набувають саморегулятивного потенціалу, який використовується для оптимізації модернізаційних процесів, їх регулювання та контролювання. Тому метою цієї наукової розвідки є визначення особливостей структурного підходу в дослідженні ролі еліт у процесах модернізації політичної системи.

Досліджувана проблематика досить широко представлена в роботах Р. Даля, Г. Алмонда, Л. Пайя, Д. Растроу. Розробляючи концепцію поліархії, Р. Даль прагнув розв'язати відповідне коло питань стосовно

механізмів ефективних модернізаційних змін та визначити ступінь суб'єктності еліти та громадянського суспільства. Трактуючи поліархії розглядається ним як поєднання політичної конкуренції та участі, що зводиться до таких аспектів: 1) як вид політичного режиму, який характеризується наявністю певних інститутів (виборчого права, законодавчо закріпленої процедури організації та проведення виборів, підконтрольності та підзвітності обраної політико-управлінської еліти громадянському суспільству, дієвості механізмів захисту свободи вираження власних поглядів, закріплення можливостей об'єднання в добровільні асоціації, існування плюралізму ідей та незалежних ЗМІ); 2) як результат модернізаційних процесів світових політичних систем, у результаті якого відбулася поступова лібералізація та демократизація політичних інститутів; 3) як необхідна складова демократичного процесу; 4) як система перевірки компетенції політичної еліти, яка змушена в процесі конкуренції змагатися за владні повноваження та презентувати власні ідеї, модернізаційні проєкти, залучаючи при цьому активну громадськість до їх практичної реалізації; 5) як система інституційно закріплених прав.

Можна говорити про те, що поліархія розглядається як своєрідна оптимізована модель модернізації політичних систем на основі демократичних принципів і процедур. Вона характеризується правлінням обраної громадянським суспільством у конкурентній боротьбі меншості, тобто політичної еліти. Умовами переходу до ефективної демократично розвиненої політичної системи виступають: усвідомлення необхідності проведення модернізаційних перетворень у конкретному просторі та часі; послідовність і відповідність соціально-економічним і політичним тенденціям розвитку; дієвість конкуруючої політичної еліти в реалізації



реформаційних проєктів, залучення нею громадської ініціативи та необхідних ресурсів для їх реалізації; диференціація потреб, інтересів, культур громадянського суспільства в контексті визначення оптимальних шляхів модернізації. На думку Р. Даля, до основних переваг модернізованих політичних систем можна віднести: формування дієвого інституту політичної еліти в умовах конкурентної боротьби, дотримання основних прав і свобод людини та громадянина, формування можливостей для розвитку особистості, а також сталий розвиток політичної системи [1].

На думку Г. Алмонда, світові процеси модернізації пов'язані, передусім, із економічними перетвореннями, розвитком інфраструктури, поширенням раціональної системи управління, що формується за рахунок використання ефективних політико-управлінських технологій. Саме ці новації досить легко сприймаються суспільствами, оскільки безпосередньо пов'язані з підвищенням рівня життя. Водночас політична модернізація зміщує акценти на формування демократичної (громадянської) культури, принципів і методів взаємодії, що сприяють ефективним процесам оновлення системи загалом. Ці аспекти модернізації не завжди позитивно сприймаються, що пояснюється невідповідністю домінуючих цінностей загально визнаним демократичним стандартам політичної взаємодії та управління. Виходячи з цього, успішність модернізації політичної системи зумовлюється рівнем засвоєння демократичних цінностей і принципів прийняття рішень елітою та суспільством у рамках громадянської культури. Вона виступає змішаним типом культури, що може поєднувати в собі риси різних культур, прагнучи знайти певний баланс між активністю та пасивністю громадян у конкретній політичній ситуації. Це вказує на той факт, що навіть політично активний громадянин може зберігати певні традиційні зв'язки, цінності, що за тих чи інших обставин дозволяють йому відігравати роль підданого. Більш того, орієнтації патріархальної та підданської культур впливають на динаміку політичної активності.

Успішність модернізаційних змін у політичних системах залежить від уміння адаптуватися до існування певних протиріч демократичного розвитку. В цьому контексті громадянська культура розглядається Алмондом як своєрідний механізм досягнення балансу та рівноваги в системах, що модернізуються. Ці протиріччя стосуються

пошуку механізмів наділення владними повноваженнями певних суб'єктів та їх відповідальністю за здійснену діяльність. Оскільки громадяни, навіть політично активні, не розглядають політичну діяльність як основний пріоритет, то постає питання про необхідність делегування владних повноважень суб'єктам, для яких політика є сферою професійної діяльності. Вибори виступають механізмом відбору професійної політичної еліти, яка в силу покладених на неї функцій інституалізується, набуваючи тим самим необхідних ресурсів для здійснення впливу на суспільство та процеси модернізації з метою досягнення сталого розвитку політичної системи. За таких умов політична еліта наділяється привілеями та особливим статусом, що вказує на її силу та націленість на результат. Громадяни мають підкорятися волі та рішенням еліти, визнаючи її домінування, обмежуючи власну активність. Отже, з одного боку, успішність модернізації залежить від активізації суспільного потенціалу, а з іншого – від сили впливу та тиску еліти на саму громадськість з метою її залучення до реалізації тих самих модернізаційних проєктів.

Відповідальність еліти зумовлюється терміном обрання на посаду, наявністю конкуренції між різними елітними групами, що може посилюватися під впливом політичних партій чи активних груп громадськості. Отже, еліти можуть бути відповідальними, але за умови, що громадяни здатні чітко висловлювати свої думки чи судження, контролювати та оцінювати їх діяльність, коригуючи її з власними потребами. Відповідальність еліт означає, що громадянин завжди може мобілізувати свою активність для включення у політичний процес та здійснення контролю за практичною реалізацією політико-управлінських рішень. Виникнення гостро актуальних проблем викликає активність груп громадськості, але здатність еліти реагувати на виклик сприяє збереженню в політичній системі рівноваги та посилює її здатність до адаптації в умовах модернізації. Це говорить про існування своєрідних циклів активності громадян, що полягають у зростанні активності відносно актуальної потреби, реакції еліти та (в разі задоволення потреби) зниженні активності, коли політичне життя та його дійові особи знову втрачають значення для громадськості [2].

Отже, Алмонд крізь призму дослідження громадянської культури прагнув довести



необхідність своєрідного балансу впливів суспільства та еліти в процесах модернізації політичної системи. Цей баланс досягається за умови домінування громадянської культури, яка здатна поєднувати у собі різні політичні орієнтації. Це дозволяє зрівноважувати активність/пасивність громадськості відносно сприйняття та оцінювання діяльності політичної еліти, тим самим встановлювати ефективний зворотний зв'язок між функціями входу та виходу в конкретній системі, що сприяє ефективності здійснюваних модернізаційних змін.

Л. Пай, досліджуючи процеси модернізації, акцентував увагу на необхідності враховувати певну схему поступових змін в умовах модернізації політичної системи. Виходячи з цього, певні цінності та установки культури можуть змінюватися досить швидко, а інші – залишаються незмінними до тих пір, поки культура зберігає цілісність. Досить ефективно адаптуються та згодом активно залучаються до здійснюваних реформ різноманітні технології, що направлені на оптимізацію будь-якої діяльності. У сфері виробництва вони сприяють, по-перше, засвоєнню більш якісних стандартів діяльності, а по-друге, дозволяють пришвидшити процеси адаптації відносно нових цілей і завдань, що визначаються модернізаційними змінами. У сфері політики технології дозволяють задати параметри здійснення процесів управління політичною системою, що модернізується, а також оптимізувати комунікативні процеси «входу-виходу». Далі зміни можуть стосуватися мотивації дій різних особистостей чи груп, що пов'язана з формуванням нових моделей поведінки в конкретній політичній ситуації. У цьому контексті можна говорити про готовність політичної еліти брати на себе відповідальність відносно впровадження на практиці певних модернізаційних моделей, які відповідають національним інтересам. Не слід забувати і про готовність суспільства сприймати запропоновані моделі, адаптувати свої цінності, інтереси та за потреби мобілізувати власні ресурси з метою пришвидшення процесів впровадження модернізаційних змін.

Водночас, на думку американського дослідника, в кожній політичній системі формується відповідна культура, що забезпечує її відносну цілісність. Складовими культури, крім загальноновизнаних цінностей, установок, орієнтацій, можуть бути певні «почуття асоціації», що багато в чому визначають національний характер та

способи комунікативної взаємодії між членами суспільства. Вони проявляються у формуванні відповідного національним традиціям та потребі способів комунікативної взаємодії між членами суспільства, що сприятиме ефективній організації політичного управління [3]. Отже, наявність у політичній культурі відповідних домінуючих цінностей, які формують «почуття асоціації», впливає на визначення напрямів розвитку політичного процесу, векторів політичної модернізації та конкретизує способи і методи реалізації запланованого відповідними суб'єктами дії.

Виходячи з цього, можна говорити про специфічні риси політичного процесу в суспільствах західного та східного типів. Перші з них характеризуються такими принципами: технологічність, тобто націленість на перетворювальну діяльність у визначених просторово-часових і правових рамках з метою її оптимізації; невизначеність, тобто політичний простір розглядається як сукупність певних ситуацій, розв'язання яких залежить від пошуку консенсусу і врахування думки меншості; договірний характер взаємовідносин держави та суспільства; домінування принципу розподілу влади, що повинна мати високий рівень легітимності; розгалужена структура цінностей та інтересів, що узгоджується компромісними рішеннями; терпимість і толерантність відносно культур, думок інших. Для суспільств східного типу можна виокремити такі принципи: утримання від надмірної активності, домінування традиційних норм співіснування, вироблених у контексті патерналістської моделі; держава та її управлінський апарат виступають носіями морально-ціннісних критеріїв і здійснюють контроль за всіма сферами життєдіяльності суспільства; домінування принципу «справедливості для всіх» [4]. Ці принципи визначають специфіку національних модернізаційних проектів, політичних суб'єктів, що ініціюють та визначають вектори діяльності, а також політичні технології, необхідні для її оптимізації.

Л. Пай акцентував увагу на тому, що проведення будь-яких політичних реформ завжди обумовлене економічними та соціальними змінами, що характеризуються структурною диференціацією, зростанням здатності політичної системи реагувати на виклики внутрішнього та зовнішнього середовища, збільшенням рівня політичної активної громадян. Утім складові політичного розвитку не завжди розвиваються

синхронно, а тому виникнення криз є неминучим явищем. Представники еліт мають необхідний функціональний та ресурсний потенціали для ініціювання змін та подолання «криз розвитку», не забуваючи при цьому про формування високого рівня ідентичності громадян у конкретній політичній системі. Відповідно, політична модернізація завжди передбачає активізацію участі громадян в ініціюванні та практичній реалізації запропонованих елітою реформ.

На думку Д. Растоу, модернізаційні процеси пов'язані, передусім, з демократизацією політичних систем. Динамічність цього процесу пов'язана з існуванням суб'єктів впливу, які реагують на виклики зовнішньої ситуації та наявністю етапів поступового переходу на новий рівень модернізаційного розвитку. Підготовчому етапу демократичних перетворень передують формування так званої «попередньої умови», тобто національної єдності. Вона вказує на домінування серед більшості громадян впевненості в необхідності реалізації конкретних змін та усвідомлення власної ідентичності з конкретною політичною системою, що має чітко визначені територіальні межі. Наявність такої передумови запускає процес боротьби соціальних груп, що спираються на домінуючі в суспільстві цінності та прагнуть задовольнити власні специфічні інтереси. Розпочинається так званий підготовчий етап. Ефективність цієї боротьби залежить від процесу інституалізації нової еліти, яка здатна скерувати протестний потенціал суспільних груп на певні узгоджені дії відносно шляхів модернізації політичної системи. Водночас сама демократія не виступає метою цієї боротьби, а лише засобом досягнення інших цілей і завдань суспільних груп і політичної еліти.

Завершення підготовчого етапу відбувається в умовах свідомого прийняття більшістю еліти рішення відносно необхідності інституалізації правил взаємодії у політичній системі та конкретних механізмів модернізації. Це рішення може прийматися за наявності консенсусної згоди між представниками еліти (владної, опозиційної) та провідних груп громадськості відносно модернізації, а також передбачає конкретизацію міри відповідальності за її реалізацію. Такі політичні рішення мають декілька характеристик: 1) компромісне поєднання певних варіантів розвитку політичної ситуації; 2) розглядається кожною стороною як поступка, що не стосується

провідних принципів; 3) домінуючим інтересом виступають практичні кроки щодо збереження досягнутого компромісу, а не цінність рішення як такого; 4) змістовне наповнення прийнятого рішення повинне бути донесене до рівня професійних політиків і суспільства в цілому.

Остання характеристика і вказує на початок етапу звикання. Підвищення рівня позитивного сприйняття модернізаційних проектів і пов'язаних з ними рішень, має формуватися за допомогою конкурентної боротьби, у процесі якої визначається раціонально обгрунтована політика діяльності тих чи інших суб'єктів. Цей етап характеризується такими рисами: успіхи в здійсненні перетворень уможливають формування ціннісної значущості демократичних цінностей та дозволяють підвищувати рівень активності громадян шляхом залучення їх до участі в різних соціально-політичних проектах; визначення чітких механізмів інституалізації політичної еліти дозволяє формувати високий рівень її професіоналізму; створення розгалуженої системи партійних організацій дозволяє їм виступати в ролі посередника між політичною системою та суспільством. Загалом, сутність перетворень політичної системи мають визначати не прагнення скопіювати вже існуючі моделі модернізації, а націленість на вироблення власних проектів, що відповідають національним інтересам та дозволяють узгоджувати плюралізм інтересів заради визнаної більшістю мети [5].

Аналіз напрацьованих представниками структурного підходу в дослідженні ролі еліт у процесах модернізації політичних систем дозволяє виокремити наступні його особливості:

1) процеси політичної модернізації зумовлюються наявністю структурних передумов, що відображають домінуючий вплив конкретних суспільних структур на динаміку їх практичної реалізації;

2) основними структурними передумовами виступають: високий рівень національної єдності та ідентифікації з політичною системою, громадянська політична культура, ефективність проведених реформ, що підвищують рівень суспільного добробуту;

3) політична еліта, виступаючи представником інтересів різних груп громадськості, має сприяти активізації структурних передумов розгортання модернізації через встановлення демократичних правил і

процедур взаємодії у рамках політичної системи;

4) результативність модернізаційних перетворень залежить від рівня професіоналізму політичної еліти, її здатності залучати ресурси громадської активності до практичної реалізації поставлених цілей і завдань, доцільності обраних політичних технологій, а також наявності механізмів контролю з боку громадянського суспільства;

5) ефективна взаємодія еліти та громадянського суспільства сприяє формуванню національної моделі політичної модернізації, що орієнтована на задоволення національних інтересів та досягнення суспільного блага.

Отже, структурний підхід до дослідження ролі еліт у процесах модернізації політичних систем дозволяє більш ґрунтовно проаналізувати передумови розгортання цих процесів та ступінь їхнього впливу в

конкретній політичній ситуації, конкретизувати особливості взаємодії політичної еліти та громадянського суспільства в реалізації модернізаційних проектів.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство / Р. Даль [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://www.gumer.info/bibliotek\\_Buks/Polit/dal/pol\\_pl.php](http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/dal/pol_pl.php)
2. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура: политические установки и демократия в пяти странах / Г. Алмонд; пер. с англ. Е. Генделя. – М.: Мысль, 2014. – 500 с.
3. Лурье С. Историческая этнология. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 448 с.
4. Воскресенский А. Незапад в дискурсе мирополитической компаративистики / А. Воскресенский [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/sixth/005.htm>
5. Растоу Д. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. Растоу // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5-15.

УДК 355.01

Целуйко В.О.

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

### РОЛЬ ІРРЕГУЛЯРНИХ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ У ЗБІЛЬШЕННІ БОЙОВОЇ МОГУТНОСТІ ДЕРЖАВИ У СУЧАСНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТАХ НА ТЕРИТОРІЇ СИРІЇ ТА УКРАЇНИ

*Досліджується роль іррегулярних формувань у сучасних збройних конфліктах на прикладі Сирії та України. Визначається їхнє місце у військовій організації держави. Зазначається, що масштаби залучення іррегулярних формувань до бойових дій залежать від тенези регулярних збройних структур держави. Якщо останні зазнають деградації, то іррегулярні формування починають відігравати більш важливу, а інколи й провідну роль у збройному протистоянні, як це відбулося в Сирії.*

**Ключові слова:** іррегулярні збройні формування, добробати, сучасні збройні конфлікти.

Целуйко В.А.

## РОЛЬ ИРРЕГУЛЯРНЫХ ВООРУЖЕННЫХ ФОРМИРОВАНИЙ В УВЕЛИЧЕНИИ БОЕВОЙ МОЩИ ГОСУДАРСТВА В СОВРЕМЕННЫХ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТАХ НА ТЕРРИТОРИИ СИРИИ И УКРАИНЫ

*Исследуется роль иррегулярных формирований в современных вооруженных конфликтах на примере Сирии и Украины. Определяется их место в военной организации государства. Обосновывается, что масштабы вовлечения иррегулярных формирований в боевые действия зависят от генезиса регулярных вооруженных структур государства. Если последние подвергаются деградации, то иррегулярные формирования начинают играть более важную, а иногда и ведущую роль в военном противостоянии, как это произошло в Сирии.*

**Ключевые слова:** иррегулярные вооруженные формирования, добробаты, современные вооруженные конфликты.

Tseluyko V.

## STATE COMBAT MIGHT INCREASE ROLE OF IRREGULAR ARMED FORMATIONS IN MODERN ARMED CONFLICTS IN SYRIA AND UKRAINE

*The role of irregular armed formations in modern armed conflicts is examined through the example of Syria and Ukraine. Their position in state military organization is determined. The dependence of irregular formations involvement into combat activities scale upon regular state armored forces genesis is substantiated. In case if the last ones are degraded, irregular formations start to take more important or even major part in combat standoff, as it happen in Syria.*

**Keywords:** irregular armed formations, voluntary battalions, modern armed conflicts.

У сучасному світі під час збройних конфліктів спостерігається потужний процес залучення суспільства до збройної боротьби. Коли державні силові структури не здатні з тих чи інших причин задовольнити потребу у відповідному нарощуванні кількісного складу регулярної армії, ця проблема розв'язується за рахунок створення іррегулярних збройних формувань.

Під іррегулярними (від пізньолатинського *irregularis* – неправильний) військами автори Військового енциклопедичного словника розуміють війська, що не мають єдиної, постійної організації або ті, що відрізняються від регулярних військ порядком комплектування, проходження служби тощо [1, с. 641]. На наш погляд, більш доречним є використання терміна «формування», а не «війська» через те, що багато сучасних іррегулярів на класичні війська схожі дуже умовно, а от від недержавних збройних формувань їх відрізнити можна лише за ключовою відмінністю – державному контролю над іррегулярними формуваннями.

Тенденція зростання ролі іррегулярних і недержавних збройних формувань у сучасному світі стимулювала інтерес науковців до дослідження цього процесу. Можна виділити таких авторів, як К. Холмквіст, П. Сингер, Дж. Аркуїлла, Д. Рондельдт та багатьох

інших. Для нашої держави ця тема набула значної актуальності після початку збройного конфлікту в Криму та на Донбасі з 2014р., коли на захист держави стали різноманітні формування, які раніше не існували у війській організації держави.

На початку дослідження розглянемо розмаїття іррегулярних формувань в Україні та Сирії, які виникли під час збройних конфліктів у відповідних країнах.

В Україні утворення іррегулярних парамілітарних формувань відбувалося кількома шляхами. По-перше, формування таких структур державою в 2014 р. у формі рот і батальйонів спеціального призначення МВС (патрульної служби міліції особливого призначення, ПСМОП) та батальйонів територіальної оборони (БТрО) МО. Комплектування цих формувань велося змішаним шляхом: підрозділи МВС та частина батальйонів ТРО за рахунок добровольців, а інша частина батальйонів ТРО за рахунок мобілізованого особового складу. На початку 2015 р. існувало 37 підрозділів ПСМОП загальною чисельністю 6,5 тис. осіб [2, с.7].

Завданням батальйонів ТРО на початку їхньої діяльності було виконання охоронних функцій, але ескалація збройного конфлікту на Донбасі призвела до їх залучення в бойових діях в якості піхотних підрозділів, що згодом знайшло відображення при переформуванні батальйонів ТРО в мото-

піхотні батальйони та введення їх до складу бригад Сухопутних Військ України. Тобто відбулася «регуляризація» цих формувань.

Другим шляхом утворення іррегулярних формувань стала інтеграція недержавних формувань в ті чи інші державні структури. Наприклад, батальйон «Донбас», який на початку свого існування не мав підпорядкування державним силовим структурам, був інтегрований в Національну Гвардію України, а після його розколу, з частини особового складу було сформовано батальйон «Донбас-Україна» у складі Збройних Сил України Міністерства оборони.

Окремо слід розглянути Добровольчий Український Корпус Правого Сектора та Українську Добровольчу Армію, яка від нього відокремилась. Ці структури формально можна віднести до недержавних, а саме до партійної міліції (збройного формування політичної партії). На початку війни така типологізація була, безумовно, доречною. Але під час конфлікту ці формування потребували сталого матеріального забезпечення, що вимагало не лише координації дій з державними формуваннями, а й певної залежності від них. Таким чином, ДУК та УДА, залишаючись недержавними формуваннями, виявляли певний ступінь іррегулярності. Інші партійні міліції (батальйон УНСО, батальйон «Батьківщина») зразу формувалися в межах державних збройних структур.

Іррегулярні збройні формування в сучасній Україні не обмежуються лише бойовими структурами на фронті, а й представлені резервними формуваннями переважно з охоронними функціями. Такими допоміжними охоронними формуваннями Військової організації сучасної України стали формування територіальної оборони: роти охорони військових комісаріатів та загони оборони. Роти охорони і загони оборони стали відносно новими формуваннями, які були породжені початком війни на Донбасі. Тобто, як і в інших сучасних збройних конфліктах, поява таких формувань стала відповіддю держави на брак регулярних збройних формувань для вирішення широкого кола завдань и бажанням перекласти частину цих завдань на імпровізовані іррегулярні формування. Обидва види формувань відносяться до Міністерства Оборони і в мирний час підпорядковуються військовим комісаріатам. Роти охорони повинні охороняти відповідні військомати, а загони оборони – райони свого формування шляхом охорони державних установ та

важливих об'єктів життєзабезпечення, охорони комунікацій, патрулювання районів, служби на блокпостах та боротьби з мародерами, диверсантами та недержавними збройними формуваннями. У мирний час такі формування комплектуються цивільними, частина з яких (організаційне ядро) проходить військовий вишкіл. З початком війни або введенням воєнного стану особовий склад рот охорони та загонів оборони призивається на дійсну службу.

У цілому на теренах України були сформовані різноманітні іррегулярні формування під егідою різних силових структур, у першу чергу в межах Міністерства Оборони та Міністерства Внутрішніх Справ (як у структурі міліції, так і Національної Гвардії). Ці формування відіграли важливу роль на етапі локалізації збройного конфлікту територією Криму та частини Донецької та Луганської областей, особливо на початковому етапі конфлікту в 2014 р., коли регулярні державні структури знаходилися в перехідному періоді від мирного часу до війни. Тим не менш, саме численні регулярні формування відігравали та відіграють провідну роль у збройному протистоянні на Донбасі. Більш того, відбувається процес «регуляризації» іррегулярних формувань шляхом їх реструктуризації та інтеграції в існуючі та нові регулярні структури.

У Сирії генеза іррегулярних формувань пішла діаметрально іншим шляхом. З громадянської початку війни регулярна армія Сирії зазнала потужної хвилі дезертирства військових сунітів, які не бажали захищати міноритарний алавітський режим Б. Асада. Нестача людських ресурсів змусила уряд звернутися до використання різних іррегулярних на провладних недержавних формувань, які на початку конфлікту були відомі під загальною назвою «Шабіха», чисельність якої вже на 2012р. оцінювалась у 40 тис., і надалі вона зростала. Основним ядром для цих формувань стали партійні організації правлячої партії БААС, кримінальні елементи, бізнесмени та інші. Така строкатість призвела до їх реформування в «Національні Сили Оборони» (НСО) за програмою іранського ополчення «Басідж» за допомогою Ірану. На часі чисельність НСО в Сирії оцінюється в 100 тис. осіб, при цьому Іран має певний вплив на ці формування [3].

Ще більший вплив Іран має на формування «паломників» – добровольчі формування іноземців-шиїтів. Ці формування де-факто скоріше є іранськими ніж сирійськими

ірегулярними формуваннями, які набрані іранцями з громадян Іраку, Лівану, Пакистану, Афганістану та інших країн, озброєні та навчані іранцями й знаходяться під фактичним командуванням іранських офіцерів. Чисельність цих формувань оцінюється в 30 тис. осіб. Крім того, вже з громадян Сирії іранці сформували за зразком «паломників» загони Сирійського відділення партії «Хізбаллах». Загальна чисельність ірегулярних збройних формувань на території Сирії, які знаходяться під командуванням або впливом іранських офіцерів, сягає 130 тис. осіб.

Крім цих формувань, на території Сирії діють ірегулярні формування під російським впливом, починаючи від російських найманців ПВК Вагнера і до місцевих формувань, які переважно згуртовані з регулярними підрозділами в 4-му та 5-му «штурмових» корпусах.

Загалом масштаби залучення ірегулярних формувань до воєнної організації держави в Сирії набули таких масштабів, що вона перетворилась на «Армію добробатів». Для підтвердження цієї тези варто навести дані про генезу регулярної армії протягом громадянської війни.

Порівнюючи обидва збройних конфлікти можна зробити висновок, що, на відміну від Сирії, в Україні ірегулярні формування не набули вирішальної ролі в формуванні бойової могутності держави. Причина цього криється в тому, що Збройні Сили України протягом конфлікту не деградували як Сирійська Арабська Армія, а зазнали еволюційного росту як за рахунок розгортання довоєнних військових одиниць до штатів воєнного часу та формування нових, так і за рахунок інтеграції ірегулярних та деяких недержавних формувань до силових структур.

Зміни чисельності регулярних збройних сил України та Сирії ілюструють такі дані. На кінець 2013р. чисельність ЗСУ становила близько 130 тис. військових (Сухопутні Війська – 65 тис.) [4, р. 194-195], чисельність Внутрішніх Військ близько 33 тис. На кінець 2016 р. ЗСУ, не зважаючи на зраду значної частини Кримського угруповання навесні 2014 р., нараховували 204 тис. військових (СВ – 145 тис.) [5, р. 227-232], Національна Гвардія (наступник Внутрішніх Військ) – 46 тис., тобто регулярні сили України зросли 87 тис. або на 53,3% і це не враховуючи формування чисельного оперативного резерву першої черги з демобілізованих військовослужбовців – ветеранів АТО.

У свою чергу чисельність Сирійської Арабської Армії до початку громадянської війни становила 325 тис., у тому числі Сухопутні Війська – 220 тис. [6, р. 272], на кінець 2016 р. її чисельність оцінювалась в 127,5 тис. (СВ – 90 тис.) [5, р. 404]. Таким чином, на відміну від української регулярної армії, сирійська не збільшилась, а, навпаки, зменшилась приблизно в 2,5 рази. Інші джерела оцінюють чисельність сирійських сухопутних військ ще меншою – 70-80 тис. [3]. Можна виділити декілька головних причин таких різновекторних процесів у зміні чисельності регулярних збройних сил Сирії та України:

1. Міноритарність алавітського режиму Башара Асада зумовлює його вузьку соціальну базу і, як наслідок, вкрай обмежені мобілізаційні ресурси лояльних верств населення.

2. Високий рівень дезертирства нелояльних сирійському режиму військових.

3. Втрата контролю над значними територіями та їх населенням, а також великий рівень еміграції сирійських громадян також обмежує мобілізаційні ресурси режиму.

4. Більша масштабність та тривалість бойових дій в Сирії зумовили набагато більші втрати сирійської регулярної армії порівняно з українською (більш ніж у 30 разів).

Ці причини й призвели до високого рівня деградації Сирійської Арабської Армії протягом війни. Наслідком цього й стало активне залучення до бойових дій з боку режиму ірегулярних формувань, як сформованих переважно з сирійських громадян, так і іноземних.

У свою чергу ЗСУ та НГУ, які не мали таких фундаментальних проблем й змогли протягом війни збільшити свою чисельність та накопити значний оперативний резерв. Тому роль ірегулярних формувань в Україні набагато нижча, ніж в Сирії. Більш того, ці формування набагато сильніше інтегровані в державні інституції.

Таким чином, на підставі порівняння двох сучасних збройних конфліктів на території Сирії та України можна дійти таких висновків:

1. Ірегулярні формування є відповіддю держави на брак регулярних сил під час збройного протистояння.
2. В обох розглянутих випадках ірегулярні формування виникли під час конфлікту, а не були створені заздалегідь.
3. Роль ірегулярних формувань безпосередньо залежить від генези регулярних

формувань протягом конфлікту: їх розвитку чи деградації. В першому випадку іррегулярні формування відіграють допоміжну функцію, як це має місце в Україні. У другому випадку роль іррегулярних формувань зростає, як у Сирії, і поступово саме вони починають відігравати провідну роль у війні.

4. Деградація регулярної армії та її заміна іррегулярними формуваннями різного походження, зовнішньо- і внутрішньополітичної орієнтації, форм фінансування значно посилює дезінтеграційні процеси в державі в цілому.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Военный энциклопедический словарь: В 2 т. / Редкол.: А.П. Горкин, В.А. Золотарев, В.М. Кареев

и др. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2001. – Т.1. – 848 с.

2. Булах А. Первые на передовой: отражение военной агрессии России против Украины / А. Булах, Г. Сенькив, Д. Теперик – Таллинн: International Centre for Defence and Security, 2017. – 41 с.

3. Семенов К. Вооруженные силы Сирии на седьмой год войны: от регулярной армии к добровольческим корпусам [Электронный ресурс] / К. Семенов – Режим доступа: <http://russiancouncil.ru/analytics-and-comments/analytics/vooruzhennye-sily-sirii-na-sedmoy-god-voyny-ot-regulyarnoy-armii-k-dobrovolcheskim-korpusam/>

4. The Military Balance 2014 – London: Routledge Taylor&Francis Group for The International Institute for Strategic Studies. – 504 p.

5. The Military Balance 2017 – London: Routledge Taylor&Francis Group for The International Institute for Strategic Studies. – 576 p.

6. The Military Balance 2010 – London: Routledge Taylor&Francis Group for The International Institute for Strategic Studies. – 492 p.

УДК 321.011

Младьонова О.Д.

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

### ІНФОРМАЦІЙНА БЕЗПЕКА ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

*Проаналізовано інформаційну безпеку в якості складової національної безпеки України. Національний інтерес є сукупністю потреб держави, суспільства, людини. Зроблено висновок, що національна безпека є результатом управління потенційними чи реальними загрозами, небезпеками і має на меті задоволення національних інтересів держави, суспільства, людини. Існування та розвиток держави підтримуються шляхом належного функціонування відповідних державно-правових інституцій.*

**Ключові слова:** інформація, інформаційна безпека, інформаційне суспільство, інформаційний суверенітет, національна безпека, національні інтереси, інформаційна сфера України.

Младёнова Е.Д.

### ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ УКРАИНЫ

*Проанализирована информационная безопасность в качестве составляющей национальной безопасности Украины. Национальный интерес представляет собой совокупность потребностей государства, общества, человека. Сделан вывод, что безопасность является результатом управления потенциальными или реальными угрозами, опасностями и имеет целью удовлетворение национальных интересов государства, общества, человека. Существование и развитие государства поддерживаются путем должного функционирования соответствующих государственно-правовых институций.*

**Ключевые слова:** информация, информационная безопасность, информационное общество, информационное суверенитет, национальная безопасность, национальные интересы, информационная сфера Украины.

Mladonova O.

## INFORMATION SECURITY AS A COMPONENT OF THE NATIONAL SECURITY OF UKRAINE

*Information security is analyzed as a component of Ukraine's national security. National interest is a combination of the needs of the state, society, and man. It is concluded that security is the result of managing potential or real threats and dangers and is aimed at satisfying the national interests of the state, society, and man. The existence and development of the state are maintained through the proper functioning of the relevant state and legal institutions.*

**Keywords:** *information, information security, information society, information sovereignty, national security, national interests, information sphere of Ukraine.*

Інформаційні війни мають тисячолітню історію. Інформаційно-психологічний вплив на духовну, моральну, ідеологічну стійкість супротивника можна простежити і в історії Стародавнього Риму, і в епоху феодалізму, і навіть у біблійних легендах, де згадується, наприклад, Гедеон, який неодноразово під час воєн вдавався до залякування супротивника, а одного разу залякав настільки, що ворог розгубився та вдарив по своїх же військах. Тож людству відомі застосування інформаційно-психологічних прийомів задля того, щоб відстояти особисті інтереси, зберегти власні ресурси у боротьбі з протилежною стороною чи здобути додаткові. Але особливого значення інформаційні війни набули у ХХ ст., коли газети, радіо та телебачення стали посправжньому засобами масової інформації, а поширювана через них інформація – справді масовою, у зв'язку з чим вони поступово переставали бути додатком до збройних війн і зрештою перетворилися на самостійне явище. Тоді і з'явилося та набуло поширення поняття «інформаційний агресор». Останній чинить безумовний вплив як на інформаційно-комунікативний простір держави і суспільства чи певної спільноти, до якої застосовуються інформаційно-психологічні прийоми, так і на психіку окремої людини відповідно до своїх. У зв'язку з цим виникла нагальна потреба у створенні ефективної системи протидії операціям та прийомам інформаційно-психологічної війни на державному рівні.

Об'єктивна проблема створення такої системи полягає, по-перше, у низькому рівні готовності суспільства захищати себе, протидіяти будь-яким спробам маніпулювання його свідомістю, по-друге, у відсутності державної системи протидії таким маніпуляціям. Розглянувши першу проблему більш детально, зрозуміємо, що в масовій свідомості громадян і суспільства в цілому ще недостатньо склалося розуміння загрози,

яку несуть чи можуть нести сучасні комунікаційні технології, які містять у собі інструменти прихованого інформаційно-психологічного впливу, найбільш небезпечними з яких є ті, що використовується в політичних цілях.

Ця проблема щільно пов'язана з питанням невідповідності швидкості розвитку концепцій і технологій інформаційно-психологічної агресії та темпів створення системи цінностей, підтримання психічного здоров'я суспільства, розвитку технологій захисту свідомості від такої агресії.

Актуальність теми дослідження зумовлена особливістю небезпеки, яку таїть у собі постійний та цілеспрямований інформаційно-психологічний вплив на людину та суспільство в цілому, внаслідок чого з'являється необхідність забезпечення інформаційної безпеки як результату управління інформаційними загрозами з метою задоволення національних інтересів в інформаційній сфері.

Метою статті є дослідження правової природи інформаційної безпеки як складової національної безпеки України.

Проблемами інформаційного суспільства, інформаційних війн та інформаційної безпеки займалися такі науковці, як Т.Г. Комарова, В.І. Гурковський, А. Баранов, Б.А. Кормич та ін.

Стаття 17 Основного Закону України [1] закріплює захист суверенітету та територіальної цілісності України, а також забезпечення її інформаційної та економічної безпеки як справу всього українського народу.

Учений і дослідник В.М. Лопатін у своїй праці серед причин незадовільного стану справ в галузі забезпечення інформаційної безпеки держави обґрунтовано виокремив такі: відсутність чітко вираженої державної політики, що займається визначенням пріоритетів розвитку єдиного інформаційного простору, механізмів використання його в



інтересах саме позитивного розвитку суспільства [2, с.76]. Це є вкрай важливим і для України, адже інформаційний простір виступає основою системи соціальної (суспільної) комунікації, становлення громадянської самосвідомості людини, основою збереження національної культури та духовного відродження народу.

Відсутність організованої системи вироблення та реалізації єдиної державної політики у сфері забезпечення інформаційної безпеки країни також можна віднести до причин незадовільного стану справ у сфері забезпечення інформаційної безпеки України та її громадян.

Розвиток законодавства, що регулює відносини в інфосфері, характеризується своєю безсистемністю, а ефективність механізмів його формування та реалізації – слабкістю, що також стає причиною незадовільного стану справ в галузі забезпечення інформаційної безпеки держави, як і те, що правова та інформаційна культура громадян і суспільства в цілому є вкрай низькою, а фінансування діяльності щодо забезпечення інформаційної безпеки суспільства – незадовільним.

Згідно із Законом України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» від 4 лютого 1998 р., інформаційна безпека є невід’ємною складовою оборонної, економічної, політичної, а також інших складових національної безпеки [3]. Механізми забезпечення функціонування телекомунікаційних мереж і систем, канали телекомунікації та інформаційного обміну, інформаційні ресурси є не тільки елементами інформаційної інфраструктури країни, але й об’єктами інформаційної безпеки.

Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. [4], хоча й не закріплює визначення поняття «інформаційна безпека», проте, розглядає її як одну з галузей національної безпеки та перелічує загрози й напрями державної політики в інфосфері. За розумінням інформаційної безпеки звернемося до Юридичної енциклопедії, яка говорить: «інформаційна безпека – один із видів національної безпеки, важлива функція держави» [5, с. 101].

Інформаційна безпека України характеризується:

- 1) законодавчим формуванням державної інформаційної політики;
- 2) гарантуванням свободи інформаційної діяльності та права доступу до інформації у національному інформа-

ційному просторі України;

- 3) всебічністю розвитку інформаційної структури;
- 4) підтримкою розвитку національних інформаційних ресурсів країни, враховуючи досягнення науки і техніки та особливості духовного й культурного життя народу;
- 5) створенням згідно з законами України можливостей досягнення інформаційної достатності для ухвалення рішень органами державної влади, об’єднаннями громадян, громадянами, а також іншими суб’єктами права в Україні;
- 6) охороною державної таємниці, інформації з обмеженим доступом, яка є об’єктом володіння, розпорядження, користування лише державою або об’єктом права власності;
- 7) створенням та впровадженням безпечних інформаційних технологій;
- 8) створенням загальної системи охорони інформації, зокрема інформації з обмеженим доступом та державної таємниці;
- 9) встановленням законодавством режиму доступу іноземних держав або їх представників до національних інформаційних ресурсів, але лише на основі договорів з іноземними державами;
- 10) захистом національного інформаційного простору від поширення забороненої законодавством для поширення інформації;
- 11) законодавчим визначенням порядку поширення інформації зарубіжного виробництва на території держави.

Б.А. Кормич визначає інформаційну безпеку як стан захищеності параметрів інформаційних процесів, відносин і норм, які встановлені законодавством. Це забезпечує необхідні умови існування суспільства, держави, людини як суб’єктів таких процесів та відносин [6, с.109].

В.М. Лопатін стверджує, що інформаційна безпека є станом захищеності життєво важливих інтересів держави, суспільства та особи на збалансованій основі, тобто національних інтересів країни, від внутрішніх і зовнішніх загроз в інформаційній сфері [2, с.79].

Український учений О. Баранов визнає інформаційну безпеку як стан захищеності національних інтересів країни в інформаційному середовищі. За таких умов зводиться до мінімуму чи не допускається взагалі заподіяння шкоди державі, суспільству чи особі через несанкціоноване поширення ін-

формації, її недостовірність, несвоечасність, через негативні наслідки функціонування інформаційних технологій чи негативний інформаційний вплив [7, с.72].

На безпеці інформації як складовій інформаційної безпеки робиться акцент багатьма дослідниками, відзначаючи при цьому значення для держави контролю над інформаційним простором. Від цього значною мірою залежить загальна безпека держави та її громадян. У цьому разі інформація використовується суворо за призначенням, не завдаючи шкоди державі. При цьому інформаційна безпека є таким станом інформації, за якого є суттєво ускладнені чи зовсім усунені можливості порушення її цілісності.

Українським і неординарним є висловлення В.І. Гурковського про те, що інформаційна безпека України є суспільними відносинами, що пов'язані з захистом інтересів держави, суспільства, людини, громадянина від потенційних і реальних загроз в інформаційному просторі [8, с.35]. Цей захист – необхідна умова для збереження та примноження матеріальних і духовних цінностей нації, а також її прогресивного розвитку, існування, самозбереження громадян та України як суверенної держави. Здійснення цього захисту залежить від грамотної інформаційної політики, мета якої – захист, оборона, охорона національних інтересів.

На думку дослідників Т.А. Шевцової та В.І. Ярочкіна, інформаційна безпека полягає у проведенні інженерно-технічних, організаційних, а також правових заходів щодо формування інфраструктури, застосування інформаційних ресурсів, інформаційних технологій, захисту інформації високого значення і права суб'єктів, які беруть участь у діяльності, пов'язаною з інформацією [9, с.8]. Тож, інформаційну безпеку розуміємо як:

- 1) стан захищеності інформаційного простору;
- 2) процес управління небезпеками та загрозами, адже це забезпечує інформаційний суверенітет України;
- 3) стан захищеності національних інтересів України в інформаційному середовищі;
- 4) стан захищеності установлених законом правил, за якими відбуваються інформаційні процеси в державі;
- 5) стан захищеності національних інтересів країни в інформаційній

сфері;

- 6) важливу функцію держави;
- 7) суспільні відносини, що пов'язані із захистом інтересів людини і громадянина, держави та суспільства, що є життєво важливими, від потенційних і реальних загроз в інформаційному просторі;
- 8) невід'ємну частину оборонної, економічної, політичної та інших складових національної безпеки.

Таким чином, якщо зважати на вищевикладені та проаналізовані іншими дослідниками поняття «інформаційна безпека», пропонуємо його власне розуміння. Інформаційна безпека, з нашої точки зору, є результатом управління потенційними та реальними небезпеками (загрозами) з метою задоволення та охорони національних інтересів держави, суспільства, людини в інформаційній сфері.

Слід зауважити, що нормативно-правові акти, зокрема Закон України «Про основи національної безпеки України» [4], не містить у собі перелік національних інтересів в інформаційній сфері, тим не менш, законодавець визначає пріоритетність національних інтересів, вони є загальними для всіх галузей функціонування держави, життєдіяльності суспільства та людини. Також законодавець встановлює перелік загроз національним інтересам в інфосфері, як і основні напрями державної політики з питань інформаційної безпеки у цій сфері.

На основі вищезазначеного, а також положень Основного Закону, вдаючись до спеціально-юридичного методу та методу кореляції, спробуємо виокремити національні інтереси в інформаційній сфері. Зазначимо одразу, що під національними інтересами в інформаційній сфері ми розуміємо сукупність інформаційних потреб держави, суспільства, людини. Реалізація цих потреб забезпечує їх існування та розвиток шляхом створення відповідних державно-правових інституцій.

Отже, науковці у своїх дослідженнях, як правило, зазначають таку тріаду національних інтересів: інтереси держави, інтереси суспільства, інтереси людини та громадянина. Вони є об'єктами як інформаційної, так і національної безпеки. Законодавець закріпив цю позицію. Наприклад, у Законі України «Про основи національної безпеки України» вказано, що людина і громадянин, їхні права і свободи, суспільство, його духовні, історичні, морально-етичні, культурні, матеріальні та інтелектуальні цінності,

навколишнє середовище, інформаційне середовище, природні ресурси, держава, її конституційний лад, недоторканість та територіальна цілісність, суверенітет, є об'єктами національної безпеки [4]. Системоутворювальним є саме поєднання цих трьох компонентів. Система національних інтересів України складається саме з них, коли вони перебувають у діалектичному зв'язку, тісній взаємодії. Тож, національними інтересами України є інтегроване вираження інтересів держави, суспільства, людини, які є збалансованими.

Конституція України, Основний Закон нашої держави, закріплює основні свободи і права людини і громадянина в інформаційній сфері. На її підставі та беручи до уваги національні інтереси, що закріплені Законом України «Про основи національної безпеки України», виокремимо основні національні інтереси в інфосфері. Ними є інтереси, по-перше, держави. Тут доречно зауважити про наповнення світового та внутрішнього інформаційного простору інформацією про Україну. Важливим є те, щоб інформація ця була достовірною. Також говоримо про інтеграцію України в європейський інформаційний простір, боротьбу з інформаційною злочинністю та ін. По-друге, суспільства. Побудова інформаційного суспільства, розвиток духовності, інтелектуального потенціалу, розвиток моральних засад українського народу, захист від маніпуляцій з масовою свідомістю, зміцнення психічного здоров'я нації. По-третє, людини. Реалізація прав і свобод людини і громадянина стосовно зберігання, використання, поширення, одержання інформації та забезпечення права людини на захист від маніпулювання індивідуальною свідомістю та таке інше.

Звісно, настільки чіткий поділ національних інтересів залежно від об'єкта, а саме держави, суспільства, людини, є умовним. Це зумовлюється тим, що негативна роль загроз поширюється одночасно та автоматично на значну кількість національних інтересів чи хоча б на декілька з них.

Закон України «Про основи національної безпеки» стосовно загроз національній безпеці зазначає: на сучасному етапі найбільш важливими потенційними та реальними загрозами стабільності в суспільстві та національній безпеці України в інформаційній сфері є:

- 1) поширення через засоби масової інформації культу та ідеології насильства, жорстокості тощо;

- 2) прояви обмеження доступу громадян до інформації та свободи слова;
- 3) розголошення інформації, що становить як державну, так і іншу таємницю, що передбачена законом;
- 4) розголошення конфіденційної інформації, яка є власністю держави та спрямована на забезпечення національних інтересів та потреб держави та суспільства;
- 5) комп'ютерна злочинність та комп'ютерний тероризм;
- 6) намагання маніпулювання суспільною свідомістю, зокрема, шляхом поширення упередженої, неповної чи недостовірної інформації [4].

Структурними елементами, які становлять інформаційну безпеку України, є: інформаційно-психологічна безпека, тобто управління потенційними чи реальними небезпеками, загрозами, які здатні завдати психіці людини чи суспільства шкоду, а також державі чи державним службовцям. До таких загроз можна віднести намагання маніпулювання свідомістю суспільства, яке може здійснюватися шляхом поширення упередженої, неповної, недостовірної інформації; поширення через ЗМІ культу жорстокості, порнографії, насильства, тощо. Загроза інформаційній безпеці в галузі прав і свобод людини і громадянина виявляється у намаганнях обмеження доступу громадян до інформації та проявах обмеження свободи слова, розголошенні інформації, яку закон визначає як конфіденційну чи державну таємницю, поширення інформації, яка є конфіденційною та є власністю держави та спрямована на задоволення національних інтересів і потреб держави та суспільства. Інформаційно-технічна безпека – управління реальними чи потенційними загрозами з метою захисту інформаційно-телекомунікаційної інфраструктури, загрозою якій можуть бути комп'ютерний тероризм та комп'ютерна злочинність.

Законодавством, з огляду на загрози в інформаційній сфері, а також інформаційні інтереси, передбачено такі основні напрями державної політики з питань інформаційної безпеки в інформаційній сфері:

- 1) безупинне вдосконалення саме державного регулювання розвитку інформаційної сфери. Здійснити таке вдосконалення можна шляхом створення економічних і нормативно-правових передумов для розвитку національних інформаційних ресурсів та інфраструктури, а також наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору досто-

вірною інформацією про нашу країну, та впровадження новітніх технологій в інфо-сферу;

2) забезпечення інформаційного суверенітету нашої країни (Відповідно до Закону України «Про Національну програму інформатизації» [9], інформаційний суверенітет держави – це її здатність контролювати і регулювати потоки інформації з-поза меж держави з метою додержання законів України, прав і свобод громадян, гарантування національної безпеки України.);

3) забезпечення права громадян на свободу слова та неухильного його дотримання, ні в якому разі недопущення неправомірного втручання органів місцевого самоврядування чи державної влади, їй посадових осіб, у діяльність ЗМІ, переслідування журналістів за політичні погляди та позиції, дискримінації в інформаційному середовищі;

4) застосування цілого комплексу заходів стосовно захисту національного інформаційного простору;

5) протидія монополізації інформаційної сфери України;

6) активне залучення засобів масової інформації до боротьби зі зловживаннями службовим становищем, з корупцією та іншими явищами, що можуть викликати загрозу національній безпеці нашої країни [10].

На підставі вищенаведеного робимо можемо зробити висновок: національна безпека є результатом управління потенційними чи реальними загрозами, небезпеками, яка має на меті задоволення національних інтересів держави, суспільства, людини. Національний інтерес, у свою чергу, є сукупністю потреб держави, суспільства, людини. Реалізація цих потреб забезпечує їх існування та розвиток шляхом відповідних державно-правових інституцій, їх створення та належного функціонування. При цьому маємо зазначити, що Україна переживає процес подальшої демократизації,

який відбувається в інформаційну епоху. Це у свою чергу збільшує кількість загроз, однією з яких є «відсутність уявлень про те, що є демократія» [11, с. 284].

## ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141.
2. Лопатин В.Н. Информационная безопасность России: Человек. Общество. Государство / В.Н. Лопатин – СПб.: Фонд «Университет», 2000. – 428 с.
3. Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 р. // Відомості Верховної Ради. – 1998. – № 27-28. – Ст. 182.
4. Про основи національної безпеки України: Закон України // Офіційний Вісник України. – 2003. – № 29. – Ст. 1433.
5. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1998. – 1999. – Т. 2.: Д – Й. – 744 с.
6. Кормич Б.А. Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України: Монографія / Б.А. Кормич – Одеса: Юридична література, 2003. – 472 с.
7. Баранов А. Информационный суверенитет или информационная безопасность? / А.Баранов // Нац. безпека і оборона. – 2001. – № 1(13). – С. 70-76.
8. Гурковський В.І. Організаційно-правові питання взаємодії органів державної влади у сфері національної інформаційної безпеки: Автореф. Дис. канд. юрид. наук: 25.00.02 / В.І. Гурковський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://otherreferats.allbest.ru/law/00440507\\_0.html](http://otherreferats.allbest.ru/law/00440507_0.html)
9. Ярочкин В.И., Шевцова Т.А. Словарь терминов и определений по безопасности и защите информации / В.И. Ярочкин, Т.А. Шевцова – М.: «Ось-89», 1996. – 86 с.
10. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 4 лютого 1998 р. // Відом. Верховної Ради України. – 1998. – № 27-28. – Ст. 181.
11. Авксентьева Т.Г. Политика і влада і інформаційну епоху: український контекст / Т.Г. Авксентьева – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. – 324с.

## ГЛОБАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОСТІ

УДК 351.862.44+32.019.51(327)

**Rabotyagova Iryna**  
V.N.Karazin Kharkiv National University

### NATIONAL SECURITY AND DISCOURSE FRAMING IN POST-SOVIET SPACE

*The paper is dedicated to the factors that influence discourse framing in Post-Soviet space, that makes information be presented in a particular way. The national security question depends on how citizens estimate and reproduce nominations created by the governments in order to integrate and to mobilize masses to the particular actions. The perspectives of discourse framing are presented.*

**Keywords:** *discourse, framing, democracy, Post-Soviet space, national security, power of nomination, media.*

### РАБОТЯГОВА І.В. НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА ТА ФРЕЙМІНГ ДИСКУРСУ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ ПРОСТОРІ

*Розглядаються фактори, що впливають на фреймінг дискурсу на пострадянському просторі, що дозволяє представити інформацію у певному вигляді. Питання національної безпеки залежить від того, як громадяни оцінюють та відтворюють номінації, створені урядами задля інтеграції та мобілізації мас до відповідних дій. Представлено перспективи фреймінгу дискурсу.*

**Ключові слова:** *дискурс, фреймінг, демократія, пострадянський простір, національна безпека, влада номінації, медіа.*

### РАБОТЯГОВА И.В. НАЦИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ И ФРЕЙМИНГ ДИСКУРСА НА ПОСТСОВЕТСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

*Рассматриваются факторы, влияющие на фрейминг дискурса на постсоветском пространстве, позволяющий представить информацию в том или ином виде. Вопрос национальной безопасности зависит от того, как граждане оценивают и воспроизводят номинации, создаваемые правительствами с целью интеграции и мобилизации масс к определенным действиям. Представлены перспективы фрейминга дискурса.*

**Ключевые слова:** *дискурс, фрейминг, демократия, постсоветское пространство, национальная безопасность, власть номинации, медиа.*

**I**t's impossible to underestimate the importance of being accessed to the locations where the information is produced. Corporations are using different methods of information gathering in order to produce faster, cheaper etc. But information by itself is not that valuable as the potential to form and shape information, to produce nominations of «good» and «bad»,

«fair», «guilty» or «victim». In this case the priority of political actors is not only to get the proper information as soon as possible but also to become a core of information and meanings production. The paper examines the processes of nominating and framing in Post-Soviet space (Ukrainian case) in conditions of having no responsible and consolidated elites, being the border state with a frozen conflict, lacking independent media and characterized by proto-political bargaining domination. In the modern political order the question of discourse framing

is an important issue of state making as it goes parallelly with policy-making, legitimizing it and ensuring the proper inclusion of citizens into the political process. The same events and processes can be shown as positive reformation, potential danger, accidental mistake or the measure provided by external/internal enemy. Regarding to the importance of discourse framing question the paper examines its phenomenon to find out how balanced it should be in policymaking, and what are the perspectives of this phenomenon.

The main target of the paper is to apply the new concept of discourse framing to Post-Soviet policymaking, thus trying to show why masses understand events and processes in the particular way.

So framing means the production (defining) of the borders in understanding of categories, events or processes (available facts) in order to make a particular effect on the recipient, stimulating distinct feedbacks, evaluations, reactions and even political (social, economic, violent etc) actions. Discourse framing being more wider means shaping complex (political) world views of masses, forming identities, patterns of values, system of political actions etc. Generally discourse framing serves state integration, internal safety, but also can serve as a measure to control masses, to stimulate particular voting behavior, to support some candidates/ political parties etc. Gameson and Modigliani defined frame as «central organizing idea or story» [3], that means framing can be an artificial composition or story, formed from available facts put together in a convenient, «appropriate» for the reader way.

In liberal understanding framing should serve an instrument of masses to control the political process. In this case the indicators of radical political thinking and behaviour of citizens can show the public will to frame the political discourse. The social trend applicable to any society is: more people active but radical, or less people active but more close to centrists. In this case discourse framing provided by masses can be dangerous for internal safety and integrity of the state. In contradiction, the lack of discourse framing provided by citizens, can make the state to get a shift to the power concentration in hands of the political elites.

The question of reproduction of power to nominate is a key one in discourse framing. The diverse elites (or in case of post-soviet space - heterogenic elite with diverse interests in it) are clashing to gain the unique «right» to produce and reproduce the game rules of the political market thus achieving the right to produce the

obligatory nominations, but also the obligation to reproduce and legitimise them. The last role is much more important as it needs not only participation in the elites bargaining, but also monitoring the mass attitudes, problems and even motives of participation.

The trick of the phenomenon of discourse formation is that every person has an unequal position in the access to officially nominate. And the citizen can be tricked or can make wrong decision more as far is the symbolic, positional distance from him to the place where decision-making in sense of rule formation takes place [1]. It comes that an ordinary citizen has no opportunity to influence the process of defining the key values of the society as «liberty», «equality», «fairness» etc. Due to such an hierarchy it comes out there's no equality in nominating what's «equality».

The question of the discourse framing correlates with national security. As the pluralist democracy model assumes there should be diversity of group actors that are framing the discourse, media, political parties, civil organisations should be the group interests providers, responsible for their realisation. But what about framing? How can diverse interests equally frame the discourse not stimulating internal social conflicts? From one side discourse needs to be based on the wide social discussion and to be the result of at least compromising social decision. But from the other hand, wide social discussion can cause constant rethinking of the political market rules thus destabilizing it and making stable legislative process impossible. Prohibition of censure in democratic states causes obstacles to the discourse framing as well. In this dilemma situation the question political actors are pointing on is do we need variety of media or we should frame them to avoid panic and instability? The policy making even in democratic states demonstrates the priority of the second path, for the sake of keeping society integrated and potentially mobilized to some kind of political actions (particular voting patterns or specific event estimation).

«Power of nomination» expertise is an institution that makes citizens act or think in the particular way regarding the situation. Usually citizens rely on special bureaucrats in fixing the collective problems, estimating them as authority holders. The documental forms citizens need to fill in to get their interests realized are indisputable and show how state shapes mass behaviour. Masses agree with such form of shaping thus agreeing with state's power to decide in what way they have to

behave and think. Such order makes state framing more possible and consumable for the citizens.

The Habermasian doctrine suggests the main role of the state should be in providing the platform for the civil discussion to achieve particular situational consensus [4, p.307]. In case of searching the way out of the pat situation online discussion can connect people, especially when everyone understands the necessity of the political system working properly. But in divided societies, where there are different segments divided by religious, ethnic, language, cultural or historic (different generations supporting either democratic or authoritarian political patterns, that could be seen the first years after collapse of USSR in Post-Soviet space) diversities, open discussion can also polarise people, when the question discussed is about key differences in society and which one should be dominant in the political market rules. The moderate state framing of the social discussion is needed to avoid potential conflicts and society divisions. Politicians often use framing in divided societies to form clashes in order to remove mass attention from important policy problems to the hot questions of existing diversities. This is a case of opening the question of official language in Ukraine (Ukrainian or Russian) before elections.

Media is another key actor of the discourse shaping. It can be considered both as a mediator between civil society and government, but in political reality of Post-Soviet space they are instruments of framing used by stakeholders being their owners. So the question is can media be considered as a mean to share diverse information or it's sabotage of getting this information by citizens? Generally media channels in Post-Soviet space are owned by stakeholders that are providing their personal interests through their media resources like socially important ones. But even in this case masses can decide what kind of framing they prefer, depending on their expectations, leadership preferences etc.

What are the obstacles to the total non-disputable framing? Jean-Francois Lyotard thinks that society is unified totality, but the structure of knowledge requires oppositions, controversies, that is the base for critical thinking [5, p.12-13]. It means that today every oppositional movement makes state framing less universal. The most important problem of Post-Soviet space in this case is that opposition is not institutionalized, so in political low-concurrent environment it tends to act like an

enemy towards the existing government. Trying to benefit in political contest the opposition is trying to make points on «discovering» facts about current government thus delegitimizing it. In reality it can cause general delegitimization of political authority non-regarding which party holds the majority. Moreover, the information connected to national security and internal safety can be discovered and published, making it publicly available and thus stimulating risks for these spheres of policy.

Stewart Brand discovers another characteristic of information that can cause danger to the national security issues: it wants to be free and at the same time expensive [2, p.80]. It means today's trends of framing are almost controversial. From one point of view, globalization makes information flows much more faster, information spreads through nation-states' borders as soon as it emerges, Wikileaks phenomenon demonstrates the impossibility to decisively hide turning point information and weakness of the state in front of well-framed information flows. From the other side, information became capitalized: information holders gain finances from selling it, media get beneficials by framing information in the way the more interested (well-paying) stakeholder needs to. Information about stakeholders framed in particular way serves as a capital to the information agencies, that can be converted into real capital or political power. Both hiding and publishing such information can be harmful for integrity and tranquility of society. In Post-Soviet space the first mechanism prevails, as it founds out to be more beneficial for the investigators.

The perspectives of framing seem to look very fruitful. Still social trends of the contemporary Post-Soviet states' (and even global) discourses show the ongoing transformation of framing instruments and forms.

Corporatization of media is a global trend, still on the Post-Soviet space it is presented in more deformed state, when media are concentrated in property of stakeholders thus representing their private interests and framing information regarding to them. In this case social demands are not articulated by media that leads to increasing of the social divisions. The competition of political actors become the competition of their media companies.

The next trend is that knowledge replaces actions. It means framing starts to be the instrument of competition, no more need in mass manifestation while the «picture evidence» of public activity can be created by

3D animators and published to convince masses in something important for a stakeholder.

Freedom of speech is becoming difficult to define. The question can be reformulated «is framing becoming a part of free social problems expressions?». If we assume that public opinion is not framed then comes an antagonism between public opinion and social media companies. In the other case if we consider public opinion biased there is no checks and balances between civil society and state, just the masses depending on the last one.

Concluding, framing nowadays is an important part of information consuming by Post-Soviet citizens. Stakeholders, framing discourse are shaping masses' identity, dividing them, forming official restrictions to make civil society dependant on the state. Framing discourse they are trying to achieve their own interest realisation. Such an order causes destabilisation thus making a threat to the national security system.

At the same time framing is becoming the capacity of everyone today. The mechanisms of information presentation are becoming more

well-known and used not only by elites, but also by public activists and bloggers. Although «framing» is considered a new, non-researched concept, it influences both social sphere of Post-Soviet Space and national security policymaking.

#### BIBLIOGRAPHY

1. Бурдьє П. Политическое представление. Элементы теории политического поля [Электронный ресурс] / П. Бурдьє. - Режим доступа: <http://bourdieu.name/content/politicheskoe-predstavlenie-elementy-teorii-politicheskogo-polja>.
2. Baker R. J. Mind over matter: why intellectual capital is the chief source of wealth / R.J. Baker. – New Jersey: John Wiley & Sons Inc., 2007. – 340 p.
3. Gameson W.A., Modigliani A., The changing culture of affirmative action / W.A. Gameson, A. Modigliani // Research in Political Sociology. – 1987. – Vol.3. – P.137-177.
4. Habermas J. Between Facts and Norms Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy / J. Habermas. – Cambridge, MA: The MIT Press, 1996. – 631 p.
5. Lyotard J.-F. The Postmodern Condition: A Report on Knowledge / J.-F. Lyotard. – Manchester: Manchester University Press, 1984. – 110 p.

УДК УДК 321

Osadcha Y.

V.N. Karazin Kharkiv National University

### CULTURAL APPROACH TO ANALYZING STATE BUILDING IN THE MIDDLE EAST

*The article examines the characteristics of the cultural approach to describing Middle East politics and the process of state building. Both – advantages and disadvantages of this approach are analyzed. The author states that religion itself cannot be a major factor, which determines the development and internal structure of political institutions as well as the probability of democratization of the Middle Eastern regimes.*

**Keywords:** Middle East, Islam, political culture, democratization, state building.

Осадча Я.Д.

### ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНИЙ ПІДХІД ДО АНАЛІЗУ ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

*Проаналізовано риси політико-культурного підходу до описання політичного життя та процесу державотворення на Близькому Сході. Описано переваги та недоліки цього аналітичного напрямку. Обґрунтовано неможливість використання релігії як головного аналітичного інструмента під час вивчення розвитку та структури політичних інститутів держав цього регіону. Висловлено сумнів у тому, що іслам є головною перешкодою до демократизації режимів на Близькому Сході.*

**Ключові слова:** Близький Схід, іслам, політична культура, демократизація, державотворення.



Осадчая Я.Д.

## ПОЛИТИКО-КУЛЬТУРНЫЙ ПОДХОД К АНАЛИЗУ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА НА БЛИЖНЕМ ВОСТОКЕ

*Проанализированы черты политико-культурного подхода к описанию политической жизни и процессу государственного строительства на Ближнем Востоке. Описано преимущества и недостатки этого аналитического направления. Обоснована невозможность использования религии как главного аналитического инструмента в процессе изучения развития и внутреннего строения политических институтов государств данного региона. Выражено сомнение в том, что ислам является главным препятствием для демократизации режимов на Ближнем Востоке.*

**Ключевые слова:** Ближний Восток, ислам, политическая культура, демократизация, государственное строительство.

Analyzing political processes in the Middle East almost inevitably will lead us to include a cultural variable, which is usually reduced to the religion and the role of Islam in the state formation and political life in the region. This is a common approach among the specialists who study this area. However, we argue that it does not take into account the variety of factors that affect the process of state building and state modernization in the Middle East.

The cultural approach in political science was developed in the 1960s by two American political scientists – Gabriel Almond and Sidney Verba. Thus, they provided a classical definition of political culture. In their book «The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations» they define political culture as «attitudes toward the political system and its various parts, and attitudes toward the role of the self in the system» [1, p. 13]; «particular distribution of patterns of orientation towards political objects among the members of the nation» [1, p. 14]. Later the dependence of politics on cultural elements (such as rituals, stereotypes, beliefs, attitudes, values, traditions, etc.), was explored by other prominent scientists – Lucian Pye, Walter A. Rosenbaum, Ronald F. Inglehart, Samuel P. Huntington, Lawrence Harrison and others. Cultural approach is widely used to explain political processes in developing countries and the failure of economic modernization and political democratization in these cultural settings.

The political culture of the Arab countries is of interest to such researchers as Gabriel Ben-Dor, Benjamin MacQueen, Mark Tessler, Rex Brynen, David Bukay, David Govrin, Elie Kedourie, Raphael Patai, Philip Salzman, Lawrence Rosen, Bernard Lewis, Steven Fish, Daniela Donno. Bruce Russett, Alfred Stepan, Graeme Robertson, Michael Hudson, Hisham

Sharabi, Brigitte Weiffen, Dale Eickelman, James Piscatori and many others.

When it comes to the Middle East, many scholars tend to emphasize the role of Islam as the primary value system that explains political life in the region. Thus, the majority of researches is directed towards examining the characteristics of religion without taking into account the features of the state as an institution. The attractiveness of this concept can also be explained by the fact that it excludes from consideration the differences between history and economic systems of the Arab countries, conveniently reducing them to one factor. Moreover, it allows separating the Middle East from other developing countries [2, p. 2].

All the existing literature on this issue, Rex Brynen offers to divide into three paradigms - essentialism, contextualism, and criticism. The first perceives culture as an almost primordial characteristic that is intrinsic to the political system and inseparable from it. Thus, culture unites the Middle East into a single cultural complex. It is stronger than any other characteristics, so it determines them. The second approach considers the interdependence between culture and other social subsystems. It argues that culture does not influence politics directly, but rather it acts indirectly through a variety of means. Moreover, there could not be a single culture, but there are different subcultures that have a different impact on politics. To sum up, this approach combines attitudes and political consciousness with physical factors. Alternatively, critics pay attention to institutions and the economy in contrast to the maximization of cultural influence [2, pp. 3-4].

Regarding the analysis of the Arab state, we can distinguish three main statements that accompany it. First, the assumption that Islam is resistant to Western models of political institutions. That means denial of secularism,

democracy, human rights and civil society in general as these institutions do not seem to be compatible with the Muslim religion. Secondly, it is argued that Islam does not accept the Western understanding of statehood. Consequently, modern political institutions cannot take root in these states. Thirdly, attention is drawn to the clannish and tribal social system, which is just incompatible with the modern state [3, p. 27]. This assumption takes us to the theories of state building. Generally, the state was only one of the possible alternatives to different forms of political organization. Thus, its survival depended on the ability to gather social forces around the idea of a state, so clans and tribe contradict this logic and oppose the very idea of a state.

Consequently, Islam is seen as the main obstacle to the political development of the Middle East. Bassam Tibi wrote that the cultural system of Islam is the primary barrier for social change as it is a rigid and reactive system that resists any attempts of Western domination [4]. In this perspective, eastern despotism can be explained through the religious requirement to obey the authority and the Muslim perception of earthly life as a temporary comparing to life after the death. All that leads to the so-called 'political quietism.' Pluralism, human rights, the separation of powers and the rule of law are ideas that are incompatible with absolute divine sovereignty. Moreover, the underdevelopment of civil society and low participation do not allow formulating a clear request for change [5].

Considering the institutional aspect of statehood, it should be noted that the state in the Middle East has always been stronger than civil society. This corresponds to the religious requirement of humility before the authorities and explains the absence of any representative bodies that would conduct a dialogue between government and society [6]. The lack of civil society led to a severe backlog in modernization and democratization of these states [7].

However, the concept of «ummah» that is an interethnic unity of Muslims represents some supra-state civil society. Consequently, hardly is it compatible with the idea of a national state. At the same time, secularism, nationalism, and democracy are being rejected. The state in the Middle East was never determined by nationality or ethnicity. Besides, the tribal forms of political life have been preserved and did not lose their influence. Furthermore, Islam did not manage to develop the concept of sovereignty as it favors «ummah» and religious identity more than other forms of unity [8, pp. 319-321].

At the same time, one cannot say that Muslims share a common view of the state. James P. Piscatori indicates the existence of political conformists and political nonconformists among Muslims [9, p. 40]. He also notes that Islamic political and legal theory does not adequately reflect religious discourse as numerous sources influenced it. Also, these states fully accept territorial pluralism. Moreover, many Islam theorists refer to the state as a natural and primordial institution. The political practice of Arab empires also proves the acceptance of pluralism within the Muslim state.

Indeed, many Muslim theorists abandoned the idea of the state in favor of the umma as another way of unity and integration outside of the state. Consequently, the notion of a modern national state from the very beginning was in conflict with the supranational Islamic community.

When we compare the concept of the Western state with its original incarnation in the Middle East, it is necessary to take into account the blurriness of the very concept of the state. Due to the absence of clear conceptual limitations of this term, the criticism of the Islamic state as backward and rigid seems to be scientifically inaccurate. In addition, when we talk about Islam, we need to take into account the concepts of the imamate and the caliphate as unique ideas, which have no analog in Western political discourse. Caliphate embodies the religious unity of Dar al-Islam, builds on the sharia law and embraces the whole world. The concept if imamate incarnates the idea of the combination of religious and secular power, which is embodied in one person. And this person stands above both – society and the state. However, even within Islam, there appeared various types of nationalism – Egyptian with the idea of the Pharaoh's state, Mediterranean nationalism, Syrian nationalism, Arabic, Lebanese, etc.

Another weakness of the Middle Eastern states can be explained by the fact that the process of state building was mixed with the process of liberalization of political power. Therefore, the compatibility of Islam with the democratic regime was questioned. Moreover, it was a cause for extensive discussions about the reasons of failed democratization.

In addition, the debates about the interaction of state institutions with tribal forms of political life were actualized. Houry and Kostiner define three approaches to the examination of these relationships. First, they can be viewed evolutionarily (tribe becomes a state). Secondly,

one can consider the cohabitation of the state and the tribal system. Thirdly, it is possible to study the mutual influence and interdependence of the state and the tribal system, as well as their identities [10].

However, this approach does not tell us anything about the real dynamics of statehood in the Middle East. Within the framework of the cultural approach, the interactions of social forces that lead to the formation of a particular type of political regime are not analyzed either. In addition, it is purely descriptive and cannot be used to analyze institutions.

One of the possible explanations of the resistance of the Middle East to democracy states its unique geographic location. In particular, authoritarian neighbors significantly affect the likelihood of a democratic transition.

Islam itself contains both – elements hindering political modernization and elements that stimulate it [11, p. 17]. The mere assertion that religion is a determining factor of the political system does not indicate the existence of certain political and economic players and the kind of interactions among them. In this case, Islam is the worst example of such an assertion since its direct interpretation is much more important than the original postulates. And the real political results depend on these interpretations. Consequently, this system is not static, but dynamic. The perception of religion as an independent and determinative factor of politics is unscientific since it can be used to explain anything. In addition, this approach is highly influenced by orientalism.

Empirical evidence (for example, the existence of a variety of political systems in Muslim countries) also proves that Islam is not a determining factor of politics. Bromley writes that the same religion leads to three different results in the real world: Islamic modernism, secular nationalism, and social conflicts.

The cultural approach does not take into account the difference in the political orientations of people of different generations, socio-economic status and different countries although it certainly exists [2]. Otherwise, there would be no inner impulse towards democratic transformations in the Middle East.

The lack of a unified view of the Middle East is easily explained by the nature of this

territory, its diversity, complexity of conducting quantitative and qualitative research here, and the rapid nature of changes in the political life of the region. That is why cultural approach cannot be enough to understand and explain politics in such diverse conditions.

## BIBLIOGRAPHY

1. Almond G., Verba S. *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations* / G. Almond, S. Verba. – Princeton: Princeton University Press, 2015. – 576 p.
2. Brynen R. *Political Culture and the Puzzle of Persistent Authoritarianism in the Middle East* [Електронний ресурс] / R. Brynen. – Режим доступу: <https://www.mcgill.ca/icames/files/icames/IPSA.pdf>
3. Saouli A. *Dilemmas of late formation: international system and state survival in the Middle East: case studies: Saudi Arabia and Iraq* [online] [Електронний ресурс] / A. Saouli. – Режим доступу : <https://research-repository.st-andrews.ac.uk/handle/10023/752>
4. Tibi B. *Islam and the cultural accommodation of social change* / B. Tibi. – Boulder: Westview Press, 1990. – 272 p.
5. Govrin D. *The Quest for Democratic Political Reforms in the Middle East and the Prevailing Arab Political Culture* [online] [Електронний ресурс] / D. Govrin. – Режим доступу: <http://www.jcpa.org/jl/vp528.htm>
6. Kedourie E. *Politics in the Middle East* / E. Kedourie. – Oxford: Oxford University Press, 1992. – 366 p.
7. Sadowski Y. *The New Orientalism and the Democracy Debate* / Y. Sadowski // *Middle East Report*. – №183. – 1993. – P. 14-21.
8. Kelidar A. *States without Foundations: The Political Evolution of State and Society in the Arab East* / A. Kelidar // *Journal of Contemporary History*. – Vol. 28, №2. – 1993. – P. 315-339.
9. Piscatori J. *Islam in a World of Nation-States* / J. Piscatori. – Cambridge : Cambridge University Press, 1986. – 204 p.
10. Khoury P., Kostiner J. *Tribes and State Formation in the Middle East* [Електронний ресурс] / P. Khoury, J. Kostiner. – Режим доступу: <http://intersci.ss.uci.edu/wiki/eBooks/MidEast/BOOKS/Tribes%20and%20State%20Formation%20in%20the%20Middle%20East%20Khoury.pdf>
11. Tessler M. *Islam and Democracy in the Middle East: The Impact of Religious Orientations on Attitudes toward Democracy in Four Arab Countries* / M. Tessler // *Comparative Politics*. – Vol. 34. – №3. – 2002. – P. 337-354.

УДК 331.556.4:005.44

Пак Н.А.

Інститут міжнародних відносин  
Київського національного університету  
імені Тараса Шевченка

### МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ У СФЕРІ ТРУДОВОЇ МІГРАЦІЇ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

*Розглянуто особливості міжнародного співробітництва Європейського Союзу в сфері трудової міграції в умовах глобалізації. Проаналізовано процеси, які відбувалися в досліджуваній сфері в минулому столітті та дано оцінку ситуації, яка спостерігається сьогодні в Європі. Обґрунтовано наслідки трудової міграції для європейських країн та роз'яснено причини, які спонукали керівництво держав співтовариства протягом тривалого часу сприяти потоку нелегальних мігрантів. Акцентовано увагу на тому, що уряди країн повинні об'єднатися для того, щоб спільно розв'язати проблеми, які виникають у сфері трудової міграції.*

**Ключові слова:** трудова міграція, співробітництво, нелегальні мігранти, працевлаштування.

Пак Н.А.

### МЕЖДУНАРОДНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА В СФЕРЕ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

*Рассмотрены особенности международного сотрудничества Европейского Союза в сфере трудовой миграции в условиях глобализации. Проанализированы процессы, которые происходили в исследуемой сфере в прошлом веке и дана оценка ситуации, которая наблюдается сегодня в Европе. Обоснованы последствия трудовой миграции для европейских стран и разьяснены причины, побудившие руководство государств сообщества в течение длительного времени способствовать потокам нелегальных мигрантов. Акцентировано внимание на том, что правительства стран должны объединиться для того, чтобы совместно решить проблемы, возникающие в сфере трудовой миграции.*

**Ключевые слова:** трудовая миграция, сотрудничество, нелегальные мигранты, трудоустройство.

Pak N.

### INTERNATIONAL COOPERATION OF EUROPEAN UNION IN LABOR MIGRATION SPHERE IN TERMS OF GLOBALIZATION

*The article deals with the peculiarities of international cooperation of the European Union in the sphere of labor migration in the context of globalization. The processes that occurred in the study area in the last century and assessed the situation observed in Europe today are analyzed. The consequences of migration for European countries are grounded and the reasons which prompted the leadership of Member States for a long time to promote the flow of illegal migrants are explained. The attention on the fact that governments must unite in order to jointly solve problems arising in the sphere of labor migration is done.*

**Keywords:** labor migration, cooperation, illegal migrants, employment.

Європейський Союз у процесі свого розвитку не може залишатися осторонь глобалізаційних трансформацій у світі, які відбуваються у всіх сферах життєдіяльності суспільства, в тому числі й у сфері трудової

міграції. У контексті міграційних процесів, які в умовах сьогодення активно розвиваються на території європейського континенту, міжнародне співробітництво у сфері трудової міграції відбувається відповідно до міжнародних угод, укладених під егідою міжнародних організацій. Проте

події, які відбуваються в сучасному мінливому світі, зокрема, такі як постійні війни та збройні сутички на Близькому Сході, а також нестабільна політична та економічна ситуація в країнах, які є сусідами Європейського Союзу, все частіше змушує керівників європейських держав піднімати питання щодо мігрантів, які роблять спробу нелегально влаштуватися на роботу в стабільному європейському суспільстві. До того ж, високий рівень безробіття в країнах третього світу також є причиною високого напливу мігрантів, які створюють проблеми для європейців. Всі ці питання потребують врегулювання, адже вони становлять потенційну загрозу для корінного населення та можуть стимулювати процеси руйнації економічних систем держав, які є членами європейської спільноти.

Питання міжнародного співробітництва Європейського Союзу у сфері трудової міграції в умовах тих міграційних тенденцій, які спостерігаються сьогодні в європейських країнах, потребує значної уваги науковців, здатних здійснити об'єктивну комплексну оцінку процесів, які стосуються трудових мігрантів, та виробити чіткі та послідовні напрями подальшого розвитку зазначеної сфери. Потрібно зауважити, що істотний внесок у формування теоретико-методологічних основ дослідження міжнародної трудової міграції зробили роботи І. Абрамової, А. Аллахвердієвої, Т. Гнатюка, Ф. Док'є, І. Іонцева, О. Кириченко, Є. Левчука, С. Лейснея, Д. Массея, В. Новицького, В. Переведенцева, М. Піоре, Н. Преображенської, І. Прибиткової, О. Резнікової, Л. Руденко, О. Старка, Я. Столярчук, Я. Стрельцової, М. Тодаро, Б. Томаса, О. Хомри, І. Цапенко, О. Шампури та ін. Разом із тим, питання врегулювання процесів трудової міграції на території Євросоюзу все ще залишаються гостро актуальними, виходячи із того, наскільки швидко глобалізується сучасне суспільство та наскільки глибокими є проблеми, пов'язані із напливом нелегальних мігрантів до країн Європейського Союзу.

Метою статті є аналіз ситуації, яка існує у сфері трудової міграції в Європейському Союзі, оцінка причин, які лягли в основі потоку значної кількості нелегалів до європейських країн, та обґрунтування пропозицій щодо розв'язання проблем на ринку праці.

У країнах Європейського Союзу, який є міждержавною формацією, зберігаються істотні відмінності в національних міграцій-

них політиках, однак поступово формується наднаціональний підхід до регулювання міграції населення, в основі якої знаходиться гнучка модель взаємодії країн-членів і концепція «м'якого права» (визначення керівних принципів замість жорстких процедур). Упроваджується єдина систем управління міграційними потоками (на основі диференціації мігрантів та їх селекції), у тому числі єдиних правил залучення вчених, молоді та студентів, возз'єднання із сім'ями, умов тривалого проживання тощо. Велика увага приділяється гуманітарним питанням, пов'язаним із міграцією, що зумовлює трансформацію заходів і розширення інструментарію її регулювання (що враховує появу нових видів міжнародного співробітництва у сфері трудової міграції) [1, с.8].

Слід визнати, що проблема використання нелегальної робочої сили в ЄС була і залишається актуальною. Для того, щоб оцінити причини та наслідки цього явища, варто звернути увагу на його основні особливості та тенденції розвитку протягом останніх 25 років – часу існування Європейського Союзу.

Так, з початку існування нової суспільно-політичної формації – Європейського Союзу – в ньому набуло поширення тимчасове працевлаштування згідно з договором, в якому домінувала сезонна праця на визначений за погодженням між сторонами період. Це стосувалося в першу чергу таких сфер, як торгівля, будівництво, надання різноманітних послуг тощо. Також мала місце праця неповний робочий тиждень, яка була різновидом тимчасової. Наприклад, у Франції протягом 1990-1999 рр. кількість працюючих за договором на визначений термін збільшилася на 40% (перевищивши 8% всього зайнятого населення), в Португалії – на 46%. Найчастіше безробіття зростало за рахунок тих, у кого завершився термін тимчасового найму [2].

Характерним явищем в Євросоюзі у кінці минулого століття було працевлаштування трудових мігрантів через нелегальні посередницькі фірми. Основними ознаками такого працевлаштування були такі:

12) відсутність штатного оформлення працівників;

13) роботодавці не здійснювали обов'язкових відрахувань у пенсійний та соціальні фонди;

14) робітники не мали соціального захисту, працюючи нелегально або напівлегально;

15) у працівників було відсутнє медичне страхування, і вони не були убезпечені від нещасних випадків на виробництві;

16) часто робочі місця не були обладнані належним чином, що призводило до травм і проблем зі здоров'ям.

Також була поширена практика, коли роботодавець частину працівників реєстрував відповідно до законодавства, а частина працювала у нього нелегально і не враховувалася податковими, соціальними органами та органами статистики. Таким чином, достовірно визначити, яка кількість трудових мігрантів працювала в той період, було практично неможливо.

Слід зазначити, що такі тенденції спостерігалися не лише в 90-их роках минулого століття – сучасна ситуація в європейських країнах мало чим відрізняється від тогочасної. Так, і на сьогоднішній день

найбільш гострими проблемами міграційного руху працівників є:

- поширення нелегального міграційного руху в світі загалом та в Євросоюзі зокрема;
- в'їзд на територію іншої країни нелегально з недотриманням правових норм, які існують в співтоваристві;
- використання незаконної робочої сили працівників-мігрантів;
- негуманне використання найманих працівників та надмірна трудова експансія нелегалів;
- поширення організованої злочинності в рамках нелегальної трудової міграції;
- потенційна загроза виникнення гуманітарної катастрофи у зв'язку з нелегальною трудовою міграцією.

Для того, щоб реально оцінити всі наслідки трудової міграції, пропонуємо скористатися узагальненнями, представленими у табл. 1.

Таблиця 1

Наслідки трудової міграції [складено на основі 3, с. 95-96]

	Позитивні наслідки	Негативні наслідки
Наслідки для трудових мігрантів	Отримання більшої заробітної плати; покращення рівня життя працівника і членів його родини; здобуття нового професійного досвіду; підвищення рівня кваліфікації; отримання мовної практики; розширення світогляду, набуття свідомості та розуміння реальних умов ринкової економіки; набуття навичок жити в умовах культури демократичного суспільства та ін.	Окреме проживання членів родини та руйнація сімей; проблеми виховання дітей; зайнятість на простих низької кваліфікації роботах; часто нелегальна та напівлегальна зайнятість; зайнятість на важких, часто ненормованих, шкідливих для здоров'я роботах; нижчий рівень оплати праці порівняно з місцевими працівниками; недоступність кваліфікованої медичної допомоги; загроза насильства з боку роботодавців; важкі побутові умови; загальна зневіра, втрата національної самосвідомості; набуття чужих звичаїв та невластивого менталітету та ін.
Наслідки для суспільства (держави)	Зменшення рівня безробіття в країні; перекази грошей, підвищення рівня життя членів родин трудових мігрантів; зниження соціальної напруги в умовах економічної кризи; зниження навантаження на соціальні фонди; підвищення кваліфікації мігрантів, які повернулись додому; поширення в суспільстві цінностей жити в умовах культури демократичного суспільства та ін.	Нерентабельність і втрати від вкладень в освіту і підготовку фахівців; втрата висококваліфікованих найбільш економічно активних працівників; втрата сімейних цінностей у суспільстві; зменшення народжуваності; старіння нації, зростання демографічного навантаження на працюючих на внутрішньому ринку; зменшення податкових надходжень та відрахувань у соціальні фонди; зростання цін на товари і послуги на внутрішньому ринку за існуючої низької купівельної спроможності основної маси населення та ін.

Оцінюючи на підставі узагальнень, представлених у табл. 1, усі наслідки, які має трудова міграція для тієї чи іншої країни, варто зазначити, що протягом тривалого часу європейські держави були зацікавлені в тому, щоб залучати до себе нелегалів,

використовуючи їхній трудовий потенціал. Це було вигідно як для окремих роботодавців, так і для держави загалом.

Ще у післявоєнний період національні уряди європейських держав стимулювали працю мігрантів, адже потрібно було

відбудовувати економіку, і праця іммігрантів, на думку європейців, була найкращим виходом з ситуації. Такі працівники виконували найнебезпечнішу та найважчу роботу: працювали на металургійних підприємствах і в шахтах, зводили будівлі і споруди, розчищали завали та руїни і виконували багато інших функцій схожого характеру. Роботодавці не сплачували за іммігрантів внески до соціального та пенсійного фондів, а їхня праця була значно дешевшою, ніж європейців. Багато хто із сучасних дослідників сьогодні вважає, що без використання робочої сили так званих «gastarbeitern» чи «guest workers» економічний розвиток Європи був би неможливим.

Такі самі тенденції збереглися і у ХХІ столітті. Ось лише деякі цифри, які свідчать про роль трудових мігрантів у розвитку сучасної Європи. Наприклад, у Франції мігрантами є 25% будівельників і не менше 30% робітників на автозаводах. Мігрантом є кожен другий шахтар у Бельгії. Завдяки мобільності населення ВВП ЄС зріс на 0,3%, або 30\$ млрд., а, скажімо, тільки у Великобританії чистий прибуток від приїжджих робітників досягнув 22,1 млрд. фунтів стерлінгів протягом 2001-2011 рр. Деякі фахівці стверджують, що ВВП Франції, Німеччини та Великобританії вже мінімум на 5-7% формується виключно за рахунок праці мігрантів. На думку лібералів, це важливо, в першу чергу, тому, що на забезпечення пенсій країни Європейського Союзу у цілому вже витрачають приблизно 7,1% ВВП [4].

Звичайно, ці дані є приблизними, адже достовірно оцінити внесок, який здійснює праця трудових мігрантів в економіку тієї чи іншої європейської країни, статистичними методами практично неможливо. Сьогодні багато сфер народного господарства країн Євросоюзу, починаючи від сільського господарства чи будівництва і закінчуючи наданням комунальних послуг чи доглядом за дітьми та пенсіонерами, розвиваються лише завдяки трудовим мігрантам.

Виходячи з цього, цілком впевнено можна вести мову не про епізодичні чи спонтанні дії або події, а про сплановану акцію, до якої були залучені усі суб'єкти сфері зайнятості. Використання нелегалів стало органічним елементом розвитку країн Євросоюзу навіть попри те, що законодавча база в основному стояла на перепоні можливості зайнятості іноземців. Відповідно до цього, на сьогодні європейська спільнота

має найбільшу у світі інтеграційну систему у сфері трудової міграції, адже Євросоюз є одним із основних регіонів призначення трудових мігрантів, які прибувають із третіх країн.

Це явище має глибинні причини свого існування. Справа в тому, що у багатьох країнах Європи спостерігається старіння нації, адже переважна більшість сімей воліє не мати дітей або мати максимум одного нащадка. До того ж, у сучасному суспільстві поширюється рух «childfree», який популяризує життя без дітей, а також більшає кількість тих, хто не бажає зв'язувати себе сімейними вузами і, відповідно, мати дітей. Все це призвело до того, що приріст населення у багатьох європейських країнах сьогодні коливається близько одиниці або ж часто взагалі від'ємний.

За збереження поточного рівня народжуваності та без урахування імміграції населення ЄС, за підрахунками науковців, до 2050 року Європа втратить стільки жителів, скільки зараз населяє Німеччину, Польщу, Данію, Норвегію, Швецію та Фінляндію разом узятих. Востаннє таке значне скорочення європейського населення спостеріглося тільки під час епідемії чуми в 1347-1352 рр. [4].

Між приростом населення та трудовою міграцією існує тісний зв'язок, адже закономірно, що скорочення населення призводить до того, що пропозиція робочої сили на ринку зайнятості знижується. Це, у свою чергу, веде до зупинки зростання ВВП або ж до зниження рівня цього показника, що стає причиною збідніння нації і зниження її життєвого рівня. Розуміючи це, керівництво багатьох держав Євросоюзу побачило вихід із ситуації в тому, щоб дати зелене світло трудовим мігрантам, які часто працювали нелегально або напівлегально в цих країнах.

Статистика показує, що за кращою долею в основному їхали та їдуть люди середнього, тобто найпрацездатнішого віку. Причому, в абсолютній більшості випадків на новому місці вони погоджуються працювати довше, інтенсивніше і за менші гроші. Також іммігранти, особливо нелегальні, значно рідше користуються всякими соціальними благами. Таким чином, за рахунок міграції є можливість виправити і демографію, і європейську економіку. У ЄС просто не було іншого вибору, окрім як закликати до себе приблизно 70-75 млн. іммігрантів.

Саме тому уряди західноєвропейських країн недостатньо активно перешкождали

проникненню нелегальної робочої сили. Наприклад, Німеччина фактично заохочувала напівлегальну імміграцію курдських і турецьких робітників, Франція – алжирських, Великобританія – робітників з Індії та Пакистану. У країни Євросоюзу щорічно незаконно прибувало понад 500 тис. осіб (без врахування сотень тисяч біженців, які перетинали європейські кордони внаслідок неможливості проживання у себе на батьківщині через політичні, економічні, соціальні та інші причини). Оцінити реальні масштаби нелегальної міграції з високою часткою точності навряд чи можливо, адже точний облік таких осіб ніким не здійснювався [4].

Проте надмірне «захоплення» використанням нелегальної робочої сили завело Євросоюз у пастку, адже нелегали стали об'єктом потенційної загрози для корінних мешканців європейської спільноти. Це стосується як національної безпеки окремих країн, так і особистої безпеки кожного європейця, який може постраждати від атак мусульманських терористів, що заповнили території сучасної Європи.

Значну роль у цьому процесі відіграла бюрократична структура центральних органів влади ЄС, діяльність яких має формалізований нормотворчий характер, що часто перешкоджає тверезій оцінці ситуації, яка складається в той чи інший момент часу. Так, базові положення щодо політики зайнятості були укладені ще в 1997 р. в Амстердамському договорі, який проголосив зростання зайнятості одним із пріоритетів розвитку європейської спільноти.

У контексті цього завдання зусилля керівництва європейських держав мали спрямовуватися на те, щоб врегулювати спірні та нагальні питання міграції та трудових мігрантів і водночас узгодити інтереси суспільства з індивідуальними інтересами окремих осіб на ринку праці. Проте намагання скоординувати міграційні процеси в єдине вигідне для Європейського Союзу русло виявилися невдалими, оскільки законодавча та нормативна база була

недосконалою і не змогла вирішити усіх питань, пов'язаних із трудовою міграцією на території Євросоюзу та проблемами безпеки європейського суспільства.

У підсумку варто зазначити, що питання трудової міграції сьогодні в Євросоюзі залишається відкритим, а сама проблема використання нелегальної робочої сили працівників, які прибувають до Європи з країн третього світу – невирішеною і такою, яка потребує нагального вирішення. Основним гальмом цього є відсутність в Європейському Союзі єдиної імміграційної політики, адже іммігранти, в першу чергу нелегальні, не охоплюються захистом європейського права. Проте у контексті подій останніх років, які стосуються напливу біженців з країн Сходу та Африки, Євросоюзу необхідно вжити жорсткіших заходів, які би змогли гарантувати безпеку європейському суспільству та вберегти його від викликів нестабільного світу, який прагне завоювати багату та стабільну Європу.

Перспективами подальших наукових досліджень у зазначеному напрямку є вивчення питання захисту кордонів Європейського Союзу, адже завдяки таким діям можна усунути багато негативних чинників, які стимулюють міграційні процеси нелегалів, які прагнуть потрапити на територію європейських держав.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Кислицина О.В. Міжнародна трудова міграція в умовах глобалізації: автореф. дис. ... канд. екон. наук / О.В. Кислицина. – Донецьк, 2011. – 20с.
2. Будзінський Т. Європейський Союз і проблема трудової міграції [Електронний ресурс] / Т. Будзінський. – Режим доступу: <http://www.ji-magazine.lviv.ua/ji-junior/loginov/budzinsk2.htm>
3. Петрос О. М. Міжнародна трудова міграція : аналіз ситуації та наслідків для України / О. М. Петрос, В. Т. Васільєв // Вісник НАДУ. – №4. – 2015. – С. 93-100
4. Фомов Д. Особливості міграційного простору Європи та політика ЄС [Електронний ресурс] / Д. Фомов. – Режим доступу : <http://iac.org.ua/osoblivosti-migratsiyного-prostoru-yevropi-ta-politika-yes/>



УДК 323.28

Целуйко М.Є.

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

## ЗОВНІШНЯ СТРАТЕГІЯ ІДІЛ. ЧАСТИНА 2

*Досліджуються основні напрями і методи зовнішньої діяльності ІДІЛ, які вона реалізує від початку проголошення халіфату. Визначаються загальна стратегія і пріоритетність дій на зовнішніх територіях ІДІЛ на підставі аналізу ситуації у кожному з восьми публічно оголошених зовнішніх вілаятів (провінцій). Розкривається політика ІДІЛ на зовнішніх територіях, а також схожі риси і специфічні особливості кожного вілаяту.*

**Ключові слова:** *Ісламська держава Іраку і Леванту, вілаят, зовнішня діяльність.*

Целуйко М.Є.

## ВНЕШНЯЯ СТРАТЕГИЯ ИГИЛ. ЧАСТЬ 2

*Исследуются основные направления и методы внешней деятельности ИГИЛ, которые оно реализует, начиная с провозглашения халифата. Определяются общая стратегия и приоритетность действий на внешних территориях на основе анализа ситуации в каждом из восьми публично провозглашенных вилайатов (провинций). Раскрывается политика ИГИЛ на внешних территориях, а также схожие черты и специфические особенности каждого вилаята.*

**Ключевые слова:** *Исламское государство Ирака и Леванта, вилаят, внешняя деятельность.*

Tseluyko M.

## ISIL'S EXTERNAL STRATEGY. PART 2

*The main directions and methods of ISIL's external activity being implemented since chaliphate proclamation are examined in the article. General strategy and priority of activities at the external territories are defined based on each of eight publicly proclaimed wilayats (provinces) internal situation. Expands ISIL's policy on foreign territories and similarities and specific characteristics of each wilayat.*

**Key worlds:** *Islamic state of Iraq and the Levant, wilayat, external activity.*

Значними для зовнішньої діяльності ІДІЛ є вілаяти на території Ємену, Саудівської Аравії та Алжиру, які увійшли до перших п'яти публічно оголошених (у листопаді 2014 р.) зовнішніх провінцій. Проте сьогодні вони є мало активними через низку проблем, з якими зіткнулися бойовики у кожній з цих країн. Розглянемо кожну з них. Ємен є географічно зручною для ІДІЛу територією, оскільки розташований на Аравійському півострові поряд із найважливішими для мусульман у символічному плані місцями Меккою та Мединою, а також на узбережжі Червоного моря, що недалеко від вілаятів у Єгипті та Лівії. У символічному плані

територія зручна, оскільки тут триває збройна боротьба між шіїтами і сунітами, що для ІДІЛ є одним із найважливіших завдань. До того, ж як і в Лівії, тут наявна громадянська війна, внаслідок якої залишаються неконтрольовані центральною владою території, спірні території, за які можна боротися. Проте суттєвою проблемою ІДІЛ у Ємені стала діяльність конкурентної терористичної організації «аль-Каїди на Аравійському півострові» (АКАП). Вона є найбільш активним філіалом аль-Каїди, контролює частину території Ємену і діє тут з 2009 р.

Збройні атаки ІДІЛ почала проводити в Ємені з березня 2015 р., вони здебільшого спрямовані проти цивільних об'єктів, пов'язаних з шіїтським рухом (мечеті, готелі, житлові та адміністративні будинки). Власною активністю і фінансуванням

бойовики вілайяту Ємен залучили до свого боку новобранців, частину членів АКАП нижньої та середньої ланок [1]. Проте вже у грудні 2015 р. у вілайяті Ємен стався розкол, коли близько ста його членів, в тому разі військових і релігійних лідерів, публічно виступили проти єменського губернатора ІДІЛ (валі), звинувативши його у порушенні Шаріату щодо нападів на мечеті та цивільних осіб. ІДІЛ відмовилася міняти губернатора і звинуватила цю групу у порушенні байя (клятви вірності «халіфу») [2]. Частина з них повернулася до АКАП. Сьогодні, на думку аналітика з арабських країн М. Хортон, вілайят Ємен поступається силі АКАП [3]. Це проявляється у фінансовому, кадровому, організаційному, територіальному та бойовому напрямках. Організаційна структура цього вілайяту не дуже чітка, вона включає у себе принаймні сім так званих «суб-вілайятів». Це групи, які відзначилися нападами у різних регіонах Ємену. Кадровий склад вілайяту Ємен також є приблизним і включає колишніх єменських членів АКАП, іноземців, переважно саудівців, і місцевих мешканців. Не дивлячись на відсутність публічної заяви, губернатором (валі) вілайяту, як вважає експерт з Близького Сходу Грегорі Джонсен, був призначений Абу Білал аль-Харбі – саудівський учений з ісламського права, відомий як гарний рекрутер [4]. Але його повноваження і авторитет серед членів вілайяту залишаються не з'ясованими.

ІДІЛ завжди приділяв увагу активній пропаганді, і Ємен тут не є виключенням. Вілайят транслює фото і відеоматеріали з різноманітних місцевих тем для популяризації свого фронту. Хоча повідомлення змінюються, на думку міжнародного аналітика з питань безпеки Б. Перкінса, уся відео-продукція зберігає стиль ІДІЛ та високу якість пропаганди [5]. Не дивлячись на це, присутність ІДІЛ в Ємені завжди була обмеженою, в бойовому сенсі вони концентрувалися на окремих яскравих терактах, а не на повноцінних бойових діях. Це може бути наслідком недостатності кадрів і фінансів. Той факт, що бойовики з Ємену тренуються на базах у Лівії та Сінаї, свідчить про недостатність тренувальних баз у самому Ємені та більші внески, які робить ІДІЛ у ці дві провінції. Через лідерство АКАП Ємен розглядається як перспективна територія, але в більш віддаленому майбутньому.

Щодо Саудівської Аравії, то тут активність відповідного вілайяту є ще

меншою, структура ще невиразнішою. Вілайят було проголошено через його символічну значущість, але великими успіхами він не відзначився. Структурно він поділяється на вілайят Неджд і вілайят Хіджаз, які періодично проводять терористичні акти проти сил безпеки Королівства та переважно шіїтських мечетей. Згідно з окремими відео у Твіттері, можливо допустити наявність певної координації дій між вілайятом Неджд і єменськими вілайятами в напрямі спільних тренувань і синхронному проведенні акцій [5]. Але загалом цей філіал ІДІЛ лишається незначним.

Ще одним із перших проголошених зовнішніх провінцій ІДІЛ став «вілайят Алжир» або «вілайят аль-Джазаїр». У вересні 2014 р. один із лідерів Аль-Каїди в ісламському Магрибі (АКІМ) проголосив клятву вірності ІДІЛ та з групою бойовиків вийшов зі складу АКІМ [6]. Вони створили нову групу «Джунд аль-Халіфат» («Солдати Халіфату»), яка пізніше буде перетворена на вілайят аль-Джазаїр. Свою діяльність група почала з гучного теракту, але подальші події значно знизили перспективність ІДІЛ в Алжирі. Вже через місяць після проголошення вілайяту (у грудні 2014 р.) її лідера було вбито силами алжирської армії, а у травні 2015 р. в результаті рейду сил безпеки ліквідовано більшість членів групи, включаючи п'ятьох з шести її лідерів. Після цього розмір групи став вимірюватися кількома особами. За таких умов ІДІЛ звертається до інформаційної стратегії впливу, щоб відновити свої сили в країні. Свою увагу вона сконцентрувала на пропаганді власної популярності в Алжирі, створюючи ілюзію масового дезертирства з рядів АКІМ. На думку аналітика з проблем безпеки Н. Барра, в такий спосіб ІДІЛ розраховує надати імпульс процесу перетворення цього міфу на реальність [7]. Для цього протягом травня-вересня 2015 р. у соціальних мережах були опубліковані заяви чотирьох груп, що переходили зі складу АКІМ до «вілайяту аль-Джазаїр». Причому з кожною наступною заявою повторювалися попередні заяви і відповідні коментарі [7]. Такий багаторазовий повтор складав ілюзію масовості.

Хоча ці групи були невеликі і з часу приєднання не провели жодної атаки, дві з них взагалі не були активними протягом кількох років. Натомість АКІМ після відносного затишшя збільшила свою активність, демонструючи всім бажаючим

дезертирувати свою силу. Також вона проводить пропагандистську кампанію, спрямовану на дискредитацію ІДІЛ звинувачуючи її у розколі мусульман. Отже, в той час як Алжир став однією з перших країн за межами Сирії та Іраку, де ІДІЛ встановила свою присутність, два фактори завадили їй закріпити свої успіхи і подальше поширення. По-перше, це спротив більш сильної АКІМ, по-друге, алжирської армії. Це поки що зводить її активність до нуля, навіть не дивлячись на використання звичної пропагандистської стратегії перебільшення.

Подальше збільшення кількості зовнішніх провінцій відбулося з січня 2015 р. і включило частини територій Афганістану й Пакистану, Нігерії, Північного Кавказу. Це було пов'язано, по-перше, із загальною прийнятою ІДІЛ орієнтацією на побудову всесвітнього халіфату, зі стратегією на поширення зовнішньої присутності, по-друге, з опанованою ІДІЛ пропагандистською стратегією широкої демонстрації власної популярності, перебільшенням успіхів для залучення нових прибічників, по-третє, з наявністю внутрішніх умов для існування на цих територіях (наявність соціальної бази, групи з досвідом збройної боротьби, відсутність контролю з боку державної влади, наявність особистих зв'язків та інші), а також з неодноразовими клятвами вірності до аль-Багдаді, що давали бойовики на цих територіях.

Зазвичай цим клятвам передувало відвідування окремими бойовиками Сирії або Іраку і налагодження особистих зв'язків з членами ІДІЛ. А після їхнього повернення – пропагандистська, вербувальна діяльність від імені ІДІЛ на своїх територіях. У ситуації з вілайятом Хорасан так і відбувалося: у вересні 2014 р. представники ІДІЛ відвідали Пакистан та зустрілися з бойовиками «Техрік-і-Талібан» (пакистанські таліби), у жовтні один із командирів афганських талібів відвідав Сирію, після чого почав вербувальну діяльність в афганських провінціях Гільменд і Фарах. Водночас у прикордонних районах Пакистану і Афганістану почали розповсюджуватися листівки, прапори, агітаційні матеріали на підтримку ІДІЛ із закликами приєднуватися до аль-Багдаді. У тому ж місяці шість командирів середньої ланки Техрік-і-Талібану дезертували з організації і публічно дали клятву вірності ІДІЛ. У січні до них приєдналися інші командири з прикордонних афганських і пакистанських провінцій і був назначений лідер групи – колишній представник пакистанських

талібів Хафіз Хан Саїд. 25 січня 2015 р. офіційний представник ІДІЛ Абу Мухаммед аль-Аднані оголосив про прийняття клятви і створення вілайяту Хорасан (історична назва територій Афганістану, Пакистану, частини Ірану та середньої Азії). Губернатором став Хафіз Хан Саїд. Група закріпилася в афганській провінції Наргархар, почала проводити теракти проти афганських сил безпеки, поширювати пропагандистське радіомовлення серед місцевого населення, знищувати макові поля. Також вілайят Хорасан був представлений у афганських провінціях Гільменд і Фарах. Значно збільшило його кількість приєднання у серпні 2015 р. Ісламського руху Узбекистану (ІДУ), який був традиційним союзником афганських талібів і базувався у провінції Забуль. Отже за півроку вілайят Хорасан досяг значних успіхів у розширенні і консолідації сил переважно у південно-східних і південних регіонах Афганістану. Однак така активна діяльність наштовхнулася на не менш активний спротив з боку, по-перше, афганського Талібану і, по-друге, державних сил безпеки і військового контингенту США в країні. Це протистояння привело до ліквідації багатьох лідерів і бойовиків вілайяту. Особливо значним ударом по вілайяту стало знищення Талібаном ІДУ як організації, частину бойовиків якої було вбито, частина перейшла до Талібану. Після ліквідації ІДУ у грудні 2015 р. Талібан наступає на вілайят в Наргархарі і змушує його залишити окремі райони. Відхід вілайяту Хорасан у Наргархарі прискорює ще й розпочатий у січні 2016 р. наступ афганської армії підкріпленої американськими військовими. В результаті вілайят втратив більшість контрольованої ним території, залишившись у трьох регіонах провінції Наргархар і представлений окремими невеликими групами в інших районах, не здатними сьогодні відвойовувати будь-яку територію. Частина бойовиків, які дезертували з Талібану, повернулася назад. Таке зворотне дезертирство, провали на полі бою, втрата території і союзників свідчать про нерівні сили між вілайятом Хорасан і Талібаном і дають зрозуміти, що таліби являють собою серйозну перешкоду на шляху розширення ІДІЛ в Афганістані.

Інші дві країни можна віднести до більш далекого для ІДІЛ зовнішнього кола, але все ж не настільки, щоб ігнорувати їхню прихильність. Нігерія розташована у Західній Африці. Через наявність великої кількості конфліктуючих етнолінгвістичних

груп (близько 500) для цієї федеративної країни характерні етноконфесійна, релігійна напруга і насилля. На півночі країни проживає мусульманське населення, а південь заселений християнами. Вони складають приблизно однакові частки від усього населення. Дванадцять північних мусульманських штатів більшою чи меншою мірою ввели у своє законодавство норми шариату. Саме там у 2002 р. під впливом ваххабізму і з'явилася відома сьогодні терористична група Боко Харам («Західна освіта заборонена» або за іншою назвою «Прибічники Суни для поширення і джихаду»). Вона веде збройну боротьбу проти християн і прагне встановлення законів Шариату у всій країні як протидію західному впливу. Виступає проти вестернізації нігерійського суспільства і концентрації багатств у невеликої групи політичної еліти, переважно на християнському півдні. Наприкінці 2014 р. група контролювала територію у кількох штатах Нігерії і окремих районах Камеруну (50 тис. км<sup>2</sup>), на якій вона оголосила у серпні 2014 р. халіфат на кшталт сирійського, оголошеного двома місяцями раніше [8]. Це може розцінюватися як наслідування діяльності ІДІЛ та ідеологічна схожість між ними. Водночас Боко Харам звинувачувалася у зв'язках з філіалом аль-Каїди у ісламському Магрибі (АКІМ). Багато дослідників та офіційних джерел вказували на спільні напади, навчання, матеріальну допомогу [9], проте офіційно центральна аль-Каїда ніколи не приймала Боко Харам у якості партнера. У своїй діяльності нігерійці відрізнялися великою активністю, масштабними збройними акціями, які виходили за межі держави на сусідні території, захопленням заручників, терактами, знищенням цілих сіл, зіткненнями зі збройними силами країни. В результаті кількість жертв цієї організації оцінюється десятками тисяч, а біженців – мільйонами.

У березні 2015 р. після суттєвої поразки від об'єднаних армій західноафриканських країн (Камеруну, Нігеру, Чаду та Нігерії) Боко Харам звернулася з клятвою вірності до ІДІЛ. Цю акцію було розцінено як слабкість організації та її потребу у зовнішньому спонсорстві. ІДІЛ прийняла клятву, оголосивши вілайт Західна Африка і діючий лідер групи Абубакар Шекау лишився у якості валі провінції. До 2015 р. у 85 % насильницьких акціях (в тому разі й терористичних) використовувалася вогнепальна або холодна зброя. Тоді як лише 5 % приходилося на використання вибухів і

самогубців [10]. Після 2015 р. тактика організації дещо змінюється. Вона починає більше проводити терактів за допомогою вибухів і шахідів. У 2013 р. Боко Харам провела 35 вибухів, в результаті яких загинули 107 осіб. У 2015 р. було вже 156 вибухів, які вбили 1638 осіб. Майже дві третини від усіх вибухів в 2015 р. були здійснені самогубцями [11]. Вона поєднує напади на армійські частини (Нігерії, Камеруну, Чаду), відвойовування втраченої території і проведення терактів. При цьому об'єктами останніх часто стали виступати саме мусульмани. Така стратегія боротьби збігається з діяльністю ІДІЛ. Більше того, кількість жертв і жорстокість нападів Боко Харам іноді перевищували аналогічні характеристики ІДІЛ [10]. Що стосується мети організації, то тут не акцентується на глобальному контексті, а зберігаються суто внутрішні цілі, що були поставлені від початку, хоча поширилася нерозбірливість об'єктів нападу і дещо збільшилася кількість нападів на території сусідніх держав (з 8 до 25%) [11].

2016 р. став періодом поступового зниження активності вілайту. Згідно з даними Університету Джона Хопкінса, найнижчий квартальний показник був у другому кварталі 2016 р. [12]. А у серпні ІДІЛ вирішив замінити валі провінції (фактично лідера) на іншого представника цієї організації Абу-Мусаба аль-Барнаві. Ця зміна керівництва викликала розподіл Боко Харам на дві фракції (про-Барнаві, яка поєднує себе з ІДІЛ, та про-Шекау, яка повернула собі стару назву – Боко Харам), поділ контрольованої території, збройні зіткнення між фракціями. Проте, не дивлячись на заяви нігерійської влади про знищення Боко Харам, теракти проти щодо мирного населення та напади на поліцію продовжуються. Жертвами цих дій стають переважно мусульмани, що свідчить про відсутність змін у стратегії організації, збереження зв'язку з ІДІЛ. Отже, Боко Харам для ІДІЛ є, з одного боку, зручною організацією, оскільки вій є широка соціальна база (а, відповідно, і перспективи подальшого існування), контрольована територія (з можливістю її розширення), низька цінність людського життя (практика проведення масштабних жорстоких акцій), сприйняття салафітської ідеології у трактуванні ІДІЛ з подальшими відповідними стратегіями і методами дій, сприятливі соціальні, економічні, політичні умови для подальшого існування терористів. З іншого боку, є певна

територіальна й етнічна віддаленість: тут немає помітної присутності джихадистів з інших країн (не влаштовуються навчальні табори, не залучаються іноземні бойовики ІДІЛ до проведення терактів), нігерійців не зафіксовано серед іноземного складу ІДІЛ у будь-якій країні, тобто вони орієнтовані на суто внутрішню діяльність і мають зовнішні контакти з бойовиками з сусідніх країн. Тому ІДІЛ сприймає цей вілайт як територію другого значення, яка необхідна для поширення своєї справи, для пропагандистської роботи, проте не настільки важлива, щоб витратити на неї свої ресурси, яких дедалі меншає.

Останнім оголошеним вілайтом ІДІЛ став вілайт Кавказ. На цій території з 2007 р. діє терористична сепаратистська організація «Імарат Кавказ», яка за устроєм імітує державне утворення. Вона оголосила свій територіальний устрій (5 вілайтів), керівні виконавчі, радні і судові органи, а також має бойові структури. Лідером (аміром) цього утворення став відомий терорист Доку Умаров [13]. З 2007 р. організація провела кілька масштабних терактів, але високою активністю не відзначилася, більше того, на певні періоди оголошувалася мораторій на атаки проти мирного населення, заборонялися самопідриви. Організація була фрагментована, про що свідчать внутрішні конфлікти, а після загибелі лідера Доку Умарова на початку 2014 р. ці процеси посилювалися [14]. Вперше про вірність ІДІЛ у листопаді 2014 р. заявив у відеозверненні один із дагестанських командирів середньої ланки, згодом цю клятву повторив лідер загалом дагестанського вілайту «Імарату Кавказ». Ці заяви посилили розкол у рядах бойовиків організації, почало поширюватися дезертирство, тому їм було заборонено співпрацювати з представниками ІДІЛ. Але вже у червні 2015 р. після загибелі верховного лідера «Імарата Кавказ» увесь склад організації оголосив клятву вірності ІДІЛ, яка тоді ж і була прийнята аль-Багдаді і проголошено створення вілайту Кавказ. Лишилася лише одна невелика група прибічників «Імарату» навколо нового лідера. На сьогодні «Імарат Кавказ» розпався і не діє як єдина організація. Його повністю витіснив ІДІЛ. Лідером цього вілайту став дагестанський командир. Проте у лавах бойовиків Північного Кавказу по суті відбулася лише зміна вивіски і верховного керівництва, що мало вплинуло на їхню активність. Серйозних масштабних акцій у дусі ІДІЛ

проведено не було, напади на поліцію є епізодичними

Для ІДІЛ значення цієї території (як і Нігерії) є другорядним. Не дивлячись на велику кількість в Сирії бойовиків з Росії, вже у вересні аль-Багдаді закликав потенційних бойовиків боротися проти російських сил, а не їхати до Сирії [15]. Це свідчить про нестачу кадрів або їхню неефективність в самому вілайті Кавказ. Однак будь-яку реальну допомогу вілайту ІДІЛ не надає, обмежуючись порадами. З точки зору поширення пропаганди, демонстрації своїх успіхів у різних країнах, підтримки зв'язків з однією з найчисельніших іноземних груп у своїх лавах, вілайт Кавказ є корисним. Проте існує ментальна, історична відмінність між населенням Близького Сходу і вихідцями з пострадянського простору. До того ж цей вілайт не контролює ніякої території, не має ресурсів, що могли б зацікавити ІДІЛ, і має в якості супротивника достатньо сильну державу. За цих умов ІДІЛ не готовий вкладати більше ресурсів, аніж поради, у боротьбу за цей вілайт. Тут більше небезпеку являють скоріше ті досвідчені бойовики, які можуть повернутися з війни у Сирії та Іраку.

Таким чином, можна сказати, що ІДІЛ закріплюється в країнах з нестабільною владою, наявністю громадянської війни, проте має конкурента – аль-Каїду, яка теж присутня у таких країнах набагато раніше і має власних прибічників. Якщо є слабка політична влада та перевага на боці ІДІЛ, то така територія має перспективний статус. Проте ІДІЛ не залишає зовнішніх місць боротьби, сподіваючись на успіхи й на інших територіях. Більше того, вона розширює кількість точок боротьби, а отже потенційних вілайтів. У зовнішній діяльності, на відміну від аль-Каїди, ІДІЛ позиціонує себе як держава і намагається привести свої зовнішні частини до єдиного образу. Для цього використовує переважно активну інформаційну діяльність, встановлює якомога одноманітні керівні структури, контролює розподіл фінансів, інших важливих ресурсів, контролює бойову активність (цілі, методи), реалізує де можливо певні державні функції (соціальна, економічна допомога, підтримання порядку, боротьба зі злочинністю). Однак зусилля ІДІЛ з розширення організації у зовнішньому напрямі часто зазнають невдачі. На деяких театрах бойових дій ІДІЛ стикається з більш сильними джихадистськими організаціями (більшість з них філіали аль-Каїди), що чинять спротив спробам внести ворожнечу і дезертирство.

Також ІДІЛ нашоувхується на сили державної безпеки, що прагнуть ліквідувати афільовані з ІДІЛ групи ще до того, як вони закріпляться.

Мало які з вілаятів реально контролюють територію, що важливо для ІДІЛ, (це Лівія, Західна Африка, подекуди Сінай). Однак контрольована територія повинна бути ще географічно і ментально близькою, чого немає у вілаяту Західна Африка, і це знижує його значення не дивлячись на наявність території. Більшість вілаятів – це не території, а терористично-повстанські організації, створені приблизно за одним сценарієм, що відрізняються більшою чи меншою активністю. А отже, мають різні шанси на подальше закріплення і взагалі існування. Частина з них була оголошена не в останню чергу і з пропагандистською метою і, окрім інформаційної, ніякої підтримки не одержує (вілаяти Кавказ, Саудівська Аравія, Алжир, зараз і Нігерія). Це швидше символічні вілаяти. Дві провінції (Хорасан і Ємен) зіткнулися з надто потужним протистоянням з боку інших бойових організацій. Відношення ІДІЛ до них стратегічно непевне, до них є увага, проте вкладання ресурсів залежатиме від подальшого розвитку подій у них. Зрештою лишилися два вілаяти, що реально мають значення для ІДІЛ – це Лівія і Сінай, і в які вкладаються ресурси і, можливо, є певні довгострокові розрахунки з їхнього використання.

На сьогоднішній день, однак, проблеми з розширення ІДІЛ часто проходять непоміченими, оскільки організація ефективно маскує свої слабкі сторони і проєцирує зображення сили через свою пропаганду. В цьому вона досягла значних успіхів, що може стати предметом для подальшого дослідження.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Aboudi Sami. In Yemen chaos, Islamic State grows to rival al Qaeda [Електронний ресурс] / S. Aboudi – Режим доступу: <http://www.reuters.com/article/us-yemen-security-islamicstate-insight-idUSKCN0PA1T920150630>
2. Roggio Bill. More Islamic State members reject governor of Yemen Province [Електронний ресурс] / B. Roggio // The Long War Journal. – 2015. – Режим доступу: <http://www.longwarjournal.org/archives/2015/12/more-islamic-state-members-reject-governor-of-yemen-province.php>
3. Horton Michael. AQAP in Southern Yemen: Learning, Adapting and Growing [Електронний ресурс] / M. Horton // Terrorism Monitor. – 2016. – Volume: 14, Issue: 20, p. 7-11. – Режим доступу: [https://jamestown.org/wp-content/uploads/2016/10/TM\\_Vol\\_14\\_Iss\\_20.pdf](https://jamestown.org/wp-content/uploads/2016/10/TM_Vol_14_Iss_20.pdf)
4. Johnsen Gregory D. This Man Is The Leader In ISIS's Recruiting War Against Al-Qaeda In Yemen [Електронний ресурс] / G. D. Johnsen: Режим доступу: [https://www.buzzfeed.com/gregorydjohnsen/this-man-is-the-leader-in-isis-recruiting-war-against-al-qaed?utm\\_term=.org8ezXk0#.xf7obQDEZ](https://www.buzzfeed.com/gregorydjohnsen/this-man-is-the-leader-in-isis-recruiting-war-against-al-qaed?utm_term=.org8ezXk0#.xf7obQDEZ)
5. Perkins Brian M. Wilayat al-Yemen: The Islamic State's New Front [Електронний ресурс] / B. M. Perkins: Terrorism Monitor. – 2015. – Volume: 13 Issue: 16. p. 7-9. – Режим доступу: [https://jamestown.org/wp-content/uploads/2015/08/TerrorismMonitorVol13Issue16\\_03.pdf](https://jamestown.org/wp-content/uploads/2015/08/TerrorismMonitorVol13Issue16_03.pdf)
6. Algeria's al-Qaeda defectors join IS group [Електронний ресурс]: Al Jazeera. – 2014. – Режим доступу: <http://www.aljazeera.com/news/middleeast/2014/09/algeria-al-qaeda-defectors-join-group-201491412191159416.html>
7. Barr N. If at first you don't succeed, try deception: the Islamic state's expansion efforts in Algeria [Електронний ресурс] / N. Barr: Terrorism Monitor. – 2015. – Volume: 13. – Issue: 22. – p. 8-11. – Режим доступу: [https://jamestown.org/wp-content/uploads/2015/11/TerrorismMonitorVol13Issue22\\_03.pdf](https://jamestown.org/wp-content/uploads/2015/11/TerrorismMonitorVol13Issue22_03.pdf)
8. Blair David. Boko Haram is now a mini-Islamic State, with its own territory [Електронний ресурс] / D. Blair: The telegraph. – 2015. – Режим доступу: <http://www.telegraph.co.uk/news/worldnews/africaandindianocan/nigeria/11337722/Boko-Haram-is-now-a-mini-Islamic-State-with-its-own-territory.html>
9. Brock Joe. Special Report: Boko Haram - between rebellion and jihad [Електронний ресурс] / J. Brock: Reuters. – 2012. – Режим доступу: <http://www.reuters.com/article/us-nigeria-bokoharam-idUSTRE80UOLR20120131>
10. Global Terrorism Index [Електронний ресурс] // Institute for Economic and Peace. – December 2014. – p. 19. – Режим доступу: <http://visionofhumanity.org/app/uploads/2017/04/Global-Terrorism-Index-Report-2014.pdf>
11. Global Terrorism Index [Електронний ресурс] // Institute for Economic and Peace – December 2016. – p. 27. – Режим доступу: [http://www.Visionofhumanity.org/sites/default/files/Global%20Terrorism%20Index%202016\\_0.pdf](http://www.Visionofhumanity.org/sites/default/files/Global%20Terrorism%20Index%202016_0.pdf)
12. Charting Boko Haram's Rapid Decline [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <https://warontherocks.com/2016/09/charting-boko-harams-rapid-decline/>
13. Имарат Кавказ [Електронний ресурс] // Кавказский узел. – Режим доступу: <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/158730/>
14. Vatchagaev Mairbek. Caucasus Emirate and Islamic State Split Slows Militant Activities in North Caucasus [Електронний ресурс] / M. Vatchagaev // Eurasia Daily Monitor. – 2015. – Volume: 12. – Issue: 29. – Режим доступу: <https://jamestown.org/program/caucasus-emirate-and-islamic-state-split-slows-militant-activities-in-north-caucasus-2/#.VOKW5vmUe4Y>
15. Paraszczuk Joanna. IS's North Caucasus Affiliate Calls For Recruits To Join It In Daghestan [Електронний ресурс] / J. Paraszczuk: – Режим доступу: <http://www.rferl.org/a/islamic-state-north-caucasus-affiliate-call-for-recruits-daghestan/27285024.html>

УДК 328

Люба О.О.

Харківський національний  
університет імені В.Н. Каразіна

### СТАНОВЛЕННЯ ІНСТИТУТУ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ НА ПОСТЮГОСЛАВСЬКОМУ ПРОСТОРИ

*Проаналізовано чинники, що мали вплив на становлення інститутів представницької та законодавчої влади в Югославії на початку 90-х рр. XX ст. Виокремлено основні етапи розвитку парламентаризму на постюгославському просторі. Дається стислий огляд основних характеристик сучасних парламентів у країнах колишньої Югославії, їх ролі в легітимації існуючих політичних режимів та укоріненні демократичної політичної культури.*

**Ключові слова:** парламентаризм, парламент, вибори у парламент, країни колишньої Югославії.

Любая Е.А.

### СТАНОВЛЕНИЕ ИНСТИТУТА ПАРЛАМЕНТАРИЗМА НА ПОСТЮГОСЛАВСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ

*Проанализированы факторы, повлиявшие на становление институтов представительной и законодательной власти в Югославии в начале 90-х гг. XX в. Выделены основные этапы развития парламентаризма на постюгославском пространстве. Дается краткий обзор основных характеристик современных парламентов в странах бывшей Югославии, их роли в легитимации существующих политических режимов и укоренении демократической политической культуры.*

**Ключевые слова:** парламентаризм, парламент, выборы в парламент, страны бывшей Югославии.

Lyuba O.

### FORMATION OF THE INSTITUTE OF PARLIAMENTARISM IN THE POST-YUGOSLAV SPACE

*The factors that influenced the establishment of representative and legislative authorities in Yugoslavia in the early 1990s of XX century were analyzed. The main stages of the development of parliamentarism in the post-Yugoslav space are highlighted. A brief overview of the key features of modern parliaments in the countries of the former Yugoslavia is given, as well as their role in legitimizing of the existing political regimes and rooting of the democratic political culture is analyzed.*

**Keywords:** parliamentarism, parliament, parliamentary elections, countries of the former Yugoslavia.

Процеси демократизації державного устрою досить чітко простежуються у функціонуванні політичних інститутів. Успішність процесів демократизації та модернізації сучасних балканських суспільств значною мірою залежать не тільки від політичного режиму, форми державного правління, а й від ефективної взаємодії існуючих демократичних інститутів (включаючи парламентські структури) з іншими гілками влади, їх здатності належним чином спільно

вибудувати стратегії національного розвитку. Процес партійного будівництва на початку 1990-х р. позначився і продовжує впливати на особливості стабілізації ситуації в державах, що виникли на теренах колишньої Югославії. XXI ст. поставило перед країнами постюгославського простору серйозні виклики, ставши своєрідним «екзаменатором» не лише щодо функціонування їхніх національних парламентів, а й наповнення останніх справжнім демократичним змістом, що, у свою чергу, передбачало активну політичну участь населення і його вплив на державне управління. Це актуалізує питання аналізу особливостей

становлення та розвитку парламентаризму у посткомуністичних країнах колишньої Югославії<sup>1</sup> на сучасному етапі їхнього демократичного розвитку.

Традиційно роль парламенту як політичного інституту вбачають у посередництві між суспільством і органами виконавчої влади. Методології аналізу парламентаризму, партійних систем присвячено чимало робіт таких зарубіжних авторів, як Р. Далтон, А. Лійпхарт, С. М. Ліпсет, С. Роккан, Дж. Сарторі. Серед українських дослідників цікавими є нароби В. Ковальчука, Ю. Шведа.

Наразі інститут парламентаризму в країнах колишньої Югославії є системою, в якій демократично формується владна воля незалежних балканських націй на основі представництва інтересів структурованих груп на державному рівні. Маючи глибоке історичне коріння, парламентаризм у країнах колишньої Югославії як політичний інститут та принцип організації влади реалізує свої повноваження лише наприкінці минулого століття. Однопартійна система тітовського періоду (1945-1980 рр.) сприяла появі кліважу<sup>2</sup> «центр-периферія». Компартією Югославії (з 1952 року – Союз комуністів Югославії), яка спочатку будувалася за принципом «демократичного централізму», встановлювалися «правила гри» і здійснювався контроль їх виконання

<sup>1</sup> Країни, що входили до складу СФРЮ (Боснія та Герцеговина, Македонія, Сербія, Словенія, Хорватія, Чорногорія). У цій статті подано аналіз парламентаризму в тих країнах, що здобули незалежність на поч. 1990-х рр. та не ввійшли до складу Союзної республіки Югославії.

<sup>2</sup> Теорія соціальних розмежувань, розроблена С. М. Ліпсетом і С. Рокканом, пояснює появу політичних партій кризь призму чотирьох фундаментальних відмінностей, що існують у суспільстві. На їхню думку, два з них є результатом так зв. національної революції (розмежування між центром і периферією, між державою і церквою), а інші два з'явилися в результаті промислової революції (розмежування між містом і селом, між власниками і робітниками). Базові соціальні розколи здатні транслюватися в ідеологічну сферу («ідеологічний розкол»). Інституціалізовані розколи задають структуру політичних альтернатив, в рамках якої будуються індивідуальні партійні уподобання виборців. Таким чином, розколам відповідає виникнення таких видів політичних партій: «центр-периферія» – партії на етнічній і мовній основі; «державо-церква» – релігійні партії; «місто-село» – аграрні партії, консервативні і ліберальні; «власники-робітники» – соціалістичні партії [1, с. 66].

республіканськими і крайовими парторганізаціями (формальними структурами, як і в Радянському Союзі). Через відсутність альтернативної сили комуністам боротьба периферії з центром проходила в рамках СКЮ. Фактична однопартійність та багаторічне монополне панування КПЮ-СКЮ на чолі з прогресивним лідером колишньої Югославії Й. Б. Тіто виступали свого роду запобіжником багатопартійної діяльності, а робота з розширення повноважень республіканських партій, що активно проводилася партійними організаціями Словенії, Хорватії, Косово і Воєводини не мала особливого успіху. З відходом з політичної арени Й. Б. Тіто та внутрішньопартійним розколом Компартії Югославії такі обмежувачі зникли, натомість реваншистські та сепаратистські настрої серед політичних еліт перетворили Балкани кінця ХХ ст. в одне з головних джерел нестабільності у Європі. Можна по-різному оцінювати функціонування цього політико-владного союзу та його ролі в югославському суспільстві, проте за рахунок багатоступінчастої автономії в югославській федерації і завдяки практиці квотного представництва вдавалося стримувати агресію та нетерпимість численних етнічних груп, що мешкали на її території.

Як відзначила О. Гуськова, для Югославії 1990-й рік став початковим етапом задуманого переходу до парламентаризму європейського зразка. Федерація, розбита на шість, практично самостійних, суб'єктів (республік), вела пошук найбільш оптимальних варіантів такого переходу [2, с. 146]. На XIV-му надзвичайному з'їзді СКЮ (січень 1990 р.), що став переломною віхою в історії компартії Югославії, екс-президент СР Сербії С. Мілошевич виступив із ініціативою відмовитися від конституційно закріплених прав республік і ввести голосування за принципом «одна людина – один голос» (що означало б домінування сербів у керівництві на федеральному рівні). Республіканські комуністичні партії Словенії та Хорватії виказали свою незгоду щодо майбутнього політичного розвитку їхніх країн. На знак протесту делегація СК Хорватії разом із делегацією СК Словенії, які робили ставку на економічну і політичну лібералізацію країн, покинули з'їзд та незабаром відокремились від головної партії.

Зародження парламентаризму нового зразка проходило в умовах глибокої кризи правлячої партії – СКЮ, поширення ідей націоналізму й антикомунізму. На початку 1990-х років у республіках СФРЮ пройшли



перші багатопартійні, альтернативні вибори, які ознаменували кінець мегациклу гегемонії СКЮ. Фактично ці вибори стали пусковим механізмом політичних перетворень, що завершилися метаморфозами партійної системи та модифікацією парламентів на постюгославському просторі. У республіканських парламентах перемогу здобули опозиційні партії: в Словенії більшість голосів набрала коаліція «Демократична опозиція Словенії»; в Хорватії – опозиційна націоналістична партія «Хорватська демократична співдружність», в Боснії і Герцеговині – націоналістичні партії боснійських мусульман, хорватів і сербів, а в Македонії – націоналістична «Внутрішня македонська революційна організація – Демократична партія македонської національної єдності». Наступники СКЮ залишилися при владі лише у Сербії та Чорногорії. Спочатку парламенти Словенії та Хорватії, пізніше Македонії, Боснії та Герцеговини прийняли поправки до своїх конституцій, які легалізували багатопартійність. Наступним кроком стало проголошення незалежності від Югославії. Таким чином, у конфлікті «центр-периферії» центр втратив свої панівні позиції, а на базі периферійних комуністичних організацій сформувалися і почали діяти соціал-демократичні, соціалістичні та радикально-націоналістичні політичні партії.

Незмінним супутником конфлікту між «центром і периферією» в усіх країнах балканського регіону є міжетнічний, культурний, а іноді й релігійний виміри. Слушною є думка провідного американського дослідника А.Ліпхарта, що «політичні партії є основним інституційним засобом перенесення існуючих у суспільстві протиріч у сферу політики. Тому те, наскільки кордони між партіями збігаються з основними лініями поділу в суспільстві, має величезне значення» [3, с. 120]. Розпад СФРЮ виявив розмежування не тільки між колишніми союзними республіками у сенсі національних відносин, а й між різноманітними національно-територіальними об'єднаннями всередині країн, що особливо помітно простежувалося у політико-ідеологічній палітрі. Інтереси лівого руху в Югославії були представлені соціалістичними і соціал-демократичними партіями. Останні складалася з комуністів, які перейшли на соціал-демократичні позиції, і нових республіканських соціал-демократичних партій. Крім того, з'явилися партії, які оголосили себе соціалістичними і також мали соціал-демократичну спрямованість.

Однак характер цих партій, зазнавав трансформацій у процесі практичної парламентської діяльності. «На першому етапі формування, – відзначає О.Гуськова, об'єднувальною платформою соціал-демократичних партій була орієнтація на демократичний соціалізм, багатопартійну систему, соціальну захищеність трудящих. Водночас сформувався ряд неоконуністичних партій, які відстоювали інтернаціональні, загальноюгославські ідеали і цінності (Рух за Югославію, Новий комуністичний рух Югославії, Робоча партія Югославії, Соціалістична народна партія Югославії та ін.) [2, с.148].

Процес інституціоналізації парламентаризму на Західних Балканах прискорився у зв'язку з набуттям країнами югославського простору незалежності. На відміну від соціалістично орієнтованих країн Західної Європи, посткомуністичні суспільства не мали достатнього досвіду партійної політики. Перший цикл вільних виборів у країнах колишньої Югославії, так зв. «установчі вибори», що відбувалися після відмови від авторитарного режиму, знаменували стартовий етап демократичних перетворень у суспільстві. Можна погодитися з думкою В. Гельмана, що в процесі демократичного транзиту в посткомуністичних країнах «установчі вибори» відіграють трояку роль: інституційну – встановлюють систему політичних інститутів, в рамках якої розвивається електоральна конкуренція; біхевіоральну – формують «меню» переваг і патерни поведінки виборців, тим самим визначаючи і контури нової партійної системи; трансформаційну – створюють основу легітимації нових політичних режимів і суттєво обмежують можливість повернення до старих і/або перехід до нових недемократичних форм правління [4, с. 46]. У югославських республіках «установчі вибори» не тільки створили інституційні рамки нових демократій, а й структурували масову політичну участь в його конвенціональних формах.

Особливий випадок серед інших країн постюгославського простору уявляє собою Словенія, яка є однією з найбільш етнічно однорідних країн світу. На поч. 1990-х р. 91% її населення становили словенці, 80% сповідували католицизм. У 1988-1989 рр. виникають перші партійні організації, опозиційні до влади, що висунули свої претензії не тільки на економічну, а й на політичну самостійність: Словенський демократичний союз (СДС), Соціал-демократичний союз Словенії (СДСС), Словенський християнсько-соціальний рух (СХСД), Словенський

селянський союз (СКС). Процес формування багатопартійності, що розпочався, свідчив про прагнення опозиційних сил здійснити в республіці ідею парламентської демократії. Це, у свою чергу, вимагало змін у законодавчо-правовому полі та ревізії виборчої системи.

Як відзначили словенські дослідники А. Габрич та З.Чепич, політичні зміни підтримало і партійне керівництво країни – Союз комуністів Словенії (СКС). Останню крапку в давній суперечці про відмінність політичних поглядів у лавах правлячої партії Югославії, було поставлено на засіданні надзвичайного XIV з'їзду Союзу комуністів Юго-славії [5, с.74]. Союз комуністів Словенії, досить швидко і рішуче трансформувався в соціал-демократів<sup>3</sup>. Колишній Соціалістичний союз Трудового народу Словенії перетворився в Соціалістичну партію Словенії<sup>4</sup>, Союз соціалістичної молоді Словенії – в партію Ліберальна демократія Словенії<sup>5</sup>. У Словенії після 1990 р. утворилися також і інші партії, але більшість з них не набрала на виборах необхідної для входження в парламент кількості голосів і згодом припинили свою діяльність, інші – об'єдналися з більш великими партіями. Широку популярність та політичну вагу у словенському суспільстві набули опозиційні партії з коаліції ДЕМОС<sup>6</sup>.

<sup>3</sup> Соціал-демократи Словенії (наступниця Союзу комуністів Словенії) була заснована в 1989 р. як Партія демократичного оновлення. З 1993 по 2005 р. – Об'єднаний список соціал-демократів [6].

<sup>4</sup> Словенська народна партія виникла в 1988 р. як перша некомуністична політична організація в СФРЮ під назвою Словенський селянський союз. 15 квітня 2000р. законодавчо оформилася у тандемі з Словенськими християнськими демократами [7].

<sup>5</sup> У 1994 р. ЛДП (створена в 1990 р.) об'єдналася з рядом інших партій (Демократичною партією, Соціалістичною партією і Зеленими - Екологічно-соціальною партією) в нову партію - Ліберальна демократія Словенії (ЛДС), яка справила істотний вплив на політичне життя країни в наступні роки. Ліберальна демократія Словенії - центристська партія, що дотримується традицій і цінностей ліберальної демократії. Очолювала правлячі коаліції з 1992 по 2004 рік. На виборах 2004 р. зазнала поразки, набравши 22,79% голосів виборців, і зайняла 2-е місце з 23 мандатами. У 2007 р. значна кількість депутатів покинуло ЛДС, і її парламентська фракція скоротилася до 11 осіб [8].

<sup>6</sup> До коаліції ДЕМОС увійшло шість партій: Партія християнських демократів Словенії та Словенський селянський союз (з 2000 р. об'єдналися у Словенську народну партію), Словенський демократичний союз, Ліберальна партія, Соціал-демократична партія Словенії та Партія Зелених Словенії [5, с.73].

У квітні 1990 р. у Словенії пройшли перші багатопартійні вибори, у яких взяли участь 34 партії. Більшість місць в парламенті здобув «Об'єднаний список соціал-демократів» – 17,3%, які отримали 14 місць у парламенті. Далі йшли Ліберальна демократична Словенія – 14,5% /12 місць, Християнсько-демократична партія – 13 % / 11 місць, Словенська народна партія – 12, 6% /11 місць та інші партії, що набрали менше 10% голосів [9]. Прем'єр-міністром Словенії став представник словенського християнсько-соціального руху, лідер партії християнських демократів Л. Петерле.

Процес «роз'єднання» з СФРЮ на території Словенії відбувся за принципом «малої крові» (нетривалий збройний конфлікт між словенськими збройними формуваннями і ЮНА). Словенія, отримавши незалежність, активно почала змінювати політичний ландшафт та запроваджувати конституційні реформи у партійне будівництво. Важливим результатом діяльності нового багатопартійного парламенту Словенії стало прийняття Декларації про незалежність.

Наступний етап розвитку парламентаризму в Словенії розпочався у грудні 1992 р., коли пройшли перші незалежні вибори президента і парламенту до Державних зборів і Державної ради. Президентом країни було обрано представника партії Демократичного оновлення (колишнього СКС) М. Кучана. На розстановку політичних сил у парламенті вплинула низка проблем, з якими зіткнулися політичні партії перед виборами: розкол Словенського демократичного союзу та, як наслідок, втрата правлячою коаліцією ДЕМОС більшості місць у парламенті; неспроможність партій розв'язувати проблеми, що постали перед молодою державою (падіння виробництва, зростання інфляції, зниження рівня життя, безробіття). У новий парламент пройшло вісім партій, серед яких провідні позиції посіли лівоцентристи – Ліберально-демократична партія (її глава Я. Дрновшек став прем'єр-міністром), Словенські християнські демократи та Партія демократичного оновлення. Таким чином, у Словенії кардинальні конституційно-правові, соціально-економічні реформи провели саме колишні комуністи. Останні, легко змінивши політико-ідеологічні орієнтири, змогли блокувати прорив у владу націоналістів та інших радикальних груп і зрештою вивести країну у ранг розвиненої європейської країни з високим рівнем життя й економічного розвитку.

Останні парламентські вибори 2014 р., що стали сьомими в історії незалежної Словенії, були відзначені рекордно низькою явкою в 50%, що свідчить про втрату довіри громадян до інституту представницької демократії. На сьогодні найвпливовішою партією в країні є лівоцентристська «Партія Міро Цецара» – 34, % голосів (36 мандатів у легіслатурі), яка набула популярності у період, коли, за словами експертів, словенське суспільство переживає одну з найсерйозніших економічних і політичних криз у своїй історії, а кілька колишніх провідних політиків країни підозрюються або вже відбувають покарання за корупцію [10]. Друге місце за кількістю голосів отримала консервативна Словенська демократична партія на чолі з экс-прем'єром Я. Яншею (20,7 % голосів – 21 мандат). Прохідний бар'єр 4% подолали ще п'ять партій і коаліцій: Демократична партія пенсіонерів Словенії (10,2% голосів – 10 мандатів); Коаліція «Об'єднані ліві» (5,9% голосів – 6 мандатів); «Соціал-демократи» (5,9% голосів – 6 мандатів); партія християнських демократів «Нова Словенія» (5,5% голосів – 5 мандатів), «Альянс Альонки Братушек» (4,4% голосів – 4 мандати). Останні два мандати у парламенті традиційно належать представникам національних меншин (італійців і угорців) [11].

Важливу роль у формуванні хорватського парламентаризму відіграла націоналістична партія Хорватська демократична співдружність (ХДС)<sup>7</sup> й, передусім, її засновник та ідейний натхненник харизматичний лідер Ф.Туджман. Як відзначають експерти, напередодні виборів 1990 р. Союз комуністів Хорватії<sup>8</sup> мав досить високий рейтинг серед

населення: з цією партією майбутнє Хорватії пов'язували близько 20% виборців в Рієці і Спліті і 13% в Загребі, однак дієвість та активність нової націоналістичної партії (ХДС) кардинально змінило розстановку сил у хорватському Саборі [14, с.223].

Згідно з конституцією Хорватії 1990 р., хорватський двопалатний Сабор складався з Палати депутатів, що обиралася прямим голосуванням та Палати жупаній, до якої 21 жупанія призначала по три своїх представників без урахування кількості жителів. За результатами демократичних виборів, що відбулися в Хорватії у 1990 р., у другому турі виборів (6-7 травня) з 356 депутатських місць, ХДС отримала переконливу більшість – 42 % голосів виборців та 205 (58 % у парламенті) місць [12]. На думку дослідниці О. Пономарьової, впродовж останнього десятиріччя ХХ ст. саме ця партійно-політична структура була провідником базового для СФРЮ конфлікту «центр-периферія», який призвів до громадянської війни (що почалася з Хорватії), і який продовжується у колишніх югославських республік, за винятком, Словенії [15, с. 65-66]. Друге місце у парламенті зайняла SKH-SDP (колишній SKX) – 26 % голосів виборців, що склало 107 місць у Саборі (30 %). Виборчий поріг подолали ще дві партії – Коаліція народної згоди (KNS) – 15 % голосів, 21 місце (5,9 %) та Сербська демократична партія (SDS) – 1,6 % голосів, 5 місць (1,4 %). Інша частина докомпонувалася з незалежних кандидатів і національних меншин. Відзначимо, що справжньої парламентської і позапарламентської опозиції в Хорватії не склалося: монополія ХДС визначалася не лише кількістю представників, а й підтримкою її програми більшістю депутатів Сабору. Фактично партії з передвиборної коаліції підкорилися стратегії і тактиці ХДС, що дозволило цій політичній силі фактично відродити однопартійну систему, далеку від парламентської демократії. ХДС (навіть не будучи партією у класичному розумінні цього слова) перебувала при владі протягом десяти років й являла собою ідеальний приклад харизматичної політичної організації. Таким чином, на етапі становлення парламентаризму в незалежній Хорватії переважний вплив здійснювали дві основні політичні сили – націоналістична партія

– 10 місць в парламенті. У коаліції з Хорватською соціал-ліберальною партією (HSL) виграла парламентські вибори у січні 2000 р.[13].

<sup>7</sup> ХДС - партія правоконсервативного спрямування, заснована 17 червня 1989 р. прихильниками повної незалежності Хорватії від СФРЮ. За результатами парламентських виборів у 1990 р. стала правлячою в Соціалістичній Республіці Хорватія на чолі з Франьо Туджманом. Під керівництвом ХДС в 1991 р. Хорватія проголосила незалежність, яка була визнана міжнародним співтовариством (остаточний суверенітет Хорватії був встановлений після завершення війни в 1995 р.). З 2003 по 2011 рр. входила в коаліції з малими партіями в уряд Хорватії [12].

<sup>8</sup> Союз комуністів Хорватії (SKH) з поч. 1990 р. отримала додаткову назву Партія демократичних змін (SDP). У багатопартійних виборах у квітні 1990 р. SKH-SDP зазнала поразки, але залишилася в парламентській опозиції. Під час парламентських виборів 1992 р. SDP виборола 5,52% голосів виборців і в цілому 11 місць в парламенті. З квітня 1994 р. об'єдналася із партією Соціал-демократи Хорватії (SDH), сформувавши Соціал-демократичну партію Хорватії на чолі з І. Рачаном. За результатами виборів 1995 р. SDP здобула 8,93% голосів вибор-

ХДС та колишні комуністи СДП. Новий багатопартійний парламент прийняв багато історично важливих рішень, у тому числі: хорватську Конституцію (від 22 грудня 1990 р.), Декларацію про незалежність (від 25 червня 1991 р.), рішення про припинення зв'язків з колишньою Югославією (від 8 жовтня 1991 р.) та інше [12]. Парламентські вибори 2000 і 2004 рр. показали маятникові коливання в настроях електорату. Коаліція націоналістичних і ліберально-демократичних партій поступилася партійною першістю соціал-демократичним і центристським інститутам (ХДС прогало в 10 з 11 виборчих округів).

Начасі політичні партії і партійна система загалом суттєво впливають на політичний процес у Хорватії. Націоналістичні та соціал-ліберальні ідеї зберігають у хорватському суспільстві свою популярність, про що свідчать результати останніх парламентських виборів 2016 р. в країні. За результатами виборів, найбільше голосів здобула правоцентристська «Патріотична коаліція» (ХДС) – 36,3% (61 місце у парламенті). Її головний опонент та суперник – лівоцентристська коаліція «Хорватія зростає» (СДП) отримала 33,82%, 54 мандати. Третє місце виборів «Міст незалежних списків»<sup>9</sup>, що одержав 9,91%, 19 місць [16]. У жовтні 2016 р. уряд країни очолив лідер ХДС А. Пленкович.

У країні наразі існує багато інших націоналістичних, радикальних партій, які, хоча і не відіграють вагомій ролі в політичному процесі, але їхня діяльність створює певний соціально-політичний клімат, виховує цілеспрямоване нове покоління громадян. Приміром, помірна правоцентристська Хорватська соціально-ліберальна партія (ХСЛП) до кінця 1990-х рр. була найсильнішою опозиційною одиницею в країні, а зараз є урядовою партією. Це одна з небагатьох партій у Хорватії, що підтримує вимоги сербів на автономію в складі Хорватії, виступає за повернення до єдиної сербсько-хорватської мови, акцентує увагу на необхідність виховання толерантних

громадян. За мирне вирішення етноконфесійних розмежувань виступає і центристська Хорватська народна партія. До досить відомих відносяться: Демократична асамблея Істрії, Сербська народна партія, Сербська незалежна демократична партія, Хорватська партія права – Анте Старчевича, Партія праці та солідарності, Хорватська селянська партія, Хорватська християнсько-демократична партія, Хорватська партія пенсіонерів та інші.

Становлення та розвиток парламентаризму в Боснії і Герцеговині, яку, до цього часу, незмінно відносять до «*failed state*» [17], залежить не тільки від політичних, а й від конкретно-історичних умов. Так звана «м'яка федерація» складається з двох утворень (ентитетів): мусульmano-хорватської Федерації Боснія і Герцеговина та Республіки Сербської. У випадку цієї проблемної (як щодо політико-державного устрою, так і в сенсі соціально-політичних, етнокультурних і релігійних взаємовідносин) країни, слід погодитися з О.Пономарьовою, що існуючий політичний устрій відбиває і водночас підтримує головний на постюгославському просторі конфлікт «центр-периферія» [15, с.69]. Дейтонські угоди 1995 р. припинили збройний конфлікт у Боснії і Герцеговині, але не створили засад для функціонуючої держави. Натомість у суспільстві акцентувалися етнічно-релігійні розмежування, що стають ще більш помітними під час виборів.

На початку 1990-х рр. Багатопартійність в Боснії і Герцеговині формувалась під час розпаду СФРЮ та сходження з політичної арени республіканського Союзу комуністів БіГ<sup>10</sup> (СК БіГ). За результатами парламентських виборів, що пройшли у листопаді-грудні 1990 р., партії лівої орієнтації – СК БіГ, Соціалістична демократична партія, Союз реформаторських сил та ін., фактично втратили свою політичну вагу, і уряд сформувала «національна коаліція» трьох партій: мусульманська Партія демократичних дій (ПДД)<sup>11</sup>, Сербська демократична

<sup>9</sup>Міст незалежних списків – партійна платформа у Хорватії, утворена 17 листопада 2012 р. Ідеологія: фіскальний консерватизм, економічний лібералізм. Виступає за фінансову відповідальність (збалансований бюджет), скорочення державних витрат і зменшення державного боргу, зниження податків, реформи у державному секторі економіки і скорочення адміністративних одиниць Хорватії. Підтримує експансіоністську грошово-кредитну політику, обстоює введення приватної охорони здров'я та створення державного «Агробанку» [16]

<sup>10</sup> Соціал-демократична партія є діючою в БіГ. Була створена в 1990 р. шляхом перейменування Комуністичної партії БіГ. Сама ж партія зводить свою появу до 1909 року, коли була заснована Соціал-демократична партія БіГ. Основна мета – побудова демократичного соціалізму.

<sup>11</sup> ПДД була заснована 26.06.1990 р. в Сараєво Алією Ізетбеговичем і в тому ж році набрала найбільшу кількість голосів на парламентських виборах (86 місць в Скупщині з 240). Початково задумувалася як об'єднання громадян мусульманського віросповідання, що мешкали на той час в Югославії. Безкомпромісна політика Ізетбеговича,

партія Боснії і Герцеговини (СДП БіГ) і Хорватська демократична співдружність Боснії і Герцеговини (ХДС БіГ). За підсумками голосування комуністи та їхні союзники отримали 9 % місць в парламенті, реформісти – 5%, тоді як їхні опоненти розділили між собою 36% – ПДД, 30% – СДП і 18% – ХДС [19]. Власне такий партійний преферанс був відтворенням національного складу республіки та відбиттям інтересів основних етноконфесійних груп. Як відзначала О. Гуськова, навіть списки кандидатів у члени Президії СР БіГ склалися і публікувалися за національною ознакою: «кандидати-мусульмани, кандидати-серби, кандидати-хорвати і кандидати інших народів і народностей» [14, с. 224]. Це, у свою чергу, вилилося у конфлікти й конфронтації в середовищі багатопартійної парламентської структури і зрештою переросло у воєнний збройний конфлікт.

На сьогодні в Парламентській асамблеї<sup>12</sup> не існує жодної загальнодержавної політичної партії, немає партії-лідера або стійкої коаліції як у парламентах сусідніх Сербії та Хорватії. Політичні рішення, що приймаються в країні, під пильним наглядом протекторів (ЄС, ООН) носять більш декларативний характер. Традиційно визначають розстановку політичних сил в країні три основні національні групи – мусульмани-бошняки (50,1%), православні серби (30,7%) і хорвати-католики (15,4%) [20, с.54]. Унікальність партійної ситуації полягає у формуванні за регіональним принципом: у хорватско-мусульманській або сербській частині. Кожна з етнічних спільнот, які локалізовані територіально (в одній країні існують три окремі світи з власними ЗМІ,

---

спрямована на відокремлення Боснії і Герцеговини від Югославії і створення унітарної ісламізованої держави, багато в чому стала каталізатором громадянської війни. Хоча розкол ПДР в 1996 р. послабив партію, вона залишається однією з найсильніших партій бошняків як на федеральному, так і на державному рівні. Начасі партія стоїть на консервативних позиціях, декларує прихильність до загальнодемократичних і традиційних цінностей та збереження БГ як єдиної багатонаціональної держави і підтримує перспективи європейської інтеграції Боснії і Герцеговини. Очолює партію син колишнього президента Боснії і Герцеговини і засновника партії Бакір Ізетбеговіч [18].

<sup>12</sup> Парламентська асамблея – двопалатний вищий законодавчий орган Боснії і Герцеговини – представлений Палатою представників і Палатою народів (див. Таблицю 1.)

системами освіти, телекомунікації і, навіть, енергопостачання) створює свої національні партії.

Сучасна БіГ являє собою найчистіший зразок сучасної несuverенної демократії, де зусиллями міжнародного співтовариства вдається зберігати формальну цілісність країни. Євросоюз начасі залишається єдиною політичною силою, здатною реально сприяти проведенню необхідних країні конституційних реформ. У міжнародному співтоваристві існує консенсус з приводу того, що дейтонська система значною мірою себе вичерпала, а тому існуючий сьогодні в БіГ інституційний дизайн має бути замінено простішою, більш транспарентною і інституційно гомогенною системою. Однак у самій країні не досягнуто консенсусу з приводу того, що саме призвело в минулому країну до катастрофи, що конкретно неправильно у сучасній політичній системі тощо. У сербській частині держави виступають проти будь-яких змін дейтонської системи, тоді як у Федерації відстоюють думку про створення частково децентралізованої і регіоналізованої унітарної структури на всій території країни. Остання має бути заснована на принципах правової держави та інших загальнодемократичних ліберальних принципах, а не на колективних етнічних правах. Як бачимо, партійна система і політичний баланс сил Боснії і Герцеговини ще не набули стійкої форми. Серед позитивних зрушень слід зазначити, що в останні роки в БіГ створюються максимально сприятливі умови для багатопартійності, що стимулює появу на політичній арені нових політичних партій. За результатами останніх виборів, у парламент пройшли понад десять партій: Партія демократичної дії, Альянс незалежних соціал-демократів Мілорада Додіка, Демократичний фронт Зелчко Комзіка, Сербська демократична партія, Соціал-демократична партія Боснії і Герцеговини, Хорватський демократичний союз та інші [21].

Результати процесу розпаду Югославії для кожної із складових її країн були різними. Досить сприятливими для демократичного транзиту виявились стартові умови в Македонії. Колишня Югославська Республіка Македонія (КЮРМ), як наразі визначається ця країна в офіційних документах міжнародного співтовариства, досить послідовно та ефективно використала часовий потенціал (проголошення незалежності у вересні 1991 р., прийняття Конституції у листопаді 1991 р., поступова імплементація

європейських норм права) для формування парламентаризму.

Перші парламентські вибори в Македонії на багатопартійній основі пройшли в листопаді-грудні 1990 р., в яких взяло участь близько 20 політичних партій. Найбільшу кількість місць у парламенті виборола національна коаліція партій «Внутрішня македонська революційна організація – Демократична партія македонської національної єдності» (ВМРО-ДПМНС)<sup>13</sup>. ВМРО-ДПМНС створила найбільшу фракцію в парламенті, однак їй довелося задовольнятися роллю опозиції, а коаліційний уряд сформували Соціал-демократичний союз Македонії (СДСМ)<sup>14</sup>, Соціалістична і Ліберальна партії Македонії за участю Партії демократичного процвітання албанців. Цей уряд, – відзначала О.Гуськова, називали «експертним», оскільки призначення міністрів не пов'язувалося з належністю до тієї чи іншої політичної партії [14, с.224]. Приваблива передвиборча програма (положення демократизації, розвитку ринкової економіки тощо) дозволяла соціал-демократам перетягувати на себе велику частину електорату та зберігати панівні позиції у парламенті до кінця 1990-х рр. У 1994 р. «Союз за Македонію» із 120 місць у парламенті отримав 85 [22], що дозволило їм сформувати практично безопозиційний парламент та уряд. Відзначимо, що СДСМ і до цього часу користується високою довірою

серед населення, має високі показники у рейтингу політичних партій і є головним конкурентом правлячій коаліції, яку зазвичай складає ВМРО-ДПМНС.

Подібно до інших балканських постюгославських країн Македонія має певну кількість етнокультурних та релігійних проблем. На початку ХХІ ст. країна ледве уникла громадянської війни (події 2001-2002 рр.), що призвело до різкої радикалізації діяльності національних македонських і албанських партій. Частка албанських партій у парламенті Македонії за результатами останніх парламентських виборів 2016 р. представлена таким чином: Демократичний союз за інтеграцію отримав 7,5% голосів – 10 місць, утворилися нові партії албанської меншини Рух Біса (5% / 5 місць) та коаліція «Албанський альянс» (3% / 3 місця), Демократична партія албанців (2,7% / 2 місця) [23]. Одне з найбільш суперечливих питань, що піднімається наразі у парламенті цими політичними силами, це питання кантонізації Македонії або відокремлення південних територій, населених переважно албанським населенням. Крім того, в Македонії зберігається складна соціально-політична, економічна ситуація зумовлена транзитом біженців із Сирії, корупцією серед державних чиновників, що дає привід для постійної конфронтації між двома основними політичними силами, кожна з яких періодично створює альянс з однією з албанських партій і менш впливовими партнерами. Хоча сьогодні у Македонії зареєстровано близько 80 політичних партій, ВМРО-ДПМНС та СДСМ зберігають свої чільні позиції.

Таким чином, нові парламентські вибори, що вперше відбулися уже в незалежних республіках Югославії, були логічним продовженням виборів 1990 р. і також стали частиною процесу «установчих виборів». Особливістю цих виборів було: 1) проходили на основі виборчого законодавства західного зразка, прийнятого в результаті консенсусу між усіма зацікавленими акторами, в установлені Конституціями терміни; 2) усі політичні партії, що заявили про намір іти на вибори, отримали повноцінний пакет для участі. Установчі вибори заклали підвалини для подальшого демократичного транзиту цих балканських країн та встановлення парламентаризму західноєвропейського зразка.

Накопичений більш ніж 25-річний досвід формування і функціонування представницьких органів у країнах постюгославського

<sup>13</sup> Націоналістична партія, створена в 1990 р., відстоює концепцію «македонізма» (національної єдності македонців). Претендує на спадкування «історичної» ВМРО (утвореної в 1893 р.). На вибори у 1990 р. вийшла з гаслами за створення автономної, незалежної і демократичної македонської держави, системи ринкової економіки та стала найвпливовішою парламентською партією. Сьогодні пріоритетними напрямками партії є: включення Македонії в Європейський Союз і НАТО, незалежність і суверенність Республіки Македонія; правова держава, ринкова економіка і приватна власність, свободу віросповідання [22].

<sup>14</sup> Соціал-демократичний союз Македонії (СДСМ) – наступник Союзу комуністів Македонії - Партії демократичних перетворень, заснований в 1991 р., входить до Соціалістичного Союзу. У 1993 р. частина членів СДСМ відокремилась, утворивши Демократичну партію на чолі з П. Гошів. У листопаді 2005 р. від неї відколотась Нова соціал-демократична партія, яка в 2006-2008 рр. входила в уряд і лише на виборах 2008 р. повернулася до лав СДСМ. З 1992 р. по 1998 р. Альянс за Македонію на чолі з СДСМ утворив правлячу коаліцію. Партія виступає за побудову соціально справедливого суспільства, демократичної правової держави, приєднання до ЄС і НАТО [23].

простору є наслідком природного прагнення широких мас населення до вираження своїх нагальних інтересів у вирішенні завдань державного управління та суспільного розвитку. Відзначимо, що сьогодні практично в усіх країнах постюгославського простору парламентаризм склався як цілісна система законодавчо-правових норм, політико-владних відносин між політичними інститутами, які виконують законотворчі та

представницькі функції. Сучасні парламенти країн колишньої Югославії демонструють певну подібність: переважно це однопалатні парламенти (крім Боснії та Герцеговини), обираються на основі вільного таємного голосування терміном на чотири роки (крім Словенії); провідними політичними силами є або колишні комуністи (соціал-демократи), або націоналісти (див. Таблицю 1.)

Таблиця 1.

Характеристики сучасних парламентів на постюгославському просторі (складено за офіційними сайтами парламентів країн [23-29])

Характеристики парламентів	Боснія і Герцеговина	Косово (частково визнана)	Македонія	Сербія	Словенія	Хорватія	Чорногорія
Назва парламенту	Парламентська асамблея Боснії і Герцеговини (босн. Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine)	Асамблея Косова (алб. Kuvendi i Kosovës, серб. Скупштина Косова, Skupština Kosova)	Збори Республіки Македонії (мак. Собранието на Република Македонија)	Народні збори Сербії (серб. Народна скупштина Републике Србије/ Narodna skupština Republiki Srbije)	Державні збори Республіки Словенія Національна Асамблея Словенії (словен. Državni zbor Republike Slovenije).	Сабор ( хорв. Hrvatski sabor)	Скупщина Чорногорії (чорногор. Скупштина Црне Горе/Skupština Crne Gore)
Тип парламенту	двопалатний	однопалатний	однопалатний	однопалатний	однопалатний	однопалатний з 2001р.	однопалатний
Склад палат парламенту	Палата народів (верхня палата) - 15 місць. 10 депутатів від мусульм.-хорват. Федерації БiГ (5 від хорв. і 5 - від боснійців), 5 - від Республіки Сербської Палата представників (нижня палата) - 42 місця (по 14 депутатів від кожної з 3х громад країни - серби, хорвати і боснійці).	120 депутатів, з яких 100 обираються прямим голосуванням, а 20 розподіляються між етнічними меншинами: 10 місць – серби, 4 - цигани, ашкалі і гюпти. 3 - бошняки. 2 - турки. 1 - горанці.	від 120 до 140 депутатів. На сьогодні 123 депутата Зборів - 120 в шести багатомандатних виборчих округах і три - за кордоном.	250 депутатів	Національна Асамблея – 90 місць. 88 депутатів від політичних партій, 2 від угорської і італійської меншин.	від 100 до 160 депутатів. Певне число мандатів зарезервовано за етнічними меншинами та хорватської діаспорою. На сьогодні кількість депутатів - 151., з них 8 представляють меншини і 3 – діаспору.	1 депутат на кожні 6 тис. виборців. На сьогодні 81 депутат.
Термін повноважень депутатів	чотири роки	чотири роки	чотири роки	чотири роки	п'ять років	чотири роки	чотири роки
Останні вибори до парламенту	12 жовтня 2014 р.	11 червня 2017 р.	11 грудня 2016 р.	24 квітня 2016 р.	13 липня 2014р.	11 вересня 2016 р.	16 жовтня 2016 р.



Основні політичні сили у парламентах	Партія демократ дії; Союз незалежних соціал-демократів Серб. демокр. партія Демократичний фронт Хорват. демократична співдружність БіГ Союз за краще майбутнє БіГ Соціал-демократична партія БіГ	Демократична партія Косово; Альянс за майбутнє Косово; Ініціатива за Косово.	ВМРО-ДПМНС; Соціал-демократ. союз Македонії; Демократичний союз за інтеграцію; Рух Біса; Албанський альянс; Демократична партія албанців	Сербська прогресивна партія; Соціалістична партія, Єдина Сербія Сербська радикальна партія; Досить (партія) Демократична партія; Двері, ДПС	Партія Міро Церара; Словенська демокр. партія; Демокр. партія пенсіонерів Словенії; Об'єднані ліві; Соціал-демократи; Нова Словенія – Христ. народна партія; Альянс Альонки Братушек	Коаліція ХДС; Народна коаліція; Коаліція «Єдиний вибір»; Міст; Коаліція «За прем'єр-міністра»; Хорв. демокр. співдружність (хорв. за кордоном) Самостійна демократ сербська партія (від нац. меншин)	Демократична партія соціалістів Чорногорії; Демократичний фронт; Ключ; Демократична Чорногорія; Соціал-демократична партія; Соціал-демократи Чорногорії; Партія бошняків.
Спікери парламента	Огнен Тадич (верх. палата) Борьяна Кришто (ниж. палата)	Кадрі Веселі з 2014 р. по 2017	Талат Джафері	Майя Гойкович	Мілан Брглез	Гордан Яндроквич	Іван Брайович
Офіційний сайт	<a href="http://www.parlament.ba">http://www.parlament.ba</a>	<a href="http://www.assembly-kosova.org">http://www.assembly-kosova.org</a>	<a href="http://www.sobranie.mk">http://www.sobranie.mk</a>	<a href="http://www.parlament.rs">http://www.parlament.rs</a>	<a href="http://www.dz-rs.si">http://www.dz-rs.si</a>	<a href="http://www.sabor.hr/hr">http://www.sabor.hr/hr</a>	<a href="http://www.sкупstina.me">http://www.sкупstina.me</a>

Підсумовуючи, маємо зазначити таке. Трансформація югославської політичної системи, проголошення державної незалежності балканськими країнами, поява багатопартійності й ідеологічного плюралізму, кристалізація суспільних та політичних інтересів тощо стали підґрунтям для конституювання інститутів парламентаризму у Боснії та Герцеговині, Македонії, Словенії та Хорватії. Розвиток парламентаризму відбивав потреби балканських демократій у легітимації їхніх політичних режимів, формуванні системи соціально-політичного представництва, організації багаторівневого держуправління, законотворчості відповідно до демократичних процедур. Парламентаризм у цих країнах формувався не тільки внаслідок зміцнення економічних і соціальних позицій національних еліт, а й завдяки залученню їх у процеси демократизації і модернізації, водночас відбувалося запозичення політичних інститутів парламентського типу за західним зразком. За роки незалежності країн колишньої Югославії були закладені основи парламентаризму, який сьогодні розглядається як один із факторів стабільного розвитку держави і суспільства. Звісно, що парламентаризм тут мав свої недоліки і прорахунки, однак те, що наразі всі країни колишньої Югославії є парламентськими республіками, свідчить про приживаність та ефективність такої

політичної практики на балканських теренах.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Липсет С.М. Роккан С. Структури размежеваний, партийные системы и предпочтения избирателей / С. М. Липсет, С. Роккан // Партии и выборы: Хрестоматия / РАН. ИНИОН. Московский государственный институт международных отношений (университет) МИД РФ; Отв. ред. и сост. Н. В. Анохина, Е. Ю. Мелешкина. – Ч. 1. – М.: ИНИОН, 2004. – 150 с. – С. 47-76.
2. Гуськова Е.Ю. Политические силы в постсоциалистических обществах / Елена Гуськова // Общественные науки и современность. – М. – 1992. – № 4. – С. 146-157.
3. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование : пер. с англ. / Арндт Лейпхарт; Под общ.рук. Б.И. Макаренко ; Ред.пер. А.М. Салмин, Г.В. Каменская. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
4. Гельман В.Я. «Учредительные выборы» в контексте российской трансформации / Владимир Гельман // Общественные науки и современность. – 1999. – №6. – С.46-64.
5. Словения. Путь к самостоятельности: Документы / Сост. и отв. редактор Е. Ю. Гуськова – М: Индрик, 2001 – 552 с.
6. Socialni demokrati. Veliko delo [Електронний ресурс]: [Веб-сайт]. – SD. – Режим доступу: <http://socialnidemokrati.si>.
7. Slovenska ljudska stranka. Zgodovina SLS [Електронний ресурс] / SLS. – 2013. – Режим доступу: <http://www.sls.si/o-stranki/zgodovina/>.



8. LDS. Stranka [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Liberalna demokracija Slovenije. – 2016. – Режим доступу: <http://lds.si/o-stranki/>.
  9. Slovenia. Parties and Elections in Europe [Електронний ресурс] / Wolfram Nordsieck. – 2008. – Режим доступу: <http://www.parties-and-elections.eu/slovenia2.html>.
  10. На выборах в Словении побеждают левоцентристы [Електронний ресурс] / «ПолитТех». – 2014. – 14 Июля – Режим доступу: <http://polittech.org/2014/07/14/na-vyborax-v-slovenii-pobezhdayut-levocentristy/>.
  11. Predčasne volitve v Državni Zbor 2014 [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Republika Slovenija. Državna volilna komisija. – 2014. – 13 julij. – Режим доступу: [http://volitve.gov.si/dz2014/rezultati/rezultati\\_slo.html](http://volitve.gov.si/dz2014/rezultati/rezultati_slo.html).
  12. Hrvatska demokratska zajednica. Povijest. 1990. [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Hrvatska Demokratska Zajednica. – 2013. – Режим доступу: <http://www.hdz.hr/mi-smo/povijest/1990>.
  13. Socijaldemokratska Partija Hrvatske. Ivica Račan [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – SDP. – Режим доступу <http://www.sdp.hr/clan/ivica-racan/>.
  14. Гуськова Е.Ю. Парламентаризм в Югославии / Елена Гуськова // Демократизация и парламентаризм в Восточной Европе: Моногр. / [Гуськова Е.Ю., Грицкий Ю.И., Светлорусова Л.С., и др. ]. – М.: ИНИОН, М., 2003. – 265 с.
  15. Пономарева Е.Г. Политическое развитие пост-югославского пространства (внутренние и внешние факторы): монография / Е.Г.Пономарева. Моск. гос. ин-т межд. отношений (ун-т). – М.: МГИМО, 2007. – 236 с.
  16. Most nezavisnih lista [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – MOST NEZAVISNIH LISTA. – Режим доступу: <http://most-nl.com/>.
  17. Bosnia and Herzegovina at the Crossroads: EU Accession or a Failed State? [Електронний ресурс] / Sarajevo. – 2007. – December. – Режим доступу: [https://ti-bih.org/wp-content/uploads/2011/03/Bosnia\\_and\\_Herzegovina\\_EU\\_Accession\\_or\\_a\\_Failed\\_State.pdf](https://ti-bih.org/wp-content/uploads/2011/03/Bosnia_and_Herzegovina_EU_Accession_or_a_Failed_State.pdf).
  18. Lična karta stranke demokratske akcije [Електронний ресурс] : [Веб-сайт]. – Stranka demokratske akcije. – 2012. – Режим доступу: <http://sda.ba/home/o-name/licna-karta-stranke/>.
  19. Смирнов А.В. Союзное правительство и выборы в Боснии и Герцеговине 1990 года [Електронний ресурс] / А. Смирнов // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. – 2010. – № 5. – С. 66-71. – Режим доступу: <https://elibrary.ru/item.asp?id=22942926&>.
  20. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013. Rezultati popisa [Електронний ресурс] / Sarajevo. – 2016. – Juni. – Режим доступу: <http://www.popis2013.ba/popis2013/doc/Popis2013prvOZdanje.pdf>.
  21. Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine. Stranke i koalicije zastupljene u PSBiH [Електронний ресурс] / Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, Trg BiH 1, Sarajevo. – 2016. – Режим доступу: <http://www.parlament.ba/Content/Read/26?title=Stranke-i-koalicije-zastupljene-u-PSBiH>.
  22. Историјат ВМРО-ДПМНЕ [Електронний ресурс] / ВМРО – ДПМНЕ. – 2017. – Режим доступу: <https://vmro-dpmne.org.mk/istorijat>.
  23. Историја на партијата. Социјалдемократскиот сојуз на Македонија [Електронний ресурс] / Социјалдемократски Сојуз на Македонија. – 2017. – Режим доступу: <http://sds.org.mk/Istorija-na-partijata.aspx>.
- Електронні ресурси офіційних сайтів**
24. Офіційний веб-сайт Парламентської асамблеї Боснії і Герцеговини. – Режим доступу: <http://www.parlament.ba>.
  25. Офіційний веб-сайт Асамблеї Косова. – Режим доступу: <http://www.assembly-kosova.org>.
  26. Офіційний веб-сайт Збори Республіки Македонії. – Режим доступу: <http://www.sobranie.mk>.
  27. Офіційний веб-сайт Народної Скупщини Сербії. – Режим доступу: <http://www.parlament.rs>.
  28. Офіційний веб-сайт Державні збори Республіки Словенії. – Режим доступу: <http://www.dz-rs.si>.
  29. Офіційний веб-сайт Сабору Хорватії. – Режим доступу: <http://www.sabor.hr/hr>.
  30. Офіційний веб-сайт Скупщини Чорногорії. – Режим доступу: <http://www.skupstina.me>.

УДК 327:323: 321.64

Гарбар О. О.  
Київський національний університет  
культури і мистецтв

## ПРАВА ЛЮДИНИ ЯК СКЛАДОВА ЧАСТИНА НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ ДЕРЖАВИ У ПОСТБІПОЛЯРНІЙ СИСТЕМІ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

*Розглянуто роль забезпечення прав людини як невід'ємну частину національних інтересів держав на сучасному етапі розвитку системи міжнародних відносин. Проаналізовано можливі негативні тенденції в зв'язку з системним порушенням базових прав людини та їхній вплив на політичну систему країни. Доводиться, що в умовах глобалізації, яка характеризується поширенням ліберальних ідей, гарантування прав людини має стратегічно важливе значення для збереження стабільного розвитку держави, які є невід'ємною складовою національних інтересів.*

**Ключові слова:** права людини, постбіполярна система, національні інтереси, глобалізація, суспільно-політична стабільність, правова держава.

Гарбар А. А.

## ПРАВА ЧЕЛОВЕКА КАК СОСТАВНАЯ ЧАСТЬ НАЦИОНАЛЬНЫХ ИНТЕРЕСОВ ГОСУДАРСТВА В ПОСТБІПОЛЯРНОЙ СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ

*Рассмотрена роль обеспечения прав человека как неотделимую часть национальных интересов государств на современном этапе развития системы международных отношений. Проанализированы возможные негативные тенденции в связи с системным нарушением базовых прав человека и их влияние на политическую систему страны. Доказывается, что в условиях глобализации, которая характеризуется распространением либеральных идей, обеспечение прав человека имеет стратегически важное значение для сохранения стабильного развития государства, которые является неотъемлемой составляющей национальных интересов.*

**Ключевые слова:** права человека, постбіполярная система, национальные интересы, глобализация, общественно-политическая стабильность, правовое государство.

Garbar A.

## HUMAN RIGHTS AS INTEGRAL PART OF THE STATE INTERESTS IN THE POST- BIPOLAR SYSTEM OF INTERNATIONAL RELATIONS

*The article considers the role of human rights as an integral part of state's interests at the contemporary stage of international relations. The negative tendencies of basic human rights' violations are analyzed in connection with their impact on a state's political system. The author argues that human rights enforcement is an integral part of national interests which are of a strategic importance for a state stable development under conditions of globalizations and liberal ideas widespread.*

**Keywords:** human rights, post-bipolar system, national interests, globalization, public and political stability, rule of law.

Процес глобального взаємозв'язку між державами, що почав стрімко розвиватися після закінчення «холодної війни», спричинив радикальне переформатування ціннісної основи світобачення та світосприйняття

на рівні суспільств багатьох держав, основний вплив на які дедалі більше складає ідеологія західних ліберально-демократичних цінностей, невід'ємною складовою яких є повага до прав та свобод людини. За таких умов проблема забезпечення прав людини набуває принципово важливого характеру, особливо це стосується національних інтересів, які наразі неможливо повноцінно реалізувати без створення демократичного

режиму, частиною якого є повноцінне забезпечення прав людини.

Темою стану прав людини в сучасному світі займалися такі науковці, як: В. С. Куткін, Д. А. Авдєєв, Н. В. Мельникова, Г. С. Хван, Т. А. Рукавішнікова, В. Б. Княжев, В. Д. Зорькін, П. Кіршлегер, Д. Н. Тарасов, Л. І. Глухарєва та ін. Попри здійснені наукові пошуки, досліджень, котрі розкривали б взаємозв'язок забезпечення прав людини з національними інтересами держави, наразі все ж бракує.

Метою статті є аналіз факторів впливу забезпечення прав і свобод людини на національні інтереси держав в постбіполярній системі міжнародних відносин.

Після завершення Другої світової війни цінність людської особистості значно виросла та набула особливої важливості в очах міжнародного співтовариства, саме цей принцип неодноразово зазначався в загальновизнаному й авторитетному документі – Статуті ООН [1, с. 235].

Світова спільнота виробила значну кількість міжнародно-правових актів, що мають на меті забезпечити політичні та економічні права людини, основоположним документом яких стала – Загальна декларація прав людини, що була прийнята 10 грудня 1948 р. на 183 пленарному засіданні Генеральної Асамблеї ООН [2, с. 12]. Попри це, в подальшому все більш широке розгортання «холодної війни» між країнами соціалістичного табору на чолі з СРСР та країнами, що були союзниками США, загальмувало практичний розвиток процесу із забезпечення прав і свобод людини, головним чином через жорсткість ідеологічного протистояння, в якому права людини були відкинуті на другий план, особливо це стосується дій двох протидіючих блоків в відношенні до держав «третього світу».

Після закінчення «холодної війни» світ вступив в нову епоху глобальних проблем і процесів [3, с. 185], котра змінила масштабне геополітичне протистояння, на яке можна було впливати з Москви чи Вашингтона, на неконтрольований локальний чи регіональний хаос, а масове нехтування правами людини, в свою чергу, призвело до ще більших катастроф, що виливаються в криваві революції та повстання проти диктатури режиму, як це було під час початку «арабської весни», що триває і дотепер.

Саме тому, держава, котра хоче застерегти себе від соціальної нестабільності та внутрішнього конфлікту, що може завдати удару по всіх показниках країни, має

створювати демократичний режим, базисною основою якого є повага до прав і свобод людини й громадянина, що в свою чергу, являє собою невід'ємну складову національної безпеки.

Попри те, що до важливих частин національних інтересів найчастіше відносять розвиток економіки та військової могутності, роль прав людини не є менш вагомою, особливо в ХХІ ст., коли ліберальні ідеї, завдяки глобалізації, охоплюють новий геокультурний простір, а природа прав людини набула нових можливостей і властивостей [4, с. 4]. За таких умов рівень дотримання прав людини може класифікуватися як складова частина життєво важливих державних інтересів.

Забезпечення прав людини, як категорія національних інтересів, виражається в двох життєво важливих для держави аспектах. Першим виступає стабільність держави. Адже будь-яка країна намагається забезпечити прогресивність власного розвитку, що слугує одним з імперативів її самозбереження. Стійкий розвиток неможливий без забезпечення свободи і автономії людини, яка має самостійно обирати власну діяльність [5, с. 110]. Системне порушення базових прав людини завдає руйнівного впливу суспільно-політичній системі, призводить до її поступової деградації та втрати авторитету в очах населення. Виходячи з цього, ризик революції, бунту, повстання чи іншої подібної антидержавної діяльності, що має на меті зміну існуючого ладу за допомогою сили, суттєво зростає. Доволі цікавою з цього приводу є думка російського історика А. В. Шубіна, котрий вказував на збільшення елементів громадянського суспільства як одну з причин краху тоталітарних структур у країнах Східної Європи та СРСР [6, с. 525], що цілком підтверджує тезу про неможливість стабільного розвитку в умовах антидемократизму, одним із елементів якого є нехтування правами людини.

Якщо говорити в цілому, то можна виокремити деякі можливі наслідки системного порушення прав людини, які можуть знищити потенціал розвитку держави.

Серед них варто вказати на такі :

– початок повномасштабної громадянської війни, на зразок ситуації в Сирії, де головна мета частини населення полягатиме в зміні діючої владної системи; такий результат може призвести до повного краху державності;

– масштабні довгострокові протести, що суттєво зашкодять економічному й соціальному розвитку;

– «відтік мізків», що призводить до занепаду наукового потенціалу. Яскравим прикладом свого часу була нацистська Німеччина, політика втручання в науку та агресивний антисемітизм якої призвів до виїзду багатьох талановитих учених, серед яких було 29 нобелівських лауреатів із 32 [7, с. 200];

– держава стає вразливою для зовнішнього впливу, котрий має на меті дестабілізацію існуючого політичного режиму. Наприклад, за допомогою проведення «кольорової революції», адже наявність поза-системної опозиції, що з'являється у країнах унаслідок порушення політичних прав громадян, цілком може бути застосована вороже налаштованою стороною задля підризу країни зсередини. Більш того, зовнішній вплив може мати й більш явний силовий характер, що виражається в проведенні гуманітарної інтервенції іншими державами, у разі, якщо політика уряду певної країни призводить до систематичного страждання населення та грубого порушення прав людини [8, с. 100].

Другим аспектом є авторитет держави, що на сьогодні є вкрай важливим, адже необхідність формування міжнародного іміджу є беззаперечною [9]. У сучасному глобалізованому світі держава не може існувати окремо, вона так чи інакше зазнає певного впливу з боку інших суб'єктів міждержавних зносин, вирішує певні проблеми, взаємодіючи з іншими учасниками, вирішити б які самотужки не могла. Країни, що забезпечують демократичний режим і слугують гарантами верховенства права, мають підтримку й повагу не тільки серед власного населення, а й серед інших держав, що дозволяє їм більш ефективно реалізовувати захист національних інтересів, використовуючи дипломатичні важелі. Окрім цього, наявність такого авторитету збільшує можливість отримувати вигоду в декількох сферах.

Серед них варто зазначити:

– економіку, адже чим вищий рівень забезпечення прав і свобод громадян, тим стабільніша країна, що є однією з умов сприятливого інвестиційного клімату та налагодження торгівлі, які дають поштовх до економічного розвитку. Ризик крайньої дестабілізації демократичних режимів є досить низьким, на відміну від країн, що є антидемократичними та порушують права громадян;

– політику – правова демократична держава може інтегруватися у військово-політичний або економічний чи інший подібний союз, для антидемократичної держави, котра несе відповідальність за порушення прав людини, процес такої інтеграції може бути досить проблематичним або взагалі неможливим.

Більш того, країни, котрі масово порушують фундаментальні права та свободи людини, рано чи пізно стають «державами-вигнанцями», що унеможлиблює їх доступ до отримання життєво важливих для існування ресурсів, які забезпечують необхідний рівень прогресивного розвитку, таких, як: нові технології, фінансові ресурси, стратегічна інформація і т. ін.

Згідно зі Стратегією національної безпеки США 2002 р., одним із загальних критеріїв, які характеризують режим «держав-вигнанців», є жорстоке поводження з власним народом та відкидання ними базових людських цінностей [10, с. 267]. З цим важко не погодитись, адже в міжнародній політиці більшість держав заявляє про прагнення до миру та співпраці, що є несумісним з політикою тих держав, що нехтують правами людини. Наразі проводиться певне розмежування між правовими демократичними державами, які базуються на ліберальних цінностях, та антидемократичними, на зразок «свій-чужий», внаслідок якого країни, що не відповідають потрібному рівню розвитку демократії, автоматично стають в ранг «чужих», а подекуди й ворожих. Такі тенденції посилюються швидким розвитком глобального інформаційного суспільства [11, с. 12]. Держави в такій ситуації не можуть повністю приховувати власну внутрішню політику, тобто бути повністю закритими від зовнішнього світу. Крім цього, інформатизація за допомогою всеохоплюючих інформаційних потоків сприяє поширенню ліберальних ідей серед населення, котрі, так би мовити, підточують антидемократичні режими зсередини, що рано чи пізно призводить до розпаду таких політичних систем, які й без того носять нестабільний характер [12, с. 59].

Держави за таких умов безпрецедентної взаємозалежності світу [13, с. 299] задля забезпечення прав і свобод людини мають діяти таким чином:

– реформувати політичну та законодавчу систему з метою її демократизації;

– проводити своєчасні реформи судової та правоохоронної системи, які відповідали б загальноновизнаним стандартам;

- поглиблювати міждержавне співробітництво шляхом підписання двосторонніх чи багатосторонніх договорів з метою якомога ефективнішого захисту прав людини;
- дотримуватися норм і принципів міжнародного права, що пов'язані з правами та свободами людини;
- налагоджувати більш практичну взаємодію з міжнародними організаціями урядового та неурядового характеру, виконувати їхні рекомендації;
- реформування ООН для більш дієвої боротьби з державами, що систематично порушують права людини.

Таким чином, якщо розглядати державу як систему, котра є залежною від процесів глобального інформаційно-культурного характеру, домінантою якого наразі виступає лібералізм західного типу, то порушення фундаментальних прав і свобод людини може завдати існуючій політичній системі руйнівного удару, тобто призвести до внутрішньої дестабілізації та деформації суспільно-політичного розвитку. В свою чергу, слабкість системи робить державу вразливою по відношенню до зовнішніх загроз, результатом чого, в кінцевому підсумку, може стати крах всієї державності. Саме тому забезпечення прав і свобод людини має сприйматись як невід'ємна частка національної безпеки та державного інтересу, підтримка якого має вирішальне стратегічне значення та укріплює як міжнародні позиції держави, так і її суверенітет. Немає сумніву, що історична траєкторія розвитку людства на сучасному етапі потребує демократичної держави, яка б захищала права і свободи будь-якої особистості [14, с. 105].

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Ибрагимов А.Ф. Значение международных (универсальных) правовых норм в становлении системы социальных прав / А.Ф. Ибрагимов. // Бизнес в законе. – 2008. – №1. – С. 235-236.
2. Сафаров Б.А. Всеобщая декларация прав человека как основополагающий документ международной стандартизации прав человека / Бахтовар Амиралиевич Сафаров. // Вестник ТГУПБП. – 2013. – №2(54). – С. 9-15.
3. Этуев А.Б. Культурная идентичность в контексте глобализации / Аниуар Болевич Этуев. // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1: Регионоведение: философия, история, социология, юриспруденция, политология, культурология. – 2009. – №1. – С. 185–194.
4. Рукавишникова Т.А. Права человека: современные аспекты содержания / Т.А. Рукавишникова. // Правопорядок: история, теория, практика. – 2015. – №2. – С. 4-8.
5. Тарасов, Д.Н. Роль прав и свобод человека в поддержании стабильности и устойчивости общественных процессов / Д.Н. Тарасов // Вестник ННГУ им. Н.И. Лобачевского. Серия «История, политология, международные отношения» - Нижний Новгород, 2003. № 1. - С. 107- 110.
6. Тоталитаризм в Европе XX века. Из истории идеологий, движений, режимов и их преодоления / Руководители авт. коллектива Драбкин Я.С., Комолова Н.П.; РАН. Ин-т всеобщ. истории. Центр, герм. ист. исслед. и «Мюльхайм. Инициатива». – М.: Памятники ист. мысли, 1996. – 539 с. – (Сер.: Россия – Германия – Европа: Исслед., публикации: Вып. 2).
7. Левин В. И. Наука в Германии при нацистах / Виталий Ильич Левин // Вестник ТГТУ. – 2010. – №1. – С. 199–204.
8. Тарасова Л.Н. К дискуссии о правомерности гуманитарной интервенции / Л.Н. Тарасова. // Вестник ВолГУ. Серия 5: Юриспруденция. – 2011. – №1. – С. 99-105.
9. Продан В.О. Основні показники сучасного іміджу держави [Електронний ресурс] / В.О. Продан // Глобальні та локальні проблеми соціально-економічного розвитку: нові виклики та рішення : тези доповідей Всеукр. наук.-практ. конф. студентів, аспірантів і молодих учених, 6-7 квітня 2012 р. / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Харків. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х. : ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2012. – Режим доступу: <http://dspace.univer.kharkov.ua/bitstream/123456789/6753/2/Prodan.pdf>
10. Горшков А.В. Идеологическое обоснование концепции «Государств-изгоев» в теории и на практике / Алексей Владиславович Горшков. // Проблемы в российском законодательстве. – 2012. – №2. – С. 266–269.
11. Елистратова Н.Н. Современные проблемы информатизации высшего образования / Наталья Николаевна Елистратова. // Вестник Рязанского государственного университета им. С. А. Есенина. – 2010. – №29. – С. 12-21.
12. Гайдар Е. Гибель империи. Уроки для современной России. / Егор Тимурович Гайдар. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : РОССПЭН, 2007. – 448 с.
13. Розумюк В.М. Еволюція постбіполярного світу: проблеми та перспективи / В. М. Розумюк. // Проблеми міжнародних відносин : збірник наукових праць / Київський міжнародний ун-т; Ін-т світової економіки та міжнародних відносин НАН України. – 2012. – Вип. 5. – С. 299-314.
14. Соловьев, А.И. Политология: Политическая теория, политические технологи: Учебник для вузов / А. И. Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 2003. – 559 с.

УДК 32:327.5(477)

Сутула О.А.  
Харківський національний технічний  
університет НТУ «ХП»

## ГЕОПОЛІТИЧНІ СКЛАДОВІ УКРАЇНСЬКОЇ КРИЗИ

*Розглядаються геополітичні особливості української кризи крізь призму змін глобального світового порядку. Узагальнено теоретичний досвід досліджень української геополітичної кризи західними та вітчизняними науковцями. Відмічається, що геополітична невизначеність держави пов'язана з постійною трансформацією зовнішньополітичних орієнтирів політичними силами України. На підставі аналізу зовнішньополітичного блоку в парламентських та президентських передвиборчих програмах робиться висновок щодо формування сучасного геополітичного статусу України, а також можливі сценарії його подальшого розвитку.*

**Ключові слова:** геополітика, українська криза, євроінтеграція, політичні партії, програми партій.

Сутула О.А.

## ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЕ СОСТАВЛЯЮЩИЕ УКРАИНСКОГО КРИЗИСА

*Рассматриваются геополитические особенности украинского кризиса сквозь призму изменений глобального мирового порядка. Обобщен теоретический опыт исследования украинского геополитического кризиса западными и отечественными учеными. Отмечается, что геополитическая неопределенность государства связана с постоянной трансформацией внешнеполитических ориентиров политическими силами Украины. На основе анализа внешнеполитического блока в парламентских и президентских предвыборных программах делается вывод относительно формирования современного геополитического статуса Украины, а также возможные сценарии его дальнейшего развития.*

**Ключевые слова:** геополитика, украинский кризис, евроинтеграция, политические партии, программы партий.

Sutula O.

## THE GEOPOLITICAL COMPONENTS OF UKRAINIAN CRISIS

*The article is devoted to the main points of the geopolitical characteristics of Ukrainian crisis regarding through the prism of a global world order. Foreign and domestic studies and researches of the Ukrainian geopolitical crises are generalized in the article. Vision of the formation of modern geopolitical status of Ukraine, same as probable ways of it's development, is based on the analysis of the foreign policy priorities in the president and parliamentary preelection programmes. The next conclusion is substantiated: Ukraine is an important geopolitical center, but it is not an active or vivid participant of international relations.*

**Key words:** geopolitics, Ukrainian crisis, European integration, political parties, party programmes.

Сучасні масштабні геополітичні зміни навколо України стали найбільш визначальними в історії її незалежності. Ці зміни були спричинені цілою низкою зовнішньополітичних і внутрішньополітичних факторів. Маючи надзвичайно вигідне географічне

розташування, унікальні природні умови, розвинуту інфраструктуру, Україна, на жаль, не повною мірою використовувала свій геополітичний і геостратегічний потенціал.

Характеризуючи стан розробки проблеми, вважаємо за доцільне зазначити, що, методологічна база дефініційного розуміння парадигми геополітичного впливу була закладена в працях Р. Арона, З. Бжезинського, Г. Кіссінджера, О. Тоффлера, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтона, Р.Коллінгса, К. Гад-

жієва, М. Лебедевої, О. Панаріна, В. Пантіна, В. Лапкіна та ін.

У вітчизняних наукових доробках геополітичні принципи розвитку нашої держави аналізують В. Дергачов, В. Лановий, А. Гальчинський, О. Василенко, Є. Камінський, В. Манжола, О. Пархомчук, Г. Перепелиця, Н. Васюк, Д. Базів, Ж. Панченко, О. Снігир, О. Лозовицький, К. Денисенко та ін.

До 1991 р. Україна не існувала як незалежна держава. Століттями вона об'єднувала території, які мали різну історію, культуру, релігію, а тому постійно знаходилася в пошуках елементів ідентичності спільної для всіх.

Київські князі намагалися розбудувати державу, яка б об'єднувала інтереси греко-візантійського та західного світу. Геополітичні прагнення Галицько-Волинської держави були переважно західні, але чимало зусиль змушені були докладати на оборону від східних завойовників. Геополітика козацько-гетьманської держави була пов'язана з принципом багатовекторності. Слід зауважити, що всі геополітичні переваги з часом перетворювалися на вади, оскільки за відсутності надійних природних кордонів Україна протягом століть була об'єктом експансій, що позбавило її можливості самостійного державного існування. Торгівельні шляхи, що проходили через територію України, зумовлювали перевагу грецьких, візантійських, норманських західноєвропейських, російських культурних впливів. Все це не могло не накладати відбиток на менталітет населення різних регіонів України.

У 1654 р. після повстання проти католицької Польщі землі Середнього Подніпров'я та Києва були приєднані до Московської держави; після 1793 р землі центрально-західної України і Волині відійшли під протекцію Російської імперії. В XIX ст. Слобідська Україна і Новоросія була заселена німцями, росіянами та українцями. В 1939 р. Галичина, Буковина, які перебували здебільшого під польською та австрійською владою, а в 1954 р. Крим, який до того був у складі РСФР, було передано до складу УРСР. Відсутність чіткого геополітичного вектора, концепції щодо зміцнення суверенітету та цілісності України, уможливили втрату частини території України у 2014 р.

З позиції геополітики, Україна знаходиться на межі зіткнення двох цивілізацій: східної (євразійської) та західної (європейської). В умовах боротьби двох

суперпотуг за домінацію Україна опинилася в «буферній зоні». Такі держави, за визначенням відомого класика геополітики Р. Коллінгса, рано чи пізно втрачають свій суверенітет і територіальну цілісність у результаті наміру як Сходу, так і Заходу захопити чи розділити геополітичний простір серединної держави [1, с.15]. На початку XX ст. Х. Маккіндер вказував на те, що тільки через геостратегічний контроль над Східною Європою, до складу якої повинні входити українські землі, можна стати володарем Світового острова, тобто однобічно приймати рішення щодо політико-економічного розвитку світу. У 1915 р. Р. Челлен, аналізуючи у праці «Політичні проблеми світової війни» доводить, що бажання приєднати західно-українські землі були однією з причин вступу Росії у війну, тоді як «українське питання» загалом – однією з головних суперечностей, що призвела до війни: «Ми маємо... всі підстави зараховувати українське питання до одного з головних мотивів світової війни» [2]. У вересні 1917 р. Р. Сетон-Вотсон в статті «Проблема України» наголошує, що українське питання є не модерною вигадкою, а застарілою проблемою Європи [2].

З. Бжезінський вважав, що Україна є геополітичним центром між Центральною та Східною Європою, а тому найважливішим аспектом незалежності України є її взаємодія з Росією [3, с.55].

Українські науковці Ф. Рудич, О. Дергачов також розглядають Україну як державу бірегіональну. «Специфіка геополітичних координат України, – зауважує Ф. Рудич, – полягає в її належності одночасно до двох регіонів – Європи та Євразії, причому в обох із них Україні належить периферійне становище» [4, с. 32]. Це надає їй можливість перетворення на своєрідний геополітичний центр, міжнародний вузол комунікаційних зв'язків, який об'єднує і пов'язує народи Сходу і Заходу, Азії і Європи. Але в Україні немає суттєвих геополітичних важелів впливу на глобальні міжнародні процеси. Ця обставина має своїм наслідком постійно зростаючий тиск на Україну як з боку Росії, так і з боку США та Євросоюзу з наміром перетворити її у своєрідну картку у своїй геополітичній грі.

Дослідник В. Манжола ще в 2007 р. прогнозував, що подібна ситуація може призвести до наростання конфлікту між «полюсами» і загальної дестабілізації європейського регіону. Доводиться, на жаль,

констатувати здійснення цього прогнозу [5, с. 14].

Дослідження геополітичного розвитку нашої держави присутнє у великій кількості праць західних науковців. Слід зазначити, що більшістю західних геополітиків Україна розглядається саме в її євразійському вимірі – як «санітарний кордон» від загрози зі Сходу. Колишній комісар ЄС Г. Ферхойген відзначав, що «українське питання» для європейської спільноти залишається залежною перемінною у взаєминах із Росією. Як ЄС, так і Росія вважають Україну периферією, де збігається інтереси двох геополітичних центрів [6].

Французький політолог Ж.-Б. Пінатель доводить, що Україна виступає зв'язуючою ланкою Євразії завдяки багатонаціональному чиннику [7].

Дослідник П. Гурден, аналізуючи геополітичне становище та кризову ситуацію в Україні, бачить імовірну перспективу її розвитку крізь центричну орієнтацію між російсько-центричною Євразією та центральноєвропейською Євразією [8]. Вчений вказує на те, що залежність Росії від продажу нафти і природного газу змушує її захищати економічні та стратегічні інтереси, використовуючи військовий ресурс. Крім цього, вуглеводневі продукти є засобом зовнішнього тиску Росії. Її геостратегічна мета пов'язана з експортом скрапленого газу до Китаю та інших неєвропейських споживачів. Для цього необхідно побудувати у Криму глибоководні порти з LNG терміналами для скрапленого газу і LPG танкерів з посадкою 25 метрів. На сьогодні дії Росії пов'язані з планом диверсифікації енергетичного експорту. В 2014 р. були підписані масштабні енергетичні угоди між Росією і Китаєм про спорудження газопроводів. Китайською національною нафтовою корпорацією було куплено 10% російської компанії ЗАТ «Ванкорнафта» [9]. РФ також активно співпрацює з міжнародними інституціями без участі США і ЄС. Це Шанхайська організація співробітництва (ШОС), БРІКС (у складі Бразилії, Росії, Індії, Китаю, Південної Африки), Нарада із взаємодії і заходів довіри в Азії [9]. Зближення між Москвою і Пекіном означатиме серйозні зрушення у розстановці сил на міжнародній арені. Таким чином, центр світових впливів переміщується з Європейсько-Американського тандему у Тихоокеанський басейн.

Сьогодні перед Україною та державами ЄС гостро постало питання газового

забезпечення. Аналізуючи закупку газу за роки незалежності, відмітимо, що з 1992 р. по 2016 р. для України російський газ подорожчав з \$50 до \$485 за тисячу кубів [10]. За даними Deutsche Welle, ЄС отримує третину необхідного газу з Росії. ПАТ «Укртрансгаз» в 2016 році забезпечив транзит газу до країн Європейського Союзу на рівні 70 мільярдів кубометрів [11]. Щоб зменшити залежність від російського газу в контексті стратегії ЄС-СПГ, яка в свою чергу є частиною пакета енергетичної безпеки Європейської Комісії, Естонію, Латвію, Литву та Фінляндію планують приєднати до європейської газотранспортної мережі. Угорщина, Болгарія і Румунія повинні бути з'єднані з газорозподільною мережею Греції. Газопровід, який має іти через Крим, спрямований на поліпшення транскордонного постачання газу між Іспанією, Португалією, Італією, Австрією, Францією. Польща до 2022-го року планує побудувати газопровід з Норвегії, щоб зменшити залежність країни від російського газу.

У зв'язку з вищезазначеним, на фоні україно-російського конфлікту набула нової актуальності діяльність регіональної організації ГУАМ, яка була створена в 1997 році. Головною метою структури було послаблення економічної, в першу чергу енергетичної монополії РФ і розвиток транзиту енергоносіїв за маршрутом Каспій-Кавказ-Європа в обхід Росії.

Отже, відмітимо, що західні геополітики схильні розглядати відносини з Україною, насамперед, крізь призму своїх відносин із Росією, а в геостратегічному вимірі – як головний аванпост перед Євразією. Таке ставлення пов'язано з питанням транзиту енергоресурсів та силового ресурсу. Україна, в разі необхідності, може надати коридор армії НАТО для проведення операцій у Середній Азії та на Близькому Сході.

Незважаючи на те, що Україна виявилася залежною на глобальному рівні від світових політичних, економічних, військових організацій, на регіональному рівні наша держава, виходячи зі своїх об'єктивних можливостей і геополітичного становища, має реальні передумови для затвердження в ролі регіонального політичного лідера, використовуючи можливості ГУАМ. Для цього, разом із урахуванням закономірних амбіцій і національних інтересів, їй потрібно поступово посилювати конструктивний вплив на загальну ситуацію в регіоні, до якого вона належить. Відмітимо, що для



входження України в будь-яку з окреслених вище міжнародних систем потрібна вагома геополітична детермінанта. На нашу думку, таким детермінантом виступають геополітичні принципи політичних акторів, які мають політичну владу та здатні ухвалити політичне рішення.

В якості геополітичної детермінанти перспектив співробітництва України зі світовими організаціями доцільно проаналізувати геополітичні орієнтації у передвиборчих програмах політичних партій і кандидатів у Президенти. Зазначимо, що стаття 85 Конституції України вказує на те, що засади зовнішньої політики формує Верховна Рада, а Президент України повинен здійснювати керівництво зовнішньополітичною діяльністю, вести переговори та укладати міжнародні договори (стаття 106 Конституції України) [12].

Геополітична реальність України виходить з того, що за роки незалежності зовнішньополітичний курс постійно зазнавав трансформацій. Геополітичні орієнтації президентів України нерідко змінювались на протилежні.

Слід відзначити, що перші принципи геополітичної невизначеності, або так званої зони міжсистемної периферії були закладені в 90-х роках ХХ ст. президентом Л. Кучмою. Проголосивши концепцію «багатовекторності», Україна перетворювалася на «сіру зону» – зону невизначеності, а, отже, і на небезпечну геополітичну зону. Україна, перетворилася на країну-експортера дешевої робочої сили, корисних копалин та сільськогосподарських напівфабрикатів, продуктів енергетики та хімікатів.

Після Помаранчевої революції президент В. Ющенко змінив політику «багатовекторності» на чіткий євроатлантичний вектор розвитку. З обранням президента В. Януковича у 2010 р. було змінено військову доктрину і на законодавчому рівні було зафіксовано «позаблоковий» статус України. Україна офіційно відмовилася від наміру інтегруватися в НАТО та ЄС, було запропоновано співробітництво України з Євразійським союзом. Це викликало обурення в суспільстві. На події українського Євромайдану різко зреагувала Росія. Побоючись подальшого просування НАТО на Схід, наприкінці лютого 2014 р. Росія втрутилась у Крим, забезпечивши проведення референдуму, що зрештою закінчилося «приєднанням» його до Росії. Подальші події в Луганській і Донецькій областях

також носили відбиток російського втручання.

У зв'язку з цим Верховною Радою було запропоновано внести зміни до закону України «Про засади національної безпеки України» і закону «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики», згідно з якими на законодавчому рівні закріплюється євроатлантична інтеграція і вступ до Організації Північноатлантичного договору як стратегія зовнішньої політики України (стаття 11) [13].

Однією зі складових української кризи виступає невизначеність геополітичного вектора розвитку країни політичними партіями. Це пов'язано з частковою або повною зміною зовнішньополітичного напрямку в програмах політичних сил від виборів до виборів.

У 90-х роках ХХ ст. Соціал-демократична партія України (об'єднана) (партія Л.Кучми) виступала за «багатовекторну» зовнішню політику. Проте після виборів 1998 р. партія здійснила трансформацію своїх поглядів: спочатку підіграла українським націоналістам, а у 2006 р. виступила активним критиком українського націоналізму у складі блоку «Не Так!». У 2002 р. партія «Наша Україна» В. Ющенка наголошувала на помірковано-радикальному українському націоналізмі, у 2006 р. вона стала більш радикальною, а у 2007 р. виступила вже з критикою своїх союзників по націоналістичному табору – «Блоку Юлії Тимошенко» [14].

Партія «Батьківщина» підтримувала різні форми інтеграції України з ЄС. Однак після окупації української території РФ партія виступила за євроатлантичну інтеграцію. Партія «Удар» однозначно проєвропейська – за інтеграцію з ЄС у доступних для України формах. Права партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода», виступала за самостійницький розвиток держави, за збереження української автентичності, але з 2014 р. виступає за співробітництво з європейськими та євроатлантичними структурами. Партія регіонів здійснила трансформацію від регіональної партії, яка у своєму базовому електоральному регіоні (Схід та Південь України) заповнювала ідеологічний вакуум між комуністами та представниками великого капіталу до соціал-демократичної. Партії «Народний фронт», «Об'єднання «Самопоміч» виступали за вступ до НАТО. Членство України в ЄС ставили собі за мету такі партії, як «Блок Петра Порошенка», «Народний фронт», Радикальна партія Олега

Ляшка. Остання політична сила запропонувала розглянути питання щодо повернення Україні ядерного статусу. Партія «Опозиційний Блок» виступала за нейтралітет та збереження позаблокового статусу нашої держави.

З 29 політичних партій, які брали участь у позачергових парламентських виборах 2014 р., тільки партія «Правий сектор» представила чітку концепцію геополітичного розвитку країни: «Пріоритетним простором реалізації української геополітичної стратегії має стати Середньо-Східна Європа за діагоналлю Балтика-Закавказзя. Саме у цьому просторі розташовані ті країни, котрі історично співдіяли з Україною (Швеція, Литва, Польща, Туреччина, Грузія)» [15]. Партія виступала за співробітництво з євроатлантичними структурами.

Як бачимо, до певного часу для більшості політичних сил (особливо для тих, хто перебував у владі), було характерним процес трансформування геополітичних поглядів. Але після подій на Майдані процес кристалізації геополітичних поглядів прискорився. Однак не можна говорити, що політична сила повинна постійно стояти на позиціях конкретної геополітичної ідеї. Більш того, сучасні тенденції глобалізації вимагають від політичних сил створення універсальної геополітичної ідеології, якій притаманний компромісний, толерантний та соціальний принципи існування.

Розглядаючи можливості щодо євроінтеграції України, маємо звернути увагу на сучасний стан речей, розглянути внутрішні та зовнішні фактори, які можуть суттєво загальмувати даний процес.

Внутрішній фактор пов'язан з невідповідністю України політичним, економічним, правовим, соціальним критеріям стосовно вступу до ЄС. Зовнішній фактор пов'язаний з проблемами, з якими сьогодні зіткнувся ЄС. Це фінансова криза, міграційні проблеми, енергетичні негаразди, наростання соціальних проблем, посилення проявів расизму та нетерпимості. З 2014 року з'явилася чітка тенденція перемоги праворадикальних політичних сил в європейських державах, які скептично ставляться до функціонування ЄС в такому вигляді, якому він є зараз. Це праворадикальна партія «Національний фронт» у Франції, «Німецька партія Республіканців», партія Шведських демократів, партія «Рух за кращу Угорщину» та інші. Велика Британія під час референдуму у 2016 р. 51,9% голосів висловились за вихід з ЄС [16]. У першу

чергу це свідчить про нову політичну та суспільну реальність в Європі, яка покликана відновити поняття «національної держави», реформувати євро, переглянути принципи глобалізації та системи колективної безпеки, які відповідали б сучасним реаліям. На жаль, ці проблеми Україна вже відчула на собі. Внаслідок відвертого силового втручання Росії у внутрішні справи України ООН не змогла ухвалити рішення, яке припинило б російську агресію та врегулювало кризу. Ця ситуація показала відсутність механізмів міжнародного впливу на агресора, якщо ним виступає ядерна держава, член Ради Безпеки ООН. Українська криза продемонструвала, що європейським та євроатлантичним інститутам колективної безпеки необхідно розробити принципи нового світового порядку, де Україна буде розглядатися як суб'єкт регіонального рівня.

Сьогодні Україна виступає буфером між двома великими геополітичними структурами, що «урівноважує» ці протилежні сили – між західноєвропейською і євразійською цивілізаціями. Тому можливою перспективою для України є не вибір між Сходом і Заходом, а орієнтація і на Схід, і на Захід відповідно до свого природного географічного розташування. Встановлюючи нові, рівноправні стосунки зі своїми сусідами, здійснюючи легітимацію своїх кордонів, Україна тим самим створить новий геополітичний простір із необхідними геополітичними вимірами, орієнтаціями, векторами та рівновагами, що само по собі вже впливає й на міжнародну геополітику. Україна має достатньо широкі перспективи інтеграції в глобальне середовище. І головним фактором виступає процес формування власної геополітичної стратегії та глибока модернізація українського суспільства в економічній, політичній і духовній сферах, яка має бути основою еволюційного розвитку.

## ЛІТЕРАТУРА

1. Дністрянський М. С. Геополітика: навчальний посібник / М. С. Дністрянський. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2011. – 436 с.
2. Левандовський В. Україна в геополітичних концепціях першої третини ХХ століття [Електронний ресурс] / В. Левандовський // Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз) / колектив авторів під керівн. О. Дергачова. – К.: Політична думка, 1996. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/ukrxx/r07.htm>

3. Бжезинский З. Великая шахматная доска / З. Бжезинский; Пер. с англ. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 134 с.
4. Україна в сучасному геополітичному просторі: Теоретичний і прикладний аспекти / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, О. П. Дергачов. – Київ: МАУП НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень, 2002. – 487 с.
5. Манжоло В. Квадратура інтеграційного кола. (Актуальні проблеми європейської політики України) / В. Манжоло // Політика і час. – 2007. – № 4. – С.14-18.
6. Лагутов Ю. Україна між ЄС і Росією: стратегічний погляд [Електронний ресурс] / Ю. Лагутов, 2013. – Режим доступу: [http:// blogs.lb.ua/you.../185648\\_ukraina\\_mizh\\_ies\\_rosiieyu.html](http://blogs.lb.ua/you.../185648_ukraina_mizh_ies_rosiieyu.html)
7. Pinatel J.-B. L' Ukraine en crise, un pays clé pour la construction de l'Eurasie [Електронний ресурс] / J.-B. Pinatel. – Режим доступу: <http://www.geopolitique-geostrategie.fr/lukraine-en-crise-un-pays-cle-pour-laconstruction-de-leurasie-64559>
8. Gourdin P. Ukraine : géopolitique d'un Etat tampon / P. Gourdin [Електронний ресурс ]. – Режим доступу: <http://www.diploweb.com/Ukraine-geopolitique-dun-Etat.html>
9. Розвиток геополітичної ситуації у світі у 2014 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://bintel.com.ua/uk/article/itogi2014/>
10. Довгань В. «Впарить» Украине газ: главные аргументы России [Електронний ресурс]. / В. Довгань. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ru/news/~/293676>
11. Брюссель визначив 14 проєктів для зменшення залежності від газу з Росії [Електронний ресурс] // Deutsche Welle. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk/>
12. Конституція України: із змінами, внесеними згідно із Законом № 14001-VIII від 02.06.2016р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua>
13. Закон України «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики із змінами, внесеними згідно із законами № 35-VIII від 23.12.2014, ВВР, 2015, № 4, ст.13» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2411-17>.
14. Передвиборна програма «Наша Україна-НСО»// Голос України. – 2007. – №169. – [Електронний ресурс] / Передвиборна програма «Наша Україна-НСО».- Режим доступу: <http://www.razom.org.ua>
15. Вибори народних депутатів України [Електронний ресурс] //Урядовий кур'єр. – 2014. – №191. – [Електронний ресурс] /. Вибори народних депутатів України – Режим доступу: [ukurier.gov.ua](http://ukurier.gov.ua)
16. Brexit: итоги референдума в Великобритании // РИА Новости Украина [Електронний ресурс] Режим доступу: [https://ru.wikipedia.org/wiki/результаты\\_референдума](https://ru.wikipedia.org/wiki/результаты_референдума).

Наукове видання

## ВІСНИК

*ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО  
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА*

**Серія «Питання політології»  
Випуск 31**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання – Н.І. Безугла

Підписано до друку 30.05.2016. Формат 60x84/8. Папір офсетний.

Друк ризограф. Ум. друк. арк. 14,1 Обл.-вид. арк. 16,5

Зам. № \_\_\_\_\_ Наклад 100 пр.

Ціна договірна.

61022, м. Харків, майдан Свободи, 6  
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

---

Надруковано ФОП «Петрова І.В.»  
61144, Харків-144, вул. Гв. Широнінців, 79-в, к.137, т. **(057) 362-01-52**  
**e-mail: bookfabrik@rambler.ru**  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ВОО № 948011 від 03.01.03р.